

•

Dîroka felsefeyê

•

Abdusamet Yîgît

Weşanên

·
·
·

Dîroka felsefeyê
Dîroka felsefeyê@Abdusamet yigit
Abdusamet yigit
Çap 1
Berlin/2020

·

ISBN 968-3-97166-86-5

Pêşgotin

Pirtûka ‘dîroka felsefeyê’ wê di encama xabatek demdirêj a bi salan ku wê were dimandin wê bê nivîsandin. Di pirtûkê de wê, dîroka felsefeyê ji serdemên kevnera (Antîk) û heta demên hemdem wê bi awayekê giştî wê bi serekeyî wê binivîsênê.

Ji xwe kesekê ku wê pirtûkê bixwênê wê di hundirê de wê bi pêşketina felsefeyê û çavkaniyên pirtûkê re wê hemû aliyên wê di hundirê de wê bi awayekê vekirî wê kifşbikê. Felsefe wê, weke aliyekê giring ê fahmkirina jîyanê wê, bo pêşketinê, bi teybetî di demên hemdem de wê weke nan û avê wê kirina wê pêwîst bê. Di aslê xwe de wê ji aliyekê din ve jî wê, felsefe wê di sazûmankirina civakê û aqilê bi pêşketin û dîroka wê re wê çêbiikê.

Di wê rewşê de armanca min a bi wê pirtûkê re wê, ew bê ku ez temenekê bi destpêkê bînima li ser ziman. Min berê pirtûkên bi nave “li ser aqilê kirinî”, û ‘zanist’ê û dîroka felsefeyê li kurdistanê nivîsandibûn. Ev xabat wê weke xabatek gelemper wê ji gelek aliyên ve wê van xabatên min jî wê temem bike.

Ji aliyê felsefeyê ve wê bê hasab wê hê gelek alî û têgînên ku ew dive ku ew werina li ser ziman wê hebin. Hêvî dikim ku ev xabat ji hanîna wan a li ser ziman re bibê weke destpêkek piçûk. Ankû weke dilopek avê di deryayekê de.

Abdusamet yigit

Dîroka felsefeyê

Li ser dîroka felsefeyê nivîsandin wê, di serî de wê, di derbarê dîroka mirovatiyê a hizir de wê pêwîstiya çerçoveyek fahmkirinê û bi wê re serweriya bi têgîhiştinî wê pêwîst bê. Felsefe wê, weke têgîhiştina zanîne û ankû wê weke fahmkirina ku wê bê gotin wê, hizirkirina bi mantiqê jî wê mirov dikare wê bêne li ser ziman. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov li ser felsefeyê bihizirê û wê bikê ku wê bêne li ser ziman wê dîrokek pîr dîrok bi gelek pêşketinên hizirî re ku wê pêşketi bê li ber me bê. Ber vê yekê emê di serî de emê mijarê di serî de hinekê tang bigirin. Emê bi çerçoveya hizirkirinê û biserekeyî hewldana dayina dîmenekê di derbarê dîroka felsefeyê û hinekî bi wê hizirkirinê û li ser encamên wê re emê bikin ku em çerçoveyekê wê werênina li ser ziman.

Mijare hizirkirinê wê dema ku mirov wê bêne li ser ziman wê, di serî de wê, dîroka wê pîr zêde kevn wê herê. Wê demên pêşî ên hizirkirinê ku wê herina berî demên şariştaniyê jî wê weke demên toteman û ankû anamismê wê werê li ser ziman. Ev dem wê di wan de wê hizirkirin wê, di serî de wê, tiştên ku wê mirov pêşî wê derkbikê wê, bi wê re wê bi sînor bê. Totem wê weke têgînên bawerî û ankû hizirkirinê ên di derbarê tiştên xwezayî de bê. Ev tişt dikare zindiyekê bê û ankû dikare cismek bê. Wê, bi wê re wê ew wê were li ser ziman.

Bawerîya li xwezayê wê, di wê çerçoveyê de wê, di destpêkê de wê bi tiştên xwezayî ên ku mirov wê, di serî de wê, fahmnekê û li wan hizirkirinê re wê, biafirê. Di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikare wê, werênê li ser ziman ku wê, hizirkirin wê, di destpêkê de wê, weke çerçoveyekê bi girtinên di mejî de wê, xwe bide dîyarkirin. Mirov wê, di nava xwezayê de wê, tiştan wê bijî û wê bibîne. Lê wê di destpêkê de wê wateyê nedîyê. Minaq wê, barq û ankû beledî wê li azmana wê vedin û mirov wê nizanibê ku ew çi ya. Wê, bi wê re wê, li wê bihizirê ku ew çi û ber çi dibê. Wê, bi wê re wê li wê bihizirê.

Hizirkirinên li jîyane xwezayê wê, di wê rewşê de wê, weke rewşên pêşî ên hizirkirinê jî bê. Di aslê xwe de ev rewşên hizirkirinê wê bo fahmkirinê û hizirkirinê wê di serî de wê pirr zêde wê giring bin. Wê, ew wê her tiştên ku mirov wan dibîne û dihizirê bi wan wê, piştî wê, dest bi têtikiliya danîna nava wan hizirkirinan re wê li wan bihizirê. Pêşî wê minaq wê, darekê wê li wê bihizirê. Dar wê bi giştîya wê re wê, li wê bihizirê. Wê ew weke têtîgîn û têtîgiştînek ku ew hatî derkkirin bê. Wê, piştî dema ku pelek ji wê ket wê li wê bihizirê bi serê xwe. Wê demê wê bihizirê ku ew pel ji wê darê ya. Wê, bi wê re wê, li rewşên têtîkildanîna bi hizirkirinê wê di mejî de wê bi xwe re wê pêşbixê.

Ev rewş wê, bi demê re wê, zêdetir bibin. Wê mirov wê gelek tişt û dîmenan wê bigirê di mejî de. Lê wê pêşî wê zêde wê weke ku wê li ser wan ne sekinê û wê gûh nedê wan. Lê xêvek mirovî heya ku ew di wê de aqil digirê û ew di wê de bicih dibê. Wê xosletên wê ji aliyekê din ve jî wê bêne li bîrê. Wê bi wê bîrkirinê re wê hişkirinê wê bikê. Hişkirin û bîrkirin wê wateyên wan ên ji hevdu cûda wê hebin. Emê li jêr li ser wan bisekin in.

Hizirkirinên ku wê bibin wê, bi demê re wê, weke çerçoveyna hizirki wê pêşkevin. Wê tişt wê bi tiştatiya xwe re wê pêşkeve û wê were dîtin. Wê, di dewama wê de wê tişt wê bi hizirkirina wê re wê, were û bê hizirkirin. Tişt wê weke hebûneka bûjenî ku wê, li wê were hizirkirin bê. Ew wê, ji aliyekê ve jî wê, weke aliyekê giring ê temenê hizirkirina me bê. Di wê çerçoveyê de wê tişt û hizirkirin wê bi hizirkirinê re wê, temenê hizirkirinê bê. Wê bi wê re wê pêşkeve. Hizirkirin wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring ê bi demê re ku wê mirov wê çendî ku wê bihizirê wê, di wê dewama wê de wê, zêdetirî wê bi zanebê. Çendî ku wê di wê de wê bi zane bibê wê bi wê re wê hizirkirinê wê bikê. Wê bi xosletên hizirkirinê re wê têtikiliya tiştan weke bi dîyalektîkî wê bi hevdu re wê dênê. Wateya dîyalektîkê wê ew bê ku ew têtikiliyê bi bûjenîyê ku wê hizirkirin wê bê wê têtikiliya wê dênê.

Mantiqê dîyalektîkê **emê li jêr** li ser wê bi berfirehî li ser wê bisekin in. Lê li vir bi gotinekê jî bê wê bi wê re wê bêjin ku wê temenê hizirkirina komplika a ku wê piştî wê pêşkeve bê. Demên felsefeyê ên piştî ku wê di demên kevnera(antikk)ê de ku wê pêşkevin wê, weke çerçoveya wê hizirkirina komplika û kûr a ku wê bi gotina felsefeyê re wê, were li ser ziman. Hizirkirinên bi hizirkî ku wê bibin wê ji aliyekê ve jî wê, di wê rewşê de wê rewşa danîna têtikiliya wan wê, weke aliyekê giring bê.

Hizirkirin ku mirov bi wê bihizirê û bi çend xalan wê bênê li ser ziman mirov wê karibê bêjê ku wê felsefe;

1.Felsefe hizirkirina bi mantiqê ku mirov wê hizirê bê. Wê mirov wê bi wê re wê hizirkirinê wê hema bêjê wê hewlbide ku wê weke tiştê li jîyanê wê bikê ku wê bikê.

2.Felsefe wê, çerçoveya hizirkirinê a bi xosletê hizirkirinê re ku wê têkiliyê wê bi hizirkirinê re wê bi hevdû re wê dênê. Ev jî wê weke têgihiştina dîyalektîkî a hizirkirinê bê. Wê, hizirkirina bi çerçoveyî wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê hizirkirina dîyalektîkî wê mantiqê wê, bi çerçoveya levhanîn, lêkirin û weke hevdû kirina wê de wê bênê li holê.

3.felsefe wê bi hizirkirinê wê çêkirina darêjkê bê. Wê bi wê re wê, pêşxistina hizran û bi wan hizran pêşxistina hizrên nû bê.

4.Felsefe wê, pêşxistina çerçoveyên hizirkî ên bi teorîkî bê.

5.Felsefe wê weke nerîneka bi hizirê lêpîrsîner a li jîyanê bê.

Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, dema ku wê felsefe wê heta ku wê were wê hizrê ku ew lêpîrsînê bikê di xwe de wê, di xwe de wê gelek pêvajoyên xwe pêşxistinê û zelalkirinê wê bide derbaskirin. Wê, di dewama wê de wê, felsefe wê, weke aliyekê giring ê ku mirov wê bi wê re wê, jîyanê û tiştê wê bi wê re wê, fahmbikê bê.

Felsefe wê, di aslê xwe de wê heta wê dema ku wê navê wê bi felsefeyê wê were bikarhanîn wê, pêvajoyên demdirêj ên bi hezaran salan ên bi pêşketina bi aqil wê derbasbikê. Di wê çerçoveya aqilê felsefeyê wê, di aslê xwe de wê, weke asteka hizirkirinê a bilind ku mirov wê, di çerçoveya têtîn û têtgihiştinê a bi hizirkirinê a demên hemdem de wê, mirov dikarê wê hilde li dest.

Berê wê, pêvajoyên hizirkirinê wê li ser dîmen û bi dîmenkirinê ên bi aqil weke bi mîtolojiyan re wê were dîtin. Mîtoloji wê, regekê hizirkirinê ê berê wê bê. Lê wê pêvajoyek û astek hizirkirinê jî a berî wê bê. Di wê rengê û awayê de mirov dikarê mîtolojiyê wê bi rengê wê yê aqil re wê fahmbikê. Wî dema mîtolojiyê jî wê, bi hizirkirina xwe re wê, xwediye mantiq û rengê hizirkirina xwe ya bi wê re bê.

Felsefe wê, dema wê ya ku wê di demên kevnera de wê destpê bikê wê, tenê wê weke encamak û astek ku wê li ser pêvajoyên hizirkirinê ên berî xwe re bê. Berî wê jî wê, demên hûrî û mîtannîyan wê, di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Di demên hûrî û mîtannîyan de wê rengên aqil û felsefîkî wê, weke bi Mîtra û hwd re wê derkevin. Piştî wî re wê, di şopa wê de wê, kesên weke Zerdeşt wê werina. Wê, hizrên van kesên ku weke van wê demekê wê bi xwe re wê bidina destpêkirin.

Di dema mediya de Zerdest ku we were ser ziman we, weke ku ew dema pesiya xwe dijî we, di reng û awayê de we bê dîtin. Her wusa we, ev gotin we bo medan jî we bê gotin.

Aqilê felsefeyê we dema ku mirov we, werênê li ser ziman we, mirov we dikarê ji destpêkê we, di bin sê serekan de we, bënë ser ziman. Sereka pêşî we ew bê ku we, pêşî we rengên hizirkirinê ên kînetikî weke bi têngînên totem û anamismê re ku we pêşkeve. Wê, ev dem we, li ser rabirdû, bûyar û rewşên jîyanê re we, gihiştina aqil bê. Sereka din a duyem jî we, bi aqilê xwezayê re bê. Wê, di we rewşê de we, di destpêka we de we, piştî demêmn toteman we mirov we demek dirêj we bi aqil û pêşketina aqil re we derbas bikê. Wê piştê we, bi we aqilê we li xwezayê we vegehîhê û we bidest fahmkirina xwezayê we bikê. Wê bi we re jî we, pêvajoyên jîyanî ên dirêj we derbas bikê. Wê di we pêvajoyê de we, rewşên xwezayê û aqil we, pêşbixê. Wê ji hewirdorê û xwezayê ku ew di nav de dijî we, bi salixkirinê di mejî de we, bigihijê têngîn û têngihîştinan. Wê, di dewama we de we, ew we pêvajoyê we dema ku we têr bijî we, piştê we, derbasî li pesiya mîtan û ankû mîtolojiyê we bibê. Wê, di we pêvajoyê de jî we, pêvajoyên jîyanê ên sereka we bijî. Di pêvajoya pêşketina mîtolojiyan de we ew we were dîtin ku mirov we, bi aqilê xwe re we pêvajoyên fahmkirina xwezayê we derbasê astek bilind bikê. Li ser we re we aqilê mirov we li ser we re bidest afirandinê we bikê. Wê ev afrîneriya pêşî we, bi mîtolojiyan we bikê. Mîtoloji we, hizirkirina bi sembol û ankû dageran bê. Wê, bi we re we, di reng û awayê de we, xwe bide dîyarkirin. Di nava mîtolojiyê de we, pergalek hizirkirinê a bi aqil a bi kirdeyî ku we xwediyê darêjkên aqil ên bi aqil fahmkirinê ên pêşketî bê. Di we rewşê de we, bi we re we, mirov we bidest hizirkirina li ser xosletan re we bikê.

Felsefe we, di we rengê û awayê de we, weke aliyekê giring we, di we demê de we, di aslê xwe de we pêvajoyek xwe ya seretayî(primitive) we bijî. Wê, ev pêvajoya felsefîkî a seretayî we, bê destpêka pêvajoyên hizirkirinê ên piştê ku we bi awayekê têrzanîn û pêşketî we werin bin. Bi demê re we, di çerçoveya pêvajoyên felsefeyê de mirov we fahmbikê mirov dikarê we bêjê ku we pêvajoya piştî ya pêşketina mîtolojiyê e ya ku we weke 'pêvajoya destpêka pêşketina felsefeyê a di demên kevnera de' we, werê. Ev pêvajo we, ji aliyekê din ve jî we, weke pêvajoyek hizirkirinê a felsefîkî a piştî pêvajoya seretayî a felsefîkî a bi dema mîtolojiyê re ku we pêşkeve we weke serdema navîn jî bê. Wê di we serdema navîn a felsefeyê de we, aqilê felsefeyê we pêşkeve û we hin

bihin wê ji mîtan cûda û dûr wê bi awayekê zelal wê hizirkirin wê pêşkeve. Ev pêvajo wê di nava xwe de wê destpêka pêvajoya hizirkirina bi hişmendî a li ser darêjkê re jî bê. Wê, pêvajoya sêyem jî wê, ya bihizirkirinê a felsefeyê ku wê êdî wê weke Platon, Sokrat, Aristoteles û hwd ku wê, bi zimanekê zelal wê bi darêjkê re wê bihizirin û wê felsefeyê wê bikin bê. Wê, di wê rengê û awayê de wê, ev wê, bi wê re wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Ev pêvajoya hizirkirinê wê, di rewşa hizirkirina bi felsefeyê re wê, êdî wê, di xwe de wê pêvajoyên kûrbûnê wê bijî. Kesên weke platon, sokrat û aristo jî wê, weke kesna ku wan li ser aqilê demên berî xwe re perwerdeyek baş hildana û bi wê re dihizirin bê. Wê ya ku wê wan baştir bikê wê ew perwerdebûyîna wan a li ser aqilê demên berî wan re bê. Wê bi wê re wê, êdî wê temenê hizirkirina li ser wê re bi astek bilind wê bi xwe re wê bidina pêşxistin.

Asta hizirkirina demên felsefeyê wê astek bi wê rengê a bilind bê. Wê di wê demê de wê, ew pêşkeve ku wê ji darêjkê wê çawa wê bi hizirkirinê wê xwe bigihênina encamên jîyanî wê pêşkeve. Di wê rewşê de wê, bi aqil hewldana xwe gihandina aqilên nû wê, vê carê wê bê temenê hizirkirina bi gûman a felsefeyê ku wê ew ghiştinên ku ew dibin ew temenê wan çî ya. Wê di wê rewşê de wê, li ser 'koka aqil' wê hizirkirin wê bi wê re wê bibê.

Hizirkirina li ser koka aqil wê bi demê re wê, zêdetirî wê pêşkeve. Wê gelek filosof wê di nava hizirên xwe yên ku ew dihênin li ser ziman de wê li ser wê bisekin in. Wê, weke aliyekê hizirkirinê wê bi demê re wê pêşkeve û wê gelek rewşên jîyanî bi hemû tiştên jîyanî ku wê mirov bi wan bihizirê wê mirov wê li ser wan wê bihizirê. Di wê rewşê de wê, weke ku mirov wê bi felsefeya platon û Aristo re wê kifşbikê wê, bi darêjkê wê werê hizirkirin. Hizirkirina bi darêjkê wê, ji temen ve wê, Aristo û hwd dikê wê, têgîneka xwezayî ve jî wê li wê qût ne hizirê. Lê wê hizirkirinên wî, bina sedema lêpîrsîn û gûmanên bi hizirkirinê ên di wê rengê de ku wê piştî wê bi navê "xwûdê" wê pêşkevin jî. Hizirkirinên ku wê bi tiştê re wê li wê were hizirkirin wê, li ser wê re wê, bi şewayekê 'li ser tiştê re hizirkirinê' wê bi xwe re wê bènê. Di wê rewşê de wê dema ku wê felsefe wê di xwe de wê, mantiq wê kifşbikê wê, ev wê bi xwe re wê nîqaşên din jî wê werênê. Minaq 'tiştta ku mirov bi çavê xwe nebînê nîn a.' Yan jî 'tişt ku ew li jîyanê nebê wê demê ew tûna ya.' 'Tişt ji nebûnê nabê', 'Tiştta ku ew li jîyanê nebê, ew tûna ya' û hwd. Wê ev weke rengna hizirkirinê ên bi wê re bin. Aliyê din jî wê, bi

hizirkirinê wê di wê rengê de wê, bi darêjkê re wê, were hizirkirin. 'Tiştê ku ew bi darêjkê newê tefkîrkirin ew nîn a.' Mantiq wê dema ku wê di nava felsefeyê de wê, were bikarhanîn wê, li ser rêgezên wê yên heyînî, wekhevîyê û di çerçoveyekê de ku ew hebê wê, bi wê rew wê, were li wê hizirkirin. Di wê rengê de wê, mantiq wê bi demê re wê, ji aliyekê ve wê, temenê hizirkirinê ê bi tiştan û fahmkirina wan re ku wê were hizirkirin wê, temenê wê biafirênê. Bi gotineka din wê, bi demê re wê, temenê hizirkirina têgîhiştina felsefikî a bûjenî jî wê bi xwe re wê, hin bi hin wê biafirênê. Felsefeya bûjenê wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê felsefeyê ê pirr zêde ku wê bi wê felsefe wê dakeve li jîyanê jî bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, xosletên hizirkirina bi bûjenê wê, weke renekê felsefeyê ê li ser tiştê re ku wê were hizirkirin wê, xwe bide nîşandin. Felsefeya bûjenê wê, di jîyanê de wê, pêşkeve. Di serdemên kevnera de wê, dema ku wê li tiştên bûjenîyî ên di jîyanê de wê, li wan bihizirin wê, bi wê wê re wê, her tişt wê, weke sedem û temenê hizirkirinê jî wê were dîtin. Wê her tiştê di jîyanê de wê, wê wusa dîtin.

Kirina felsefeya bûjenê wê rastî demê serdemên navîn wê were. Di demên kevnera de wê filosofên dema kevnera ên yewnanî ên weke Haraklit û demokrates û hwd wê, rengê hizirkirina wan wê hinekî wê nêzî wê têngîna bûjenî bê. Wê bi wê re wê bihizirin. Haraklit wê, bêjê ku "mirov nikarê du caran di aynî çemê de xwe bişoyê." Bi vegotinê wê bi têgîhiştinî wê bahsa herîkîna jîyanê a bi demê re wê, werênê li ser ziman. Bi gotineka din wê ya ku wê ji wê gotinê wê were fahmkirin wê ew bê ku mirov du caran aynî demê najî.

Mijarên felsefeyê ên wê demê de wê, hebûn, tişt, dem, gûharîn, azman, stêr, jîyan, mirov û hwd bin. Wê, weke van wê tiştên ku ew hena wê ji wan re wê bina mijarên fahmkirinê. Felsefe wê, dema ku mirov wê, di wê rewşê de wê, bi xosletên wê yêm gûmankirin û lêpîrsînê wê fahmbikê wê, weke aliyekê lêpîrsîner ê li ser jîyanê re jî bê. Ya ku wê, di felsefeya demên berê de wê were dîtin wê bi têgîhiştinî wê ev bê. Mirov di wê demê de wê, zêdetirî wê, bi aqil re wê hevnasînê wê bikê. Tiştê tê aqil wê di serî de wê, cih bigirê. Wê hewlbêdayên ku wê, koka wê were fahmkirin.

Di wê warê de felsefeya Thales wê, karitê têgîhiştinekê di derbarê felsefeyên piştî ku wê biafirin jî wê bide me. Thales wê, herê herêmên weke yên medîya, babil û hwd û wê wan wê bibînê. Wê, ji wan wê

stêrzaniyê û felsefekirinê wê fêrbibê. Wê ew wê bi hanîna hizrên bi wê rengê li ber bahre reş re wê temenê felsefekirinê wê bide avêtin.

Li gor gotina Heredot, teybetiyên Thales pîrr bûn. Ew ramiyarîvanê dewletê, endazyar û zanyarê şaristaniyê bû. Beşek ji jiyana xwe li Misirê jî derbas kirîya û ji misiriyana fahmkiriye ku bingeha her tiştî av a. Weke yekem geometrîvanê li ber bahra reş a jî. Tê gotin ku wî siya pîramîdan pîva, ji bona ku bilindiya wan derxê holê. Ji bona ku dûrbûna keştiyan ji qiraxê bi pîve, wî hinek rêbazên geometriyê bi pêşve birina. Li gor Thales bejî, li ser avê avjeniyê dike. Teoriya yekem wî li ser sedemên erdhejê çêkiriye. Thales dibêje ku lepta erdê weke ya keştiyeke li ser avê ye. Ji loma erdhej çêdibin. Li gor wî, her tiştê li ser rûyê erdê xwedî can a û cihan bi xwedayan tijî ya. Hewl daye kêşa (elektron) ya miqnatîsê û emberê şîrove bike. Thales yekem fîlozof, zanyar û matematîkvanê Yewnanî ye ku em pê dizanin, her çend ew wekî endezyar xebitî. Ew belkî mamosteyê Anaximanderes û Anaksimenes bû û ew di dibistana yekem a fîlozofeyê xwezayî de.

Felsefeya demê wê, bi wî re wê li wê herêmê wê gavek giring wê biavêjê. Berî wê demê ku wê mirov dikarê bêjê ku wê demên Mîtannîyan wê di dewama demên hûrîyan de wê li kurdistanê wê weke demna felsefeyê wê pêşkevin. Bandûra felsefeya wan wê li herêmên anatolia û piştê li herêmên din ên cihanê jî wê belav bibê. Minaq wê filosofên weke Zanon ku wê, navê wan bixwe jî wê, di kurdîya wê demê de wê were wateya 'kesê zane' wê, weke navekê bi 'unwan'ê dema mîtannîyan jî bê. Wê, di wê rewşê de wê, Zanon wê felsefeyê wê ji Mîtrayîyên demê wê fêrbibê û heta herêmên anatolia û Qibrisê û hwd jî wê bibê. Di wê rewşê de wê, felsefe wê, zêdetirî wê, di wê rengê de wê li herêmê wê, dema wê zêdetirî wê pêşkeve û wê belav bibê.

Felsefe wê, di aslê xwe de wê, zêdetirî wê, weke pêvajoyek biast a hizirkirinê bê. Mirov dikarê felsefeyê wê bi wê rengê wê werênê li ser ziman. Di wan deman de wê felsefeya wan wê wê, zêdetirî wê, li ser esasê kifşkirinê li azmana û ên li ser navê xwûdayan re bê. Wê, di wê rewşê de wê, stêrzani wê, pîrr zêde wê derkeve li pêş. Stêrzani jî wê li ber diclê û firatê li mesopotamiya wê pîrr zêde wê pêşketî bê.

Destpêka felsefeyê li ber diclê û firatê

Î ro nişanekên wê di destê me de hana ku em karibin li ser wan re bêjin ku wê felsefe wê, destpêkek wê li ber ava diclê û firatê bûya. Li herêmê wê, stêrzani ku wê pîrr zêde wê pêşketî bê wê ji gelek aliyên ve wê,

temenê hizirkirinên bi wê re jî bê. Em î ro dizanîn ku hûrî û mîtannîyan di demên xwe de wê, kuleyên bilind çêbiikin bo ku ew xwe zêdetirî nêzî stêran bikin ku ew wan baştir bibînin û fahmbikin.

Mitannî wê, di dewama wan de wê kesên zane ên weke Mîtra wê derkevin. Wê, di wê warê de wê nîşanakên kirina felsefeyê wê, di nava aligirên wî de wê hebê. Her wusa wê, felsefeya wê demê wê xwezayê û têngînên bawerî wê qût newê kirin. Lê wê mirov dikarê bêjê ku wê, weke ku me li deverê li jor hanî li ser ziman wê, pêjnên mîtolojîkî wê, werina şîrovekirin û wê li ser wan re wê, hewldana gihiştina hizran bi felsefîkî wê bibê. Homeros wê dema ku wê helbestên xwe yên bi avê 'ilyada' û 'odysseus' bi nivîsênê wê, di aslê xwe de wê, bi wê nivîsandina xwe re wê temenekê giring ê felsefeyê wê bide pêşxistin. Em di berhemên felsefeyê ên demên kevnera ku wê yên filosofên weke platon, sokrat û aristo jî di nav de wê, zêdetirî wê bandûra helbestên homeros wê were dîtî di wan de. Ev wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, di serê de wê, ji aliyê felsefeyê jî wê, werênê li ser ziman.

Di herêmên ber diclê û firatê û ankû mesopotamîya de wê, zêdetirî wê stêrzan wê weke filosofna demê ên bênav wê derkevina li pêş. Wê, di wê rewşê de wê, ber ku wê, di bawerîya wan de wê, azman û stêr wê pîroz wê werina dîtî wê hewldanên fahmkirina wan de wê zêdetirî wê kûr bibin. Wê, di wê warê de wê dema ku mirov hizrên bi navê Mîtra ku ew hê di nava kurdan de dihên ser ziman û hizrên Zerdeşt jî ku wî di 'avesta'ya xwe de hanîna li ser ziman ku mirov li wê dinerê wê, zêdetirî wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê bêjê ku wê, ew wê weke aliyekê giring ê rengê hizirkirina wan wê werê dîtî. Di wê rewşê de wê babil wê navê wê, di demên piştê wê, bi stêrzanî û felsefeya ku ew di wê de dihê kirin re wê derkeve li pêş. Wê bi geometrî, stêrzanî, matamatîkê û hwd ku wê di wê de wê zêdetirî wê pêşkeve wê derkeve li pêş.

Di wê rewşê de wê, li herêmê wê li gelek deverên din ên weke wê bi wê rengê wê nîşanaka kirina felsefeyê wê were dîtî. Berhemên nivîskî ku wê ji wan deman wê werina roja me wê, di wan de wê, ev rengên pêşketinê wê di wan de wê bi zêdeyî wê were dîtî. Di aslê xwe de wê, di felsefeya ber diclê û firatê de wê, zêdetirî wê, astek pêşketî wê, di wê de wê, were dîtî. Wê, felsefeya xwezayê wê di wê demê de wê, zêdetirî wê warsyoneka wê ya pêşketî wê were dîtî. Di nava wê de wê, têngînên weke matamatîk, geometrî, stêrzanî û hwd wê, zêdetirî wê, pêşketina wê were dîtî.

Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê bêjê ku wê, ev rewş wê, di dema mediya de jî wê piştî dema Mîtannî wê were dîtî. Medî wê, bi felsefeyek zelal wê bijîn. Wê weke ku wê gelek dîrokzanên rojavayî ku wê, dîroka wan binivîsênin wê bêjin ku "ew li pêşîya dema xwe dijîn."

Di rastîyê de wê ev gotin jî wê, baştirin wê rengê pêşketina wan ya demê wê bide nîşandin. Wê di wê demê de wê li herêmên asta wê zêdetirî wê, felsefe wê hin bii hin wê pêşketina wê were dîtî. Li ber diclê û firatê wê, di aslê xwe de wê, di pêşketina xwe de wê, ji demên sûmerîyan û bi vir ve wê di her demê de wê, weke navend bê. Gelek berhemên nivîskî ku wê weke 'destûrên jîyanê' ku ew hatina nivîsandin weke di dema urîyan de bi urnammu, Di dema urukê' de bi navê gilgamêş, di dema lagesê de bi navê 'gûada-ensî' û her wusa bi navê 'lipîî îştar' wê, bi wê rengê wê, bineterên nivîskî ku wê di jîyanê de wê temenê hizirkirinê bi wê rengê wê pêşbixin wê bibin. Di dema babilê de jî wê, zêdetirî wê bi navê "hamûrabî" re wê, bi nivîsandinên wî yê bi destûrî ew tê gotin ku ew diçê huzura enlîl û ji wî re pêşkêş dikê wê, werina ser ziman. Weke van rewşan wê pîrr zêde wê, bineterên nivîskî ku wê temenekê pîrr zêde ê nivîskî wê biafirênin wê hebin. Wê, ev bineter wê, ji aliyekê ve wê, weke aliyna ku wê di jîyanê de wê temenê dîzaynkirin û sererastkirinê di jîyanê de jî bin. Wê jî di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, dîroka pêşxistina bineterên nivîskî li ber diclê û firatê wê, heta li dora 4 hezar sal berî zayina îsa jî wê herê. Wê, ev bineterên nivîskî wê, weke rewşna hizirkî ku wê ji temen ve wê temenê jîyanê wê bi xwe re wê biafirênin û wê pêşbixin bin. Wê temenekê hizirkirinê û bi wê re fêrbûnê wê pîrr zêde wê biafirênê. Di demên piştre wê, were dîtî ku wê weke ku wê çawa ku wê bê gotin ku Thales wê herê herê herêmê û wê ji wan geometriyê û hwd wê fêrbibê û ankû wê bê gotin ku 'hûmeros rêwîî li herêmê kiriya û heta misrê çûya' wê, weke wan wê gelek kesên din jî wê herina herêmê. Di hizrên Anaksimendres de wê, dema ku ew li ser koka jîyanê bihizirê wê elementên ku wê babilîyan bi wan bawer dikir ên felsefikî ku wê, bi wan koka jîyanê û destpêka wê werênina li ser ziman wê, werina ser ziman. Her wusa şîroveyên wan ên bi azmana re ku wê werina kirin wê di wê rengê de wê werina dîtî.

Ji demên sûmerîyan ve wê heta wê demê jî wê, bawerbikin ku wê ard weke tepsîyekê wê rastkirî bê. Wê mirov wê li ser wê bijî. Ber vê yekê wê sînorê wê li kû bidawî bibê û ankû asman ku wê weke 'gatek avakirî a li ser dûnyayê' ku wê were dîtî wê, bi wê were hizirkirin wê, were dîtî.

Şagirtinên dibistana Miletî a Thales wê, bawer bikin ku wê, azman wê weke qatekê bê û wê, deverên qûl wê di wan re wê stêr wê werina dîtin. Wê, ev hizrên ku wê werênina li ser ziman û rengê hizirkirinê wê, zêdetirî wê, weke rengê hizirkirina babiliyan bê.

Li herêmên din ên asya heta hindistanê û Çînê wê piştî wê, pêşketinên felsefikî wê bibin. Li herêmên weke yêmn Asya dûr wê, destpêkek wê ya felsefeyê wê bi kesên weke 'kunfûçyus' hwd re wê bibê.

Li herêmên weke yêmn Asya ên Çîn û hindistanê felsefe

Li herêmên weke yêmn Asya dûr ên weke çîn û hindistanê û hwd wê, felsefe wê, pêşketina wê, taqabûlî demên li dora sedsale 5' min û wan bikê. Wê, di wan deman de wê, kesên weke konfuçyus û hwd derkevin. Wê jîyane konfuçyus wê di aslê xwe de wê, pîrr zêde wê, watedar bê. Wê, di wê demê de wê weke gerînavanekê wê li herêmê wê bigerihê û wê, di nava xalkê de wê hizrên xwe wê werênê li ser ziman.

Wekî din jî wê, di wê demê de wê, kirina felsefeyê wê hin bi hin wê pêşkeve. Wê, temenekê baş wê, pêşkeve. Wê di wê demê de wê wê kesên weke Bûda wê, ew jî wê heta herêmên mesopotamiya jî wê dirêj bibin û wê werin û wê gelek fêrbûnan wê bigirin wê li herêmê wê, hizrên xwe wê werênina li ser ziman. Di wê demê de ku wê bûda weke Siddhartha Gautama jî wê were zanîn wê, di aslê xwe de wê, pêşketineka mazin wê bi hizrên xwe re wê bide jîyankirin.

Wê wekî din wê li herêmên weke hindistanê wê, bi bawerîyên weke Wisnu, şîva, krişna û rama wê, derkevina li pêş. Di dema Xanadana 'gupta' de ku wê taqabûlî dema jîyane konfuçyus jî wê were kirin wê li wê filosof û bawerîên bi navê Şhankara wê derkevin. Wê zêdetirî wê, serdest bin. Wê, li herêmê wê bandûra wan wê were dîtin.

Li herêmên Çînê wê, di aslê xwe de wê, piştî Konfuçyus re wê, xanadanên weke Qîn wê zêdetirî wê weke xanadana hişk jî bin. Wê li pay serdestiya li giştîya herêmê bin. Wê, di wê demê de wê, ev xanadan wê, hizrên weke ku ew ne li gorî xwe bê wê, wan bişawitênê. Aliyekê wê xanadanê jî wê bi navê şawitandina pirtûkan a di dema wê de jî wê were nasîn.

Di aslê xwe de wê ji wê rewşa şawitandina pirtûkan a wê xanadanê mirov fahm dikê ku wê li herêmê wê zêdetirî wê pêşketinên felsefikî û niqaşên wê zêdetirî wê pêşkevin û wê bandûrê li jîyanê wê bidina nîşandin. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, di serî de wê, weke aliyekê girîng wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa

pêşketina aqil a di wê demê de wê, zêdetirî wê awayek wê derkeve li pêş. Wê di wê demê de wê, pêşketinên hizirî ku wê bi taoism re wê werina li ser ziman wê zêdetirî wê bandûraka wê hebê. Wê bi felsefeya 'yin' û 'yang' ku wê weke bi dualiteyek dijber wê werina li ser ziman û wê hertimî wê di nava wan de wê gûharin wê di jîyanê de wê bibê ku wê were li ser ziman wê were dîtin.

Di felsefeyta taoismê de wê her tişt wê, bi ne dîyarîyekê û tewlihew(kaos)ekê wê were hanîn li ser ziman. Wê, di roja me de têtîngên weke 'kûantumê' ku wê werina ser ziman wê zêdetirî wê di şewayekê weke wê de wê xwediyê şîroveya di derbarê gerdunê de bê.

Li herêmên Asya dûr wê bandûra van felsefeyan wê zêdetirî wê xwe bide dîyarkirin. Sê rengên felsefîkî wê weke bi navê bûdîsmê, konfuçyus û Taoismê re wê, derkevina li pêş. Li herêmê Hindistanê jî wê, di wan deman de wê têtîngên weke Shankara wê zêdetirî wê bi heman rengê wê derkevina li pêş.

Pêşketina ewropa û felsefe

Ewropa wê, di demên pîr dereng de wê, weke parzeminekê wê pêşketina xwe wê bijî. Wê, li dora sedsale 5' min de wê, hin bi hin wê, bi pêşketina 'dema komare roma' re wê, derkeve li pêş. Di wê demê de wê, bi felsefe 'ramus û ramulus' re wê, bi mitolojikî wê, destpêka pêşketina wê were li ser ziman. Lê navê ewropa bixwe jî wê, weke navekê derhanîna ji navê 'ewrora' a di mitolojiya yewnan de ku wê weke keça Zeus ku bi wê re têtîkîdanî wê, ji wê were derhanîn. Di dewama wê de wê, ewrora wê, weke pêşketina ewropa û navê wê xwe bide dîyarkirin.

Dîroka hizir a felsefeyê wê li ewropa wê, bi pêşketinên felsefîkî ên li ber bahra res ku wê bibin re wê xwe bidina dîyarkirin. Thales wê, weke filosofê yekem û destpêka felsefeyê jî wê li wê werê ser ziman.

Piştî wî re wê, hizirên felsefeyê ku wê pêşkevin wê, li ewropa jî wê belav bin. Pêşketina felsefeyê li ewropa wê, zêdetirî wê ber ku wê berî wê zêdetirî nebê û wê xwe bi felsefeyê nasbikê wê, zûtirin wê di şewayekê de wê pêşkeve. Pêşketinên wê yên ku wê weke bi hizirên homer, Thales, platon, sokrat, Aristo û hwd de wê bibê wê, piştî wê, ev hizirên wan filosof û yên weke wan wê li herêmê wê belav bibin. Wê, serdema helenismê ku wê weke dema 'îskender' jî wê, were dîtin wê, di aslê xwe de wê, demek destpêkî a di dewama wê de mirov dikarê li herêmê wê werênê li ser ziman.

Li ewropa wê, berî zayina îsa wê, li roma wê filosofên weke Seneca, epiktetos, çîçero, Lukretius, Nîkolaus û hwd wê çend ji wan filosofên demê bin. kesên weke çîçero wê weke kesna senetor jî bin. Wê, di wê rengê û awayê de wê xwe bidina dîyarkirin. Kesên weke Nikolaus wê, li herêmê di nava sînôrê komagenê de wê demên dirêj wê bimênê û wê hizrên xwe ji wan wê bigirê.

Piştî serdemên kevnera wê, çendî ku wê demêmn serdemêmn navîn wê weke demna 'skolastik' jî wê werina dîtin û bi navkirin jî lê wê di aslê xwe de wê, temenê felsefeyê û hizra ewropa jî wê, li parzemina wê bide pêşxistin, bi temenkirin û belavkirin. Wê di wê demê de wê, ola xiristiyanî wê weke ola ewropa wê, pêşkeve û wê çerçoveya wê bi wê re wê pêşkeve.

Ev dem wê, bi wê re wê zêdetirî wê bi wê re wê hizrên wê yên ku wê pêşkevin jî wê mohra xwe wê li wan bixê. Di warê felsefeyê de wê, serdemên navîn wê li ewropa wê weke xwandin û ravakirina felsefeya demên kevnera jî mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Li ser wê temenê wê, dema ronansansê wê destpêka pêşî a bi navê ewropa ê pêşketina wê ya bi aqil û felsefeyê a ku wê destpêka demên hemdem ên piştre jî bê wê, pêşkeve.

..

Aqil, felsefe û kirina wê

Felsefe wê, weke têgineka hizirkî a li ser esasê fahmkirin, naskirin û têgihîştinê ku wê pêşkeve bê. Felsefe wê, di ser demên kevnera de wê, mijarên wê wê yên ku wê ew li ser wan bisekinê wê ew bin ku wê hebûn, têgihîştin û naskirin bê. Di wê rengê de wê felsefe wê, weke têgihîştinekê wê bi aqil wê pêşkeve.

Di aslê xwe de wê, felsefe wê ji aliyekê din ve jî wê, wek ebi hêzbûna bi aqil û hewldana fahmkirina hertiştê bi aqil wê, bi wê re wê, weke aqil û pêşketina wê bê. Felsefe wê, tişt ku ew hena ku ew xwe zanibin, tişt ku ew çî bin weke xwe ku ew werina fahmkirin û hwd de. Wê, bi gotina felsefeyê re wê, aqil wê weke sîyanekê wê, di jîyanê de wê were fahmkirin. Di serdemên kevnera de wê, bi hebûna xwûdê re jî wê were fahmkirin. Wê felsefe wê, lêgerin rohnîyê rohnîyê û rastiyê bê.

Di serdemên serdemên kevnera de wê, hebûn û tişt wê hewl bêdayin ku ew bi wê werina fahmkirin. Wê, bi wê re wê, hebûna xwûdê wê, di wê demê de wê, hewlbêdayin ku ew bi wê were fahmkirin. Di wê rewşê de wê, hizrên weke dijber û aligir wê, hingî wê, pêşkevin. `Hizrên weke xwûdê heya û ankû nîn a wê, hingî wê, derkevina li pêş. Wê lêpîrsînên

felsefîkî wê hingî wê bibin. Wê, ji wê demê û pê de wê, kirina felsefeyê jî wê, ji aliyê olî ve jî wê, were redkirin û heta ku wê were qadaxakirin jî. Ber ku felsefe lêpirsînê bi xwe re ew pêşdixê.

Di wê warê de wê, kirina felsefeyê weke 'gûnehekê' hanîna ser ziman wê piştre wê were ser ziman. Wê, felsefe wê, di wê rengê de wê, weke kirina 'ne rast' wê were dîtin û ser ziman.

Felsefe wê armanca wê fêrbûn bê. Sokrat wê, di danûstandin(dîyalog)ên xwe de wê bahsa felsefeyê û kirina wê bikê û wê li ser zanîne wê bisekinê û wê bêjê ku 'armanc wê, fêrbûna her tiştê' bê.

Di demên felsefeyê de wê, hertimî wê, ev nîqaş wê werê kirin ku mirov dikarê bi aqilê xwe, karibê xwe bigihênê hemû tiştê û ankû na. Mirov dikarê bi aqilê xwe bigihênê rastteqiniyê û ankû na. Wê, di wê warê de wê, li ser felsefeyê wê bi wê rengê wê hizirkirin wê werê kirin û pêşxistin.

Di aslê xwe de wê hizra xwe gihandina li rastteqiniyê wê, zêdetirî wê bi felsefeyê re wê, derkeve li pêş. Wê, ber vê yekê wê her felsefe û ankû filosof wê, di nava wê hewldanê de bê ku wê, aqil wê, çawa wê karibê xwe bigihênê hemû rastteqiniyê'. Di wê rengê û awayê de wê, felsefe wê weke lêgerîna rastteqiniyê' jî wê, were fahmkirin. Ev rastteqêniya ku mirov xwe bigihênîyê de wê, çî bê wê, hertimî wê weke mijareka hizirkirinê bê. Wê ji aliyekê ve wê, weke gihîna li xwûdê jî wê ji aliyê filosofên olî ve wê, were dîtin. Ji aliyê filosofên dervî wê, dihizirin wê, weke hizra ku mirov xwe gihênê têgîna sermediyê' wê were li ser ziman. Di wê warê de wê, ev nûqte wê hertimî wê weke nûqteyeka hizirkirinê û bi nepenî wê di mejiyê filosofan de wê bimênê.

Gelek filosof ên weke bavê Rust ku wê piştre wê li kurdistanê wê derkevin wê bêjin ku mirov wê, di sînorekê de xwe divê ku bigirê. Wê bi wê hizirkirinê wê bixwezîna ku ew bêjin ku mirov nikarê ji sînorekê derbas bibê. Wê, di wê warê de wê, di felsefeyê de wê, lêgerîna li rastiye û hizra lêpirsîna 'rastî çî ya' wê weke mijare felsefeyê a rastteqên a fahmkirinê bê.

Felsefe wê, di serdemên kevnera de wê dirîşmeka wê ya din jî wê hebê. Minaq wê li yewnanê wê li devê bawergehên weke yê Apollon wê binivîsê "xwe nasbikê". Wê bi wê re wê, ev têgîn wê weke têgîna felsefîkî wê pêşkevin. Hizra xwe naskirinê wê bi demê re wê, zêdetirî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Naskirin wê, çî bê û çawa bê wê, li ser wê were hizirkirin. Hizirkirinên felsefeyî wê, di wê warê de wê, zêdetirî wê,

pêşkevin. Wê filosof wê, hizrên xwe wê bi wê rengê wê werênina li ser ziman.

Di warê fahmkirinê û zanînê de wê têgihîştina 'gûharînê' a Herekliutos ku wê werênê li ser ziman wê, Protagoras wê, bixwezê ku ew bi wê têgihîştina zanînê wê bi wê re wê, werênê li ser ziman. Wê Protagoras wê, bi gotina xwe ya bi rengê "mirov wê asta her tiştê bê" re wê, ew wê bênê li ser ziman. Di warê zanînê de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê, felsefe wê, dema ku mirov wê, di serdemên kevnera de wê hilde li dest wê, bi şewayê weke zanîna xwezayê, zanîna darêjkê û zanîna xwûdê re wê, di sê awayan de wê, xwe bide dîyarkirin û wê bênê li ser ziman. Di wê warê de wê, gihiştina zanîna darêjkê wê asteka felsefeyê a bi mantiqê jîyanê û tiştê re ê herî pêşketî a wê demê bê. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, destpêka wê weke destpêkek zanînî ku wê pêşketinên demên piştê jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin bê.

1.Zanîna xwezayê

Weke zanîna xwezayê pêşketina felsefeyê wê bi destpêka wê re wê, mejuya wê di aslê xwe de mirov dikarê wê pirr zêde wê kevn bibê. Wê di nava xwezayê de wê gelek elementên ku ew bi serê xwe werina fahmkiirn û têtîliya wan bi hevdu re werê danîn wê hebê. Di wê warê de wê felsefeya xwezayê wê, weke aliyekê wê yê fahmkiirnê a bihiş û zanînê re bê.

Zanîna xwezayê wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring ku mirov wê, dikarê wê, bi têgihîştina fahmkiirna xwezayê re wê hilde li dest û wê werênê li ser ziman bê. Di wê warê de wê, felsefeya xwezayê wê, mirov dikarê wê pêşketina wê, di wê rewşê de wê, weke destpêkek giring wê, di serî de wê, werênê li ser ziman.

Zanîna xwezayê wê mirov wê, ji temen ve wê di derbarê xwezayê û hebûna wê de wê, bide bitêgihîştin kirin. Wê di derrbarê xwezayê bûyîn û destpêka bûyîna wê de wê, were hizirkirin. Mirov wê, di nava xwezayê de wê çawa dijî û dikarê bijî wê, bi wê re wê kifşbikê. Lê dema ku mi rov bahsa zanîna xwezayê bikê wê, pêşketina wê, pêvajoyên wê yên pêşketinê destpêka wê û her wusa pêvajoyên wê yê gûharînê re wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Xweza di xwe de û di jîyanê de wê weke element û temenekê giring û bingihînê ê heyînê û gûharînê bê. Gûharîna di xwezayê de mirov dikarê wê bi du awayan wê werênê li ser ziman. Yek wê bi hebûna wê bi xwe re û navaroka wê re mirov dikarê wê, werênê li

ser ziman. Aliyê din jî wê, ni giştîya wê û hebûna wê ya di jîyanê de re ku wê, bi wê re wê were û bigûharê bê.

Di rewşa xwezayê de wê, di wê warê de wê, di aslê xwe de wê, weke temenê jîyanê bê. Her zindî wê, di nava xwezayê de û bi wê ve girêdayî wê bijî. Wê ji wê bixwe û vexwe. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê xweza wê, temenê hebûnê wê bi xwe re wê biafirênê.

Pêvajoyên gûharînê ên xwezayî wê, di wê de wê weke pêvajoyên dewrûdayimî bin. Wê, bi wê re wê, xweza wê, xwe bide domandin. Pêvajoyên gûharînê wê, li ser wê re wê, dema ku mirov li demsalên wê bihizirê wê, bi wê re wê bi awayekê serrû wê were dîtin. Minaq wê, darek wê, hertimî wê di demsale xwe de wê, şîn bibê û piştê wê, pelên wê biweşihin û wê, demsala din hat wê, pêlên din wê weke pelên wê bi wê re wê çêbibin. Di wê rengê wê di ti demê û demsalê de wê hema pel ku ew bû wê di demsale din de wê nebê. Wê mirov nikaribê wê pele wê demsalê di demsale din de wê bibênê. Wê pela ku ew bû wê hertimî wê bi xwe re wê xwemal bê û wê weke wê nebê. Wê di demek din de wê ew nebê. Weke ku wê Hereklitius wê werênê li ser ziman wê her tişt wê bigûharê û wê, bi wê gûharînê re wê, di wê de wê cûdabûn wê bi wê re wê biafirê. Di pêvajoyên gûharînê de wê, ti tişt wê ne weke rewşa berê û ankû ya berî xwe bê. Bi mantiqê gotina hereklitius a bi rengê "mirov nikarê du caran di aynî çemî de xwe bişoyê" mirov dikarê wê, bikê temenê rengê gûharîna xwezayê jî. Wê ti demsale wê du caran weke hevdû mirov wê nikaribê wê bibînê bê.

Di rewşa xwezayê de wê, gûharîn wê, di aslê xwe de wê, weke xosletekê hemû jîyanê bê. Wê bi wê re wê, temenê xwe domandin û afirandina darêjkên nû ên di jîyanê de wê bê û biafirê. Her darêjk ku ew biafirî û pê de wê, weke tênginekê jî wê di xêva jîyanê de wê, cihê xwe bigirê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, li vir wê, werênê li ser ziman ku wê gûharîna xwezayê wê weke gûharîneka temenî a jîyanî bê. Di wê de wê, her dem wê rewşa xwezayê birehê û zindiyên ku ew dijîn wê ahenga wan ya bi hevdû re wê bi rewşa xwezayê jîyankirinê re wê xwe bide afirandin. Di wê rewşê de wê, her rewş wê, dema ku mirov wê, bi têngîna xwezayê re wê fahmbikê wê, di du awayan de mirov dikarê wê, fahmbikê. Awayê gûharînê ê giştî û awayê gûharînê ê teybet bê. Wê, di wê rewşê de wê, herdû wê bihevdû re wê, di ahengekê de wê bibin û wê biafirin. Wê bi hevdû re wê, sazûmanak jîyanî a gûharîner bi xwe re ku ew bi wê heya wê hebê.

Xweza wê sazûmana wê ya ku ew heya wê, bê mijare gelek gengêşîyên felsefikî jî. Minaq wê xweza wê sazûmana xwe wê ji kû wê bigirê. Wê, hêzek ku ew di temenê wê de ku wê dîyarkirin wê hebê? Wê ev pirs wê hertimî wê li wê were pirsîn. Wê, di wê rewşê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê giring wê hertimî wê, di mejiyê mirov de wê, temenê hizirkirinê bê. Di nava felsefeyên ku ew li ser esasê fahmkirina xwezayê ku ew hatina pêşxistin de wê, mijare sazûmana xwezayê wê, di wan de wê cihekê giring ê lêpîrsînê wê bi xwe re wê biafirênê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê bîrê li ser ziman ku wê ew rewşa sazûman û ahenge xwezayê wê, di nava filosofan de jî wê wan bikê du beş. Beşek wê bahsa jixwere pêşketina wê bikê. Aliyê din jî wê bahsa ew sazûman û aheng ne jixwere dibê û ew hêzek xwûdayî ku wê diafirênê û dide çêkirin wê hebê.

Di wê rewşê de wê, felsefe wê, weke aliyekê giring wê, di wê mijarê de wê li ser wê bihizirê û wê bikê ku wê fahmbikê. Di wê warê de wê herdu ali jî wê, rewşên weke birhanîn xwe yê bîzanîn çî na wê bikin ku wê bînina li ser ziman.

Mijare fahmkirina xwezayê wê, di wê warê de wê, di serdemên hemdem de wê minaq wê, di felsefeyên hemdem de wê bi tîgînên 'îdealistî' û 'metalyalistî' wê di wê warê de wê, bi cûdahî wê werina li ser ziman. Wê, aliyê îdealist wê bi hêza xwûdayî a kifşkar re wê bîrê li ser ziman. Aliyê din ê metalyalist jî wê, ew wê red bikê û wê bi gotina 'jixwêrebûyî' re wê bîrê li ser ziman.

Di wê warê de wê di nava felsefeyên kevnera de wê, hewldanên ravakirin û fahmkirina xwezayê û jîyanê wê cihekê giring wê di wê warê de wê bigirê. Wê, di wê rewşê de wê, hizrên weke xwûdê jîyan û xweza afirand ku wê bîrê gotin wê li dûv wê bê pîrsên ku "ma kê xwûdê afirand?" Minaq wê hedonist ku wê bi temenê felsefeya epîkur wê bawerbikin ku wê hertiştê di xwezayî de wî zindî bê. Epîkur wê, li hemberî hazza bedenî wê ya tînî wê, derxê li pêş. Wê ev wê, weke aliyekê giring ê pîrsîna mijarê û lêpîrsîna wê jî wê biafirênê. Di rewşa fahmkirina xwezayê de wê, mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê l ivir wê, werênê li ser ziman ku wê xweza wê, di serî de wê, di mijare fahmkirina xweza, jîyanê û hebûnê de wê, di wê warê de wê, pîr zêde wê, li ser wê bisekinê. Felsefe wê, weke rastî û hwdana fahmkirinê a di wan de jî wê, were dîtin û ser ziman.

2.Zanîna darêjkê

Piştî pêşketina felsefeya xwezayê û di wê de kûrbûna bi zanîni zêde bû û pê de wê têgihiştina tiştê wê biafirê. Di wê warê de wê felsefeya darêjkê wê, pêşkeve. Wê, felsefeya darêjkê wê her tiştê bi darêjkekê wê bibîni û wê herê bikê. Wê, her tiştê ku ew heya wê ji wê rewşa wê ya ku ew dihê dîtin wê ji wê darêjka wê ya heyîni wê bibîni. Her tiştê ku ew xwedî darêjka wê, hebê. Her tiştê ku ew heya jî xwedî darêjka. Wê di wê rengê û awayê de wê, ew wê, werênê li ser ziman.

Di felsefeya serdemên kevnera de wê bi zêdeyî wê, têgihiştina darêjkê wê pêşkeve û wê li felsefeyê wê serwer bibê. Di aslê xwe de wê di pêvajoya pêşketina felsefeyê de wê, têgihiştina darêjkê wê taqabûlî pêşketina zanîni û razberkirina wê jî bikê. Zanîni wê dema ku ew ji tiştê razber ew hat hildan li dest û ew li wê hat hizirkirin wê, hingî wê bi wê re wê, darêjk wê weke kirdeyek objektiv wê di temenê wê de wê were dîtin. Wê, Darêjk wê, di wê warê de wê, di felsefeyê de wê, destpêka pêvajoyek nû bê. Hizrên Zerdeşt, platon, sokrat, aristo û hwd wê, di wê warê de wê, kifşkar bin. Hizrên parmanides ên ne gûharîner jî wê di wê warê de wê, bandûra wan di pêşketina têgihiştina darêjkê de wê kifşkariya wan wê hebê. Wê, Parmenîdes wê bawerbikê ku wê di gerdûnê de tiştêkê ku ew bi gûharê nîn a, hebûn wê weke rastîyek teqez wê hebê. Dayimî ya, hertimî ya. Ne hatiya xûluqandin û nayê tûna kirin. Sermedî ya. Wê parmenîdes wê bi nîqaşên xwe yê Hereklitius ên li hemberî hevdu re wê zêdeyî wê were dîtin.

Di felsefeya aristo de wê di pirtûka wê ya bi navê 'fizkê' de wê bi zêdeyî wê rewşa darêjk(form)ê wê hilde li dest. Wê di wê de wê dîmenekê fahmkirinê wê bikê ku ew li ser hebûn, xwezayê û jîyanê bi fahmkirina wê re bide mirov. Wê, di wê pirtûka xwe de wê, çerçoveya fahmkirinê ku ew divê ku çawa bê li gorî wî wê, ew li ser wê bisekinê. Di wê warê de wê, di aslê xwe de wê, bi têngî û têgihiştina fizkê û darêjkê wê fahmkirinaka metafizîkî û ankû berîfizîkê wê bikê ku ew wê werênê li ser ziman.

Di aslê xwe de wê, piştê wê felsefevanên weke epikur wê hinekî wê, dema ku mirov li rengê hizirkirina wan dinê wê, weke çerçoveyek hziirkî û zanîni ku wê bi darêjkî wê bihizirin wê bidin dîyarkirin. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê mirov werênê li ser ziman. Di roja me de jî wê, felsefeya Epikur ku wê bê temenê têgihiştinên rewistî û bi wê re wê, şêwayna fahmkirinê wê werina pêşxistin wê, di aslê xwe de wê temenê wê bi wê rengê wê biafirênê.

Di wê warê de wê rengê hizirkirina platon a bi siyê re wê, zêde têngihîştinaka darêjkî wê bide me. Di wê warê de wê, minaqe şikeftê ku wê bide wê, di wê de wê têngîna darêjkê wê bikê ku ew bi gîyanê û fahmkiirna wê re wê bênê li ser ziman. Wê di felsefeya xwe de wê zêdeyî wê têngihîştinên weke 'rastî', 'zanîn', 'erdemî' û hwd wê bisekinê. Wê, çerçoveyên hizirkî ku ew pêşdixê wê, di wan de wê, felsefeya zanîne weke têngînen estetîkê, felsefeyê, hebûn, metafîzîk, filosof, û hwd wê bênê li ser ziman. Wê weke van mijaran di wê berhemên xwe yên weke bi navê "dewletê" de wê li ser bisekinê.

Di wê warê de wê, felsefeya Platon wê, çerçoveyek zanîni a bi darêjkê re jî wê, bi xortayî wê karibê wê bide me. Di wê warê de wê, rengê hizirkirina wî wê piştî wê, ji pêşketinên hizirkî re wê, were hizirkirin. Wê li rojhilat wê, bi navê 'eflatun' wê, ew wê, were nasîn û wê felsefeya wî wê, weke temenekê hizirkirinê ku wê ji wê were sûdgirtin. Wekî din wê, filosofên piştî ku wê derkevin wê, ji wî û hizrên wî sûd wergerin.

Zanîna xwûdê

Mijare zanîna xwûdê wê weke mijareka kevn û pîr zêde kûr û bi têngihîştinî wê xwediyê pêvajoyên demdirêj ên pêşketina bi xwe re bê. Wê, di wê warê de wê mirov dikarê wê bêjê ku ev mijare zanîna xwûdê di aslê xwe de berî ya zanîna darêjkê wê, pêwîstbû ku me ew hanî ba li ser ziman. Lê li vir me piştî wê re hanî li ser ziman ber ku wê, li ser têngîna darêjkê re wê bi hebûna xwûdê û hebûna û nebûna wî re wê zêdetirî wê nîqaş wê pêşkevin. Di wê warê de wê ev fahmkirina bi darêjkê re wê ji wê aliyê ve wê, weke têngîneka giring a ku wê di wê warê de wê mirov dikarê wê bikê temenê fahmkirinê de. Ber vê yekê me mijara zanîna darêjkê pêşî awê hilda li dest.

Di wê rewşê de wê mirov diakrê wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkiirnê wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa hebûna xwûdê wê weke têngîneka kifşkar ku wê di hemû demên hizirkirinê de wê xwe bi awayekê wê jinûve û jinûve wê li gorî demê nbi hizirbikê û wê werênê li ser ziman bê.

Mijare hebûna xwûdê wê, di warê kirina felsefeyê de wê, ber xosletê felsefeyê ê lêpirsînê wê bi wê re wê bikeve hemberî hevdu. Ber ku temenê gotina xwûdê wê li ser esasê baweriyê bê. Wê bi wê re wê temenê gûmankirin û lêpirsînê wê û zanîna wê de nebê. Wê tenê temenê bawerkiirinê wê hebê. Ber vê yekê wê bi zêdeyî wê hatina hemberî hevdu

wê bibê. Di demên dawî ên kevnera de wê, bi zêdeyî wê hizrên felsefeyê wê, weke 'hizrên ji rê derketinê' jî wê ji aliyê oldarên olî ve wê werina bi navkirin. Di wê rewşê de wê, kirina felsefeyê wê weke kirineka 'haram' wê bînina li ser ziman. Wê felsefeyê wê bikin ku ew ji jîyanê derxin. Di demên serdemên navîn de wê bi zêdeyî wê felsefe wê, xosletên wê gên gûmankirinê ku wê ji wê were naqandin wê bi şêwayekê skolastikî wê were pêşxistin. Di wê rewşê de wê ya ku wê felsefeya serdemên navîn bi skolastikî wê bide hanîn li ser ziman jî wê, di aslê xwe de ew derxistina xosletê gûmankirinê ji nava felsefeya wê bê. Di wê rewşê de wê, felsefeya wê, ji gûmankirin û rewşên pêxistinê wê dūrkeve. Wê tenê wê weke têngîna 'mayinda' wê temenê fêrbûna xwe wê bide pêşxistin. Wê bi sedsalan wê di wê çerçoveyê de wê pêşxistinê wê di nava xwe de wê bikê ku wê pêşbixê. Wê bi wê bikê ku wê bawerkirinê xort bikê. Di wê rewşê de wê, renekê zanînê wê were pêşxistin.

Haşîr û neşîr nebûya felsefeyê bi têngîna xwûdê û ankû olê re wê xosletên wê yên lêpîrsînê û gûmankirinê wê di temenê wê de wê hebê. Ber vê yekê wê, bi zêdeyî wê, felsefe wê, weke aliyekê hizirkirinê ê xirab wê were dîtîn. Di wê rewşê de wê, ev wê êdî wê bi demê re wê pêşkeve. Têngînen weke darêjkê wê, ji aliyekê hizirkî ve wê, weke têngîna ku wê di wê warê de wê, li ser mantiqê hebûna bûjenîyî a tiştî ku ew di jîyanê de heya wê rûnihê. Wê bi wê re wê tiştî ku ew heya û dihê dîtîn bi çav wê, weke hebûn û xwedî darêjk wê were dîtîn. Tişteke ku mirov hebûna wê nebînê wê mirov nikaribê wê, rewşa wê ya darêjkê jî wê kifşbikê. Wê tiştî ku ew darêjka wê newê kifşkirin wê, nikaribê ew weke hebûn hebê bê. Di wê çerçoveyê de wê mijare kifşkirina darêjka hebûna xwûdê wê di temenê gûmankirina li lê de bê. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê mirov dikarê wê, di serî de wê, werênê li ser ziman ku wê, felsefe wê, dema ku wê xosletên xwe yên lêpîrsîn û gûmankirinê windakir wê xosletên xwe yên felsefetiye jî wê windabikê.

Ya ku mirov wê, dibînê ku wê di felsefeyên serdemên navîn de ku wê bibê wê ev bê. Piştî serdemên navîn mivirtina sûrha felsefeyê wê û kêmbûna bandûra wê di aslê xwe de wê, ev di temenê wê de wê hebê.

Wê çawa wê temenê gûmankirinê wê, ji holê wê were rakirin wê, ev wê, bi jêbirina temenê lêpîrsînê re wê ew wê bibê. Di demên hemdem ên roja me de jî wê, dewlet û rêveber ku ew wê di wê warê de wê, bi olî û hwd wê xwe werênina li ser ziman wê bo wê lînepîrsîtiyê wê nehêlin ku felsefe bi van xosletên wê re di nava jîyanê û aqil de pêşkeve. Wê rengê ku ew pêş dixin di bin navê felsefeyê û zanînê de wê renekê aqil ku wê

di wê rengê û awayê de ê serdemên navîn wê ji xwe re temen û minaq bigirê bê.

Di felsefeya xwûdê de wê, di wê warê de wê hemû filosof wê li ser wê bihizirin. Wê yên ku ew di necama hizirkirina xwe de ew digihijina wê têgihîştinê 'ku xwûdê heya' wê ew wê weke îdealist wê di roja me de wê werina bi navkirin. Yên ku ew vajî wê digihijina encamê wê weke metalyalist wê werina bi navkirin.

Felsefe darêjk û zanîn

Felsefe wê di nava xwe de wê bi darêjk wê pêşkeve. Wê her tişt wê bi wê fahmkiirna wê, di jîyanê de ku ew heya û xwedî hebûna wê xwediyê darêjkî jî bê bi hebûna xwe re. Di wê rengê û awayê de wê, bi wê rew wê bigihijê zanîna tiştê. Zanîna tiştê wê, weke aliyekê fahmkirina tiştê ê giring bê. Wê wê piştê wê were. Di wê rewşê de wê dema ku mirov wê, aliyê hebûna tiştî û darêjka wê li wê bihizirê wê bi wê re wê, ew wê were dîtî ku wê tişt wê bi çerçoveya bê. Wê darêjkîya tiştê bi du awayan mirov dikarê wê fahmkê. Yek bi tiştayî û çerçoveya wê ya. Yê din jî wê bi rewşên weke têngîna estetîsmê û hwd a li ser rengê darêjkî û hwd re bê.

Aliyê wê yê hebûnî wê çerçoveya wê ya heyînî wê bide diyarkirin. Tişt wê, bi rewşa xwe ya awa û darêjkî wê hebê. Ev wê di aslê xwe de wê bo hemû tiştên di xwezayê de jî wê, wusa bê. Di nava xwezayê de wê ti tişt wê nebê darêjk bê. Di wê rengê û awayê de wê, darêjk wê bi awayê wê re wê, xîtabî nerîna mirov wê bikê. Wê mirov wê, bibînê û wê, hêstên acibandin û ankû neacibandinê wê bi dîtbarî wê biafirin. Ev jî wê, temenê fahmkiirna aliyê wê duyem bi têngîna estetîkî bê.

Di rewşa darêjkê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, were dîtî ku wê têngîna darêjkê wê weke ku me li jor li deverê wê hanî li ser ziman wê, temen û çerçoveya heyînîya wê ya hebûnî bê. Wê. Bi wê re wê, dema ku mirov wê tiştê wê di jîyanê de wê bibînê ew tişt wê, hemû wê, di nava xwe de wê xwedîyê têngîna gûharînê bê. Bi têngîna darêjkê a aristo û ya gûharînê a hereklit ku mirov bi hevdu re li darêjkê bihizirê wê, bi wê re wê, çerçoveyek têngînî a ku wê zerdeşt wê werênê li ser ziman wê bide diyarkirin. Zerdeşt di hênê li ser ziman ku wê darêjk wê, rewşek demkî bê. Wê di rewşa wê ya demkî de wê her tişt wê, bi wê hebê. Di wê rengê û awayê de wê ew wê werênê li ser ziman. Ji aliyekê din ve jî wê, mirov dikarê wê fahmbikê wê re wê, rewşa gûharînê wê weke rewşek teqez a bi hebûnê re bê. Ku hebûn hebê wê gûharîn jî wê wê bi wê re hebê. Gûharîn bi têngîna darêjkê re ku mirov wê bihizirê wê

mirov dikarê wê bêjê ku wê di rewşa wê, de wê, weke çerçoveyek ku demkî ku ew di demekê de heya. Lê ew gûharînên ku ew rewşa hebûnê a tiştî deforme dikê wê bi wê re wê rewşên din ên darêjkî wê bi wê re wê derkevina li holê.

Zerdest wê, dihênê li ser ziman û bi me dide fahmkirin ku wê di hundûrê darêjkekê de bi potansiyali wê bi wê rengê wê gelek rewşên darêjkî wê hebin. Di wê rengê de ew rewşên din ên darêjkî ku ew hena wê, bi gûharîna rewşa darêjkî a ku ew heya re wê ew êdî wê bi hevdû re wê derkevina li holê. Minaq rewşa hesinekê jî wê weke xwe nemênê. Wê hesin wê bi demê re wê birazê û wê ji wê rewşên din wê derkevin. Bi wê rengê wê ti rewş wê bi xwe re wê bi rewşên xwe yên darêjkî re jî wê ne mayinda bê.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê wê yê giring wê werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkirina darêjkê wê, di wê rengê û awayê de wê, bi rewşa xwe ya demkî re wê hebê. Di wê rewşê de wê, weke koka hemû tiştê wê Einstein wê bahsa hebûna wvejenê bikê. Yanî wê, her tişt wê ji vejenê biafirê û wê karibê vegeirihê li rewşek vejenî.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê bi têgîna zanînê re wê bi wê re wê werênê li ser ziman ku wê rewşa demkî ku ew heya û ankû afirîya b darêjkî wê bi dîtbarî wê temenekê fahmkirinê ê bi rewşî bê. Mirov wê, diakrê wê, bi wê rengê wê fahmbikê. Her rewşên ku ew hena bi dîtbar wê wê di wê rewşê de wê, bi hebûnîya xwe ya demkî wê hebin. Em dema ku bizanînê rewşekê wê, digirin û fahm dikin di mejî de wê mirov dikarê wê, bêjê ku wê rewşa a demkî bê. Wê demê wê rewşa demkî ku mirov wê derk dikê wê bi zanîn dikê û wê biriqandina wê ya di mejî de êw, bidest dixê wê, ew wê weke rewşeka zanînê wê di mejî de wê bimênê. Lê piştî gûharîna wê tiştê wê ew zanîn wê weke rewşek razber a bixwe wê bimênê. Di mijare zanînê de wê, dema ku mirov wê bihizirê ku wê zanînê weke tiştê wê bigirê di mejî de wê, di aslê xwe de wê, di nava tiştê û zanîna wê de jî wê tamîtamîna wê ti wekheviya teqez wê nebê.

Wê her tişt wê di biriqandina ji hevdû de bê. Lê wê mirov dikarê wê bêjê ku wê biriqandinê ku mirov teqez wê weke tamîtaminê wê weke wê bikê ku wê fahmbikê wê di aslê xwe de wê mirov li wir wê weke ku wê bikêeve nava xelatiyê de. Ber ku wê biriqandin wê, rewşek teybet a bi girtina mejiyê me re bê. Di wê rewşê de wê, rewşa girtinê wê, di wê rewşê de wê, weke rewşeka ku em hem dikarin wê weke biriqinê wê fahmbikin û hem jî wê dikarin wê weke rewşek bi serê xwe wê hildina li dest û wê fahmbikin. Wê ji herdû aliyên ve jî wê mirov dikarê wê

fahmbikê. Rewşa fahmkirinê wê li hemberî tiştê ku ew ji wê biriqandin dibê û mirov derk dikê wê, weke rewşek sêyem a bihiş wê bimênê. Lê li vir wê, rewşa biriqandinê wê, ew bê ku wê tiştê wê hebûna xwe re wê, tiştê wê bide dîyarkirin di mejiyê me de. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman ku wê rewşa biriqînê wê weke rewşa afirîna zanînê a di mejî de bê. Lê wê mirov dikarê wê bêjê ku wê, rewşa girtinê wê, dema ku mirov wê digirê wê, ne tenê wê weke rewşek biriqîna ji wê tiştê ku ew weke biriqîna ji wê bê. Wê bi wê re wê gelek qatkên zanînê ên weke bi darêjkê ku mirov bi nerîna xwe re ku mirov bi dîtîna ji derve derkkirina û di hundirê xêva me de ew hatina derkkirin jî bin. Wê di wê rewşê de wê, ev wê temenê afrînerîyên zanînê ên bi nerîna re jî wê biafirînin.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê wê yê gin jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa biriqînê wê weke rewşek teybet a bi zanînê re wê li holê wê bimênê. Wê rewşa biriqînê mirov ne tenê dikarê bi tamî wê weke tiştê ku ew ji wê dibê wê werênê li ser ziman û ne jî mirov dikarê tenê weke ne ji wê werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê rewşa girtinê wê, di wê rewşê de wê, weke rewşeka ku wê di xwe de wê bi teybetî wê şewayekê xwemal jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin bê. Lê wê ew rewşa biriqînê wê weke rewşeka ku wê xosletên wê bi girtin, şibandin û levkirinê re wê xwe bide nîşandin bê. Di wê rewşê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê dikarê wê, di serî de wê, werênê li ser ziman bê. Her tiştê wê, bi xosletên xwe yê hebûnê re wê hebê. Tiştê ku ew bû wê, di rewşa wê ya ditbar de wê ew hebê. Rewşa hebûnê wê mirov dikarê bi du awayan wê werênê li ser ziman hebûna ku mirov dikarê wê rajiyê, destlêbidê û wê bibînê bê. Di wê rewşê de wê hebûna bi hacim û giranî ku ew heya wê, xwe bide dîyarkirin. Hesinek wê hebûnek bi hacim û giranî bê. Mirov dikarê wê bigirê. Rajiyê û dest lêbide. Lê hebûnê wê weke derkkirinê minaq weke deng û hwd mirov deng dikê. Lê mirov nikarê rengê wê bibînê û wê bidest bigirê. Wê, di wê rewşê de wê, ew nebê.

Di wê rewşê de wê, ev rewşê wê, weke aliyekê fahmkirina klasik jî a bi têgîna bûjenî a giştî re bê. Têgîna bûjenê wê weke aliyekê giring ê heyînê bê. Bûjenê wê bi rewşa xwe re wê ne teqez bê. Wê rewşî bê. Di wê rewşê de wê hertimî wê ew wê tabîî pêvajoyên gûharînê bê. Rewşa gûharînê jî mirov wê bi têgînê dikarê wê bi du awayan wê hilde li dest. Yek wê bi rewşa wê ya giştî re bê. Ku wê rengê û awa wê bi xwe re wê bigûharênê bi

demê re. Aliyê din jî wê, di rewşa wê ya teybet bê ku wê, di wê de wê, hertimî wê, bi gûharînê wê bikeve rengê din de bê.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa hebinê wê, weke rewşek heyînî wê bi demkî wê hebê. Weke ku kurd dibêji wê rengê hebûna xwe re ew î ro heya siba nîn a bê. Wê rewşa bûjenî a tiştî wê bi wê rengê bê. Wê, di cewherê wê de wê, dema ku mirov wê, li wê bihizirê wê weke întîbayekê wê bide me ku weke ku ew cewherê wê, ne xwediyê ti awa û rengê ya. Lê ew heya. Ew bi rewşên jîyanî re heya û diafirê. Wê di wê rengê û awayê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê di serî de wê, werênê li ser ziman.

Zanîn wê dema ku mirov wê bi felsefeyê û têgiha wê re wê hilde li dest wê, weke rewşek teybet wê xwe bide dîyarkirin. Li ser rewşên darêjkî ên nivîskî re wê, rengê objektiv wê bi xwe re wê bistênê. Wê di wê rengê û awayê de wê, xwediyê çerçoveyekê bê. Li vir di aslê xwe de wê, nivîs wê ji du aliyan ve wê mirov dikarê di çerçoveya vê beşê de wê hilde li dest. Aliyê pêşî wê bi giştîya wê ya hebûnî re bê. Aliyê din wê bi navaroka wê û rengê bi darêjkkirina wê re bê. Di wê rewşê de wê, ev herdû alî wê di çerçoveyekê de wê çendî ku wê hevdû temem bikin jî wê, di aslê xwe de wê, rewşa navarokê wê, ji me re wê gelek aliyên din wê bi têgînî wê karibê bide me. Minaq her qarakterê ku ew bi nivîsê hat di wê de bicihkirin wê, bi hişekê hem wê hebê û hem wê were salixkirin. Wê di wê rewşê de wê têkiliya di nava wê heyînî û salixkirinê de wê ew hiş wê, rewşa nivîse wê weke aliyekê ku ew bi serê xwe weke têgînekê ku ew were fahmkirin bê.

Di rewşa nivîsandinê de wê, dema ku mirov wê gotinek bê û ankû rewşek din bê wê, bi wê re wê, ew wê, weke aliyekê giring bê. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, rewşa wê, pîr zêde wê, weke aliyekê giring wê, xwe di wê rewşê de wê, bide dîyarkirin. Nivîsekê wê fahmkirina wê rewşa bûjenî a ku ew ji wê hatiya nivîsandin wê, bi serê xwe wê, weke aliyekê giring ê ku mirov wê, fahmbikê bê. Wê, çerçoveya wê, têgînê wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring bê. Mirov wê, dema ku wê, çerçoveya salixkirina gotinê wê kir wê, darêjka wê, di wê rewşê de wê, dagerên wê, yêmn bi tiştî û hwd wê, hebin. Wê, di wê rewşê de wê kompuzisyona nava wateyê û dagera dîtbar de wê, hevdû di rengê hişkirinê de wê bide dîyarkirin.

Hişkirin wê, di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê fahmbikê wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, ev aliyê mijarê wê bi serê xwe wê weke aliyekê ku mirov bi pêwîstî dikarê di wê

de kûrbibê û pêde herê bê. Lê emê wê nûha nekin. Ber ku wê, mijare me ku em di wê de herin û wê bikin wê me ji xate ya vê nivîsandinê wê ji wê dûrbikê. George Lukkas wê di pirtûka xwe ya bi navê "estetikê" ku bi awayekê berfireh wê bêne li ser ziman wê, ji van aliyan ve wê bi têgînî wê hewlbide ku ew dîmenekê bi têgînên hûnerî û çandî û hwd bide me. Lê ji vê aliyê ve wê mirov dikarê bixwênê û wê fahmbikê.

Di aslê xwe de wê mijare Zanînê û fahmkirina wê, wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, di serî de wê, ji temen ve wê hilde li dest û wê fahmbikê. Di felsefeyên serdemên kevnera de wê, zêdetirî wê, ji du aliyan ve wê hewldana bi felsefeyê xwe gihandina zanînê û aqil wê bibê. Aliyê pêşî wê bi hewldana fahmkirina hebûna li jîyanê bê. Aliyê din jî wê, rewşa bi hişkirina li ser têgînên weke bi rêgezî xêzkirina çerçoveya wê re bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê Aristo wê di berhema bi navê 'fizikê' de wê, di wê wê warê de wê li ser rewşa fizikê û fahmkirina wê ya bi nêzîkatîyê wê hewlbide ku wê dîmenekê bide me. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê çerçoveya fahmkirina Aristo a bi wî re wê weke çerçoveya dema wî bê.

Fahmkirina zanînê a wê demê de wê, di wê warê de wê weke mijareka zêde ku wê li ser wê serî wê were wastandin bê. Di wê warê de wê, felsefekirin wê weke rêyeka xwe gihandina zanînê û fahmkirinê bê. Di wê rewşê de wê, kirina felsefeyê wê, bi şêwayên wê re wê ew wê were pêşxistin. Minaq sokrat wê, bi şêwayê danûstandinê wê ew wê pêşbixê. Wê, di wê rewşê de wê, hewlbide ku ew xwe bigihênê rastiyê. Danûstandinên wî yên ku wê platon wan qaydbikê wê, di wê warê de wê, weke çerçoveyna têgînî ên giring ku mirov dikarê fahmbikê bê. Di wê warê de wê, rêbaz û şêwayên bi wê xwe gihandina zanînê wê di serî de wê di bin çend xalan de mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

A.şêwayê danûstandinê

Şêwayê danûstandinê wê bi sokrat re wê bikeve nava felsefeyê de. Wê bi wê re wê li ser rê û rêbazên pirs pirsînê re wê, bi bersivdayina wan re wê hewlbêdayin ku ew were ghiştin li encamê. Di wê rewşê de wê, ev wê weke şêwayê felsefikî ê 'sokratikî' jî wê ji gelek aliyan ve wê, ji aliyê filosofan ve wê bê bi navkirin. Di aslê xwe de wê şêwayê danûstandinê wê, di wê warê de wê, weke şêwayekê hizirkirinê ê ku wê, di çerçoveya mijarekê de ku wê hewlbêdayin ku ew were dayîn fahmkirin bê. Di wê warê de wê, di temen de wê astek û pîvanek zanînî wê pêwîst bê.

B.şêwayê şîrovekirinê

Şîroveyê şîrovekirinê wê weke şêwayê fahmkirinê ê bi felsefeyê re ku wê hewldana xwe gihandina li rastiye bê. Wê bi wê şêwayê wê hewlbêdayin ku mirov bi şîrovekirinê xwe bigihêne li rastiye. Wê rîyên muhakame û bikarhanîna mantiqê wê di wê de wê, weke aliyna temen bin.

I.Muhakame; wê weke şêwayekê ku mirov daraza xwe bi wê re bikardihêne û bi wê re mirov dikê ku wê fahmbikê bê. Wê, di wê warê de wê, daraz û fahmkîirna mirov wê bi wê re wê bigihijina hevdu. Wê di wê rewşê de wê dîrûstbûn û fahmkirin wê pêwîstiya wan hebê. Mirov wê, dema ku mirov wê mihakame xwe wê bikê wê heta jê were û dikarê fahmbikê ku ew di şêwayekê rast ê bêalî de wê fahmbikê û bide fahmkirin bê. Di wê rewşê de wê, rastbûn û dîrûstbûn wê hinekî jî wê weke xosletna sîyanî ên ku mirov wê xwedî wan bê wê bi wê re wê werina fahmkirin bin.

II.Mantiq wê, weke çerçoveya wê bi tîgîna logikk'a xwe re wê mirov dikarê. Wê di wê rewşê de wê mantiq wê temenê wê li ser rîzîkên wê ên weke bêalîbûn, wekhevî, rastbûn û di çerçoveya dualiteyê de wê, nebûna aliyê sêyem ku wê herêbikê û wê bi wê re wê bikê ku wê fahmbikê. Emê li jêr mantiqê berfirehî wê hildina li dest. Li vir tenê di çerçoveya mijarê de weke xalekê bi çend rîzan me xwe ku wê bînina li ser ziman.

C.Şêwayê nivisandina bi dîyardekirinê

Di şêwayê bi dîyarkirinê de wê, weke aliyekê giring wê mirov wê dema ku wê tîgînekê wê weke 'tez' wê biavêjê li holê wê sedem û temen û birhanên wê bi wê re wê, bîne li ser ziman. Mînaq wê, dema ku wê, mijar wê bê li ser ziman wê dîyardeyên wê bi fonomolojîkî wê temenê wê bê fahmkirin. Wê ji aliyê kokî ve wê, xwe di spêrê çî wê ew wê bîne li ser ziman. Dîyarde wê, di serî de wê, temenê ku ew xwe dispêrê û encamên ku ew bi wê re derketina li holê wê li ser wan re wê bikê ku ew xwe bigihêne li fahmkirin û encamaka zanîni.

D.şêwayê nivisandina bilêkolîni

Di rewşa şêwayê nivîsandina bi lêkolîni wê, di aslê xwe de wê weke şêwayekê hemdem ên bi nivîsandinê wê weke bi dîrokê, felsefeyê û ankû mijarên din ên weke bi navê 'aqadamikî' û hwd re bê. Lê mirov wê dibîne ku wê, di demên kevnera de wê, kesên weke Thukydid ku wê di berhema wî ya bi navê 'şerê peleponezê' de mirov, dibîne ku ew şêwayekê bi wê rengê wê bikardihêne. Di wê şêwayê de wê, ev şêwa wê, ji aliyê nivîsandina dîroka bi dîyarde û lêkolîni ve wê, weke kesekê ev rîbaz hê di wê demê de pêşxistiya bê. Di wê rewşê de wê şêwayê

nivîsandina bi lêkolînî wê, weke şêwayekê hemdem ku wê di şêwayên nivîsandinan de wê bi temenkirina li ser dîyarde û birhanan û hwd re ku wê were bikarhanîn bê. ..

Di rewşa zanîne û pêşxistina wê de wê, di wê rewşê de wê mirov dibîne ku wê di demên kevnera de wê zêdetirî wê, di wê warê de wê, ew wê were bikarhanîn. Di şêwayê nivîsandina dîrokê û hwd de xwe sipartina deverna di nivîsandinê de wê, weke aliyna ku wê hê di demên mîtannîyan û berî wan de wê pêşkevin bin.

Felsefe û di wê de pêşketin û bicihbûna mantiqê di demên kevnera de.

Weke aliyekê giring ê felsefeyê wê mantiq wê xwe bide dîyarkirin. Mantiq wê ji gelek aliyan ve wê, nivîsandinên felsefîkî, di derbarê xwezayê û hebûnê de wê, ji aliyekê ve wê li ser temenekê vegotinê ê bi hevdu re ku ew ne di nakokiyê de bê wê bide rûniştandin. Di wê rewşê de wê di rewşa nivîsandinê de wê bikarhanîna mantiq û muhakameyê wê, weke aliyna ku wê pêvajoyên felsefeyê ên demên piştê jî wê bandûrê li wê bikê bê. Di wê rewşê de wê, demên felsefeyê ku wê, mantiq wê pêşkeve û wê bi wê re wê têgîna darêjkê wê pêşkeve wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Mantiq wê dema ku ew pêşket û di felsefeyê de wê, bicih bibê û wê bi felsefeyê wê bê hanîn li ser ziman wê, di dewama wê de wê, êdî wê hanînen li ser ziman wê bi têgîna darêjkê û muhakame re wê zêdetirî wê bi aqil û zanîni wê razberî wê pêşkeve. Her wusa razberîya bi teorîkî wê pêşkeve wê, di wê rengê de wê, weke aast û pîvaneka bi aqilê mirov re wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di serdemên kevnera de wê, bi aqilê razber re wê, di sê awayan de wê pêşkeve:

Awayê pêşî wê bi rewşa têgihîştinî û hişmendî ku wê, ji bûjenê dîr wê, bi aqil û zanîne re wê pêşxistin wê bibê bê.

Awayê duyem wê di warê têgên weke yê bi navê xwûdê û hwd re ku wê bi felsefîkî wê, weke ku wê bê gotin ku wê ti darêjka wan li jîyanê nîn a wê, bi wê re bê.

Awayê sêyem jî wê, bi hişmendîyê ku wê, bi felsefeyê re wê felsefeya zanîne ku wê were pêşxistin bê.

Ev hersê awa wê, di wê warê de wê, felsefeyê wê, di nava xwe de wê bikina beş. Beşbûnen di nava felsefeyê de wê, piştî wê re wê, li ser esasê ku wê 'bûjen wê pêşîya zanîne wê wereş û ankû wê, 'zanîn wê pêşîya

bûjenê wê were' wê, li ser wê re wê hizirkirin û beşbûn wê were. Ev rengên hizirkirinê wê, di aslê xwe de wê, di wê warê de wê piştî ku ev bû û pê de wê, fillosof jî wê li gorî zanîna xwe wê bikevina nava wê lêgerînê ku ew her yekê ji aliyê xwe ve ew zanînen xwe bi temen û bingih bikin. Wê, di wê warê de wê, ew wê werênina li ser ziman ku ew çawa dihizirin. Dema ku ew bûjenê dênina pêşîya zanîn wê, çawa dikin û ber çî û bi çî sedemê wê dikin wê ew wê bênina li ser ziman. Wê li ser wê re wê, dema ku ew wê rast bibînin jî wê, çawa wê rast dibînin û ew bi serê xwe çawa rast a wê, li ser wê re wê bikin ku ew temenê wê rengê zanîna xwe ya ku wan hanîna li ser ziman wê bênina li ser ziman. Vajî wê, ku wê bênina li ser ziman ku wê, zanînen dênina pêşîya aqil wê, di wê warê de wê li ser aqil û hizirkirinên xwe re wê bi wê re wê wê çawa rast dibînin wê bikin ku wê bênina li ser ziman. Di wê warê de wê du qûtûb wê bi wê rengê wê bi aqilî wê biafirê. Temenê wê rengê ji hevdû cûdakirinê wê ji aliyekê ve wê, destpêka wê di hizrên mîtra û Zerdeşt de wê bi têngiştina 'dualismê' wê mirov dibînen. Wê di wê warê de wê, aliyekê wê baş bi gîyane 'angra-mainyu' û aliyê din jî bi rengê gîyane 'spenta-mainyu' wê bênina li ser ziman. Wê angra-aminyu' wê aliyê xirab bê. Aliyê spenta-mainyu jî wê aliyê baş bê. Wê, di wê rengê de wê, ew dualite wê, piştî wê, di warê felsefeya demên kevnera de wê bi jî hevdû cûdakirina laş û gîyanê û hwd de jî wê xwe bide dîyarkiirn. Wê, di wê warê de wê ev herdû alî wê jî hevdû cûda wê bîn şîrovekirin û hanîn li ser ziman. Wê di wê warê de wê gîyan û laş wê, çawa wê ahengê wê bi hevdû re wê çêbikin wê, li ser wê re wê bihizirin.

Temenê wê ji hevdû cûdakirina gîyanê û laş wê di felsefeyê de wê, dîroka wê di aslê xwe de wê bi ol û dîroka wê ya olzaniyê re wê pîr zêde wê kevn wê herê. Wê, di wê warê de wê piştî ku mirov wê bimirê û mirov wê bi wê re wê rûbirû wê bimênê wê jî wê re wê vegotinekê wê bînen. Wê piştî mirinê wê bahsa hebûna jîyanekê ku wê gîyan piştî ew li dunyê jî laş vaqatîya wê di wê de wê bi azad û serê xwe bijî wê bahsa wê were kirin.

Ev têngîna bi gîyanê re ku wê bi gotina 'gîyane azad' re wê were li ser ziman wê ji filosofên weke Sipînoza re jî wê bê peyxam ku ew wê, li ser wê re wê hewlbide ku ew fahmkirinekê bi têngîna azadîyê û gîyanê re wê bînen li holê. Wê di pirtûka xwe ya bi navê 'Etîka' re wê ew wê pêşbixê. Pirtûka Spinoza wê di wê warê de wê bi pîrsgirêkên demê ên bi aqil re jî wê alaquadar wê gelek tiştan wê bînen li ser ziman. Wekî din wê ew wê,

weke tênginekê wê li ser 'felsefeya etîkê' wê bisekinê û wê werênê li ser ziman.

Têngîna gîyan û laş û ji hevdû cûdakirina wan wê bandûra mantiqê û şîroveyê wê li wê jî wê bibê. Wê di wê warê de wê, hizirkirinên ku ew dihên kirin wê, di wê warê de wê, bi wê were kirin. Di aslê xwe de wê, ev cûdakirina ji hevdû a gîyan û laşê û ankû rûh û bedenê wê, weke tefkîrkiirneka ku wê di nava jîyan û nejjîyanê de jî wê, weke aliyekê ku wê li wê were hizirkirin bê. Wê bi wê re mirin û jîyan wê, bi wê re wê, were hizirkirin. Di wê warê de wê, çawa wê mirinê wê mirov wê tefsîrbikê wê bi wê re wê hinek şîrove wê werina pêşxistin. Di şîroveyên olzanî de wê di gelek waran de wê li gorî xwe de wê şîroveyan wê pêşbixê. Wê, hema bêja wê, ti qadên bê şîrove wê newina hiştin. Di wê warê de wê, felsefeya dema kevnera ku wê were kirin wê dervî wê were kirin. Wê hingî wê ew hizirkirin jî wê weke 'ji rê derketin' wê were dîtîn.

Şîroveyên felsefikî ên di derbarê gîyan û laş û ankû rûh û bedenê de wê, ji yên olzaniyê wê cûdatir bin. Wê, di wê warê de wê, şîroveyên ku ew li hevdû nakin bin. Wê şîroveyên felsefeyê wê lêpîrsîner bin. Wê ev jî wê, weke aliyekê ku wê pîrr zêde wê, bê sedemên nakokiyên nava felsefeya demê û têngîna olzaniyê a demê.

Mirov divê ku wê jî wê weke aliyekê din ê giring wê werênê li ser ziman ku wê felsefeya serdemên kevnera wê, di wê warê de wê şîroveyên ku ew dihên kirin ku mirov minaq li şîroveyên weke yên platon, Aristo û hwd dinerê wê di wê warê de wê, şîveyekê cûda bê. Wê ew wê, gîyanê wê, dema ku ew hewl didin ku ew wê salixbikin wê, ji aliyekê ve wê li ser temenekê bi aqil wê bidina rûnandin. Ku mirov mir wê aqilê mirov jî wê winda bê. Wê demê wê ew jî wê, bi awayekê wê êdî wê ji wê newê bahskirin. Lê rengê şîroveyên gîyanî ên weke bi birahmanismê û hwd ku wê bi rengê 'reankarnasyonê' ku wê werina kirin û wê bi wê re wê were gotin ku wê, ku 'gîyan di laş de zindakirîya' ku laş mir wê ew jî wê azad bê. Wê piştê wê laşekê din wê ji wê re wê peyda bibê. Wê, di wê re wê, laş wê hişmendî hemû wê bi gîyanê re bê. Ev rengê hizirkirinê ê weke 'gîyane bi zane'' wê bi zerdeşt re jî mirov wê dibînê. Wê, dema ku wê, bahsa laş û gîyanê wê bikê wê, weke aliyekê din ku wê zanîn wê piştê wê bi laş re wê bimirê û ankû wê bi gîyanê re wê, bijî wê, li ser wê re wê bihizirê û gîyane aliyê gîyanê wê di hizrên wî de wê, were dîtîn.

Gîyan wê şîroveyên hemdem ên bi zanîna felsefeyê re ku wê bi wê re wê werina kirin wê taqabûlî demên platon, sokrat û aristo wê were kirin. Wê di wan deman de wê, rewşa jîyanê wê, weke aliyekê ku wê bi zanîne

re wê, werê hanîn li ser ziman. Di aslê xwe de wê, şîrovevên ku ew li ser esasê gîyanê re wê werina kirin wê di nava wan de jî wê, şîrovevên cûda wê werina kirin. Lê em li vir wê bînina li ser ziman ku wê aliyên bi zanîne re wê zêdetirî wê derkevina li pêş. Wê di nava wê rengê şîrove û rengê şîrovevên gîyane 'pîroz' a bi olzaniyê re ku wê bê kirin wê çendî ku wê ji hevdû cûdabin û wê weke bi hevdû re wê, di nava nakokiyê de jî bin lê wê, di aslê xwe de wê, li aliyekê wê li rex hevdû wê bisekin in.

Bi wê re wê, mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê, bînê li ser ziman ku mirov wê weke ku wê di pirtûka aristo a 'fîzîkê' de wê bibînê wê, di wê de wê şewayekê şîrovevî ê bi nepenî ku wê taqabûlî gotina 'metafîzîkê' wê were kirin wê, bi wê re wê were kirin. Wê ev rengên şîrovevî wê, çendî ku wê bi demê re wê weke şîrovevîna pêşfîzîkê wê werina dîtin û wê, werina li ser ziman jî lê wê di aslê xwe de wê, ji aliyekê ve wê ew nepenîya li destpêk û dawîya wê ku wê xwe bide dîyarkirin wê, weke 'nûqtetek reş' a di mejî de wê, bi wê re wê, gîraniyê bide rengê derxistina li pêş a têgîna gîyanê.

Aristo wê, di wê pirtûka xwe de wê, li serçoveya têgîna fîzîkê re wê şîrovevîkê ku wê bi têgîna pêşfîzîkê wê di wê de zêdetirî wê, di wê rengê de wê, renekê hizirkirinê wê derxê li pêş. Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê di wê warê de wê, felsefe wê, mijarên ku wê hilde li dest wê, bi wê re wê, li ser wan re wê di dawîyê de wê, çawa wê bi encam bikê wê hertimî wê di wê de wê weke pîrsgirêkê pêşxistinê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê rengê û awayê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê di serî de wê, werênê li ser ziman ku wê felsefeya fîzîkê wê, di wê çerçoveyê de wê weke ku em dîsa di pirtûka aristo a fîzîkê de dibînin wê, hebûna fîzîkê bi bûjenî wê newê redkirin. Wê ew weke di renekê ku wê aqil wê li dawîya bûjenê wê were danîn wê di renekê de wê werê hanîn li ser ziman. Lê mijare têgîna 'destpêkê' wê, hertimî wê weke aliyekê giring wê, xwe di wê de wê bide dîyarkirin. Wê ew destpêk çawa wê were hanîn li ser ziman û wê bê girêdan wê, di wê de wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Di rewşa fahmkirina têgîna mantiqê di serdemê kevnera de wê di serî de wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, felsefe û têrbûn û di zanîne de zelalbûn wê hinekî jî wê bi wê re wê pêşkeve. Di wê warê de felsefeya demên kevnera de wê, mantiq wê weke aliyekê afrîner ê çerçoveya aqil wê pêşkeve.

Di felsefeya serdemên kevnera de têgîna bûjeniyê û pêşketina wê

Di dewama têtîna mantiqê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê, di çerçoveya felsefeya serdemên kevnera de wê werênê li ser ziman wê, têtîna bûjeniyê bê. Di aslê xwe de wê mirov dibênê ku wê, zêdetirî wê, ev wê weke aliyekê giring wê, xwe bide dîyarkirin wê, li ser cewherê jîyanê wê, hizirkirin wê, zêdetirî wê bibê. Di wê warê de wê bûjen wê, newê red kirin. Wê hebûna wê were dîtin, herêkirin û şîrovekirin. Lê di wê warê de wê, mirov dikarê wê bêjê ku wê şêwayekê Ideaêlismî ê ku wê, di nûqteya dawîyê a girêdanê de wê, ew rewş wê, zêdetirî wê, windabûna were dîtin.

Di serdemên kevnera de wê, filosofên ku wê bûjenê wê weke navenga hizirkirinê wê hildin li dest û wê li wê bihizirin û wê hizrên xwe wê di wê warê de wê werênina li ser ziman wê kevên weke haraklit ku wê temenê bûyarên xwezayê wê bi rewşek bûjenî ve wê hilde li dest û wê bênê li ser ziman wê, weke destpêkek hizirkirinê a di wê warê de wê, were dîtin. Haraklit wê, di mantiqekê dualite de wê bihizirê û wê bawerbikê ku wê di xwezayê de wê dijberîyên li hevdû wê hebin û wê ew dijberî û pevçûnên wan wê temenê afrînerîyên nava xwezayê bin. Wê, di wê warê de wê piştî wî re wê hizrên wî ku wê bi navê «metalyalisma logos´ jî wê were bi navkirin wê, demokritos wê bi têtîneka atomî ku wê bi mantiqê cewherê hertiştê ji piçkên piçûk û ankû tozên ku ew nayên dîtin ku ew diafirê wê werênê li ser ziman. Wê di wê demê de wê li ser hebûna fezeyê û valahiya wê were hizirkirin. Wê, hebûna wê valahiya wê were kifşkirin di mejî de. Wê ew wê, di wê rewşê de wê bi wê rengê wê were hizirkiirn ku wê valahiya fezeyê wê hebê û di wê de tozên piçk wê hebin ku em wan bi navç nabînin. Wê Demokritos wê di wê warê de wê, her tişt ku ew ji wan tozan diafirênê wê werênê li ser ziman û di dewama wê de wê bahsa dunyayê ku wê were kirin wê bê gotin ku «dunya ji têtên bêhijmar tê û diafirê.»

Wê hizrên Demokritos wê di dema wî de wê ji aliyê filosofên dema wî ên weke Leukippos ve wê were pêşde birin. Leukippos wê hemû temenê jîyanê û hebûnê wê bi têtîneka tozî ku wê taqabûlî fahmkirina atomê wê were kirin. Şîroveyên Leukippos ên di warê tozê de wê di roja me de jî wê bina temenê fahmkirinê bi atomê re. Wê, Leukippos teoriya atomê a demokritos wê bi awayekê hûrgilî wê bi temenî wê bênê li ser ziman. Lê di wê şîroveya xwe de wê, ji hizrên Zanon jî wê sûdwegirê. Zanon wê bêjê ku her tişt wê li berçav wê weke ´ilisyonekê´ ya. Wê bi wê rengê wê ew wê, werênê li ser ziman. Di hizrên Zanon wê di warê felsefeyê de wê, di aslê xwe de wê, destpêkekê wê bidina destpêkirin. Zanon wê zanîne

wê weke dîtbarîyekê wê bibînê û wê bênê li ser ziman. Lê zanon wê di felsefeyê de wê, mantiqê, fizîkê û rewîstê wê yek bi yek wê wan hilde li dest û wê, wan bide ku wê wan fahmbîkê. Wê piştê wê li ser wan re wê di çerçoveyek giştî de wê bikê ku ew bi wê temenê fahmkirinê bi zanîne bênê li ser ziman. Li gorî wî zanîn ji rêyên girtinê ên weke gûh, çav û hwd dihêt. Wê li ser rewşên dîtbarî û dîtîne re wê ew wê werênê li ser ziman. Li gorî wî hemû dîtbarîyên me wê, werina deverekê û wê li wir wê werina sererastkirin û wê bi çerçova bibin û wê weke zanîne wê piştê wê bi me re wê werina li ser ziman. Lê ji aliyekê din ve jî wê, werênê li ser ziman ku wê ya dîtbar wê, zanîna wê ne tenê zanîne teqez bê. Wê weke zanîneka amûrî bê. Lê ya ku wê temem dikê wê bi bûjena ku ew bi wê re dihê levkirin bê. Ya ku wê dikê zanîneka tam jî wê ew bê. Li gorî wî her tiştê ku mirov wê dibînê wê weke xwe wê dîmenekê wê di dîtbarîyê de wê bi mirov re wê bide hiştin.

Di wê warê de wê felsefeya bûjenî wê di wê demê de wê zêdetirî wê weke ku mirov dibînê wê zêdetirî wê pêşketineka wê ya giştî wê hebê û wê derkeve li pêş. LI deverên weke Asya dûr ên weke Xun-Zi jî wê piştî konfüçyus re ku wê felsefeyek bûjenîyî wê pêşbixê û wê werênê li ser ziman bê. Di wê warê de wê, ev şewayê hizirkirinê ê bi bûjenê re wê di demê de wê zêdetirî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Tiştên ku ew di jîyanê de dihên dîtîne wê mirov wê zêdetirî wê mejiyê xwe de wê li ser wan û rastteqniya wan wê biwastênê.

Wê di dewama wê de wê epîkur û Anaxsigoras wê, çend ji wan kesên ku mirov dikarê rengê hizirkirina wan di wê çerçoveyê de wan werênê li ser ziman bê. Wê bûjenê wê, weke temenekê girtinê a bi zanîne re wê bêbînin û wê werênina li ser ziman. Wê di dewama wê de wê hizrên Thales û şopdarê wî Anasîmandros wê, di wê warê de wê, derkevina li pêş. Anasimandros wê, weke kesekê ku wê, zêdetirî wê giraniyê wê bide matematik û fahmkirina wê. Li ser fezeyê wê bihizirê û wê bênê li ser ziman ku wê stêr li dora stêrek mazin a komî de di zîvirin. Anaksimendros wê weke filosofekê xwezayî û bûjenîyî wê derkeve li pêş. Lê hizrên Anaksimendros wê, bi zêdeyî wê, ku mirov li wan dinerê wê bi zêdeyî wê, hizrên Zerdştîyê û çerçoveya stêrzaniyê ku wê li babilê wê pêşketi bê wê weke ku ew wê fêrdibê û wê dihênê li ser ziman wê dîmenekê wê bide me. Di wê warê de wê hizrên Zerdest wê, di wê demê de wê, zêdeyî wê bûjenîya wê bi têngîna dualiteya wî ya ku ew j ihevdu di vaqatênê re wê derkeve li pêş. Di wê warê de wê, hizrên wî di wan de wê

were dîtin ku ew bûjenê wê, weke aliyekê jîyanî ê ku mirov nikariê wê redbikê wê bibênê û wê werênê li ser ziman di têngîna xwe ya dualismî de.

Anaksimendros wê di awayekê de wê weke Parmenîdes wê ew jî wê, bi wê bawerbikê ku wê di gerdunê de wê, bi hêzek afrîner, ku ew na gûharê, nayê dîtin, nemir bi navê 'apeiron' ku wê were wateya bêsinorîyê wê werênê li ser ziman. Wê, di wê kevneşopîya hizirkirinê de wê, di rewşa Anaksîmendros wê, Anaksimenes, Xanephanes û Pythagoras ku wê di fahmkirina têngîna bûjenîyî wê bi çerçoveyek mantiqî û dîyalektikî de wê fahmbikin mirov bi wan re wê dibînê. Wê di wê warê de wê, felsefeya wan wê, di wê warê ser ziman. Wê li gorê wan wê rastiyeke nagûharê wê hebê. Wê yek bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, rêgeza bi hevdû re ne di nakokiyê de ku wê were dîtin û hwd re wê, çerçoveyek mantiqî ku ew wê bînina li ser ziman. Di wê rewşê de wê, têngîna mantiqê a serdemên kevnera wê di wê çerçoveyê de wê ev rengê hizirkirinê ê weke têngînen hizrên ne gûharînê, bi hevdû re ne di nava nakokiyê de bê û herêkirina hemû rewşên heyî di nava du hêzên vajî hevdû û bi hevdû re dijîn û hwd re wê temenê wê rengê hizirkirinê wê biafirênin.

Wê weke çerçoveya temenê jîyanê wê li mesopotamiya wê mirov dibînê ku wê temenê jîyanê wê bi avê, agir, hewa û axê re wê werê li ser ziman. Wê yek kêr yek zêde wê bi wan filosofan re jî wê mirov temenê wê û rengên hanîna wan a ser ziman wê dibînê. Thales wê temenê her tiştê wê bi avê wê werênê li ser ziman. Di mitolojiya mîtannîyan de wê, yazdanê wan Kumarwê ku wê zindiyekê bi jîyanê wê biafirênê bi navê 'hadamo' ji avê bê. Wê, di çerçoveyê de wê, ew wê bi wê rengê hizirkirina xwe re wê avê wê weke temenê jîyanê wê bibînin. Lê ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê, filosofên weke Empedokles wê, berî Sokrat ku ew dijî wê, weke yek ji wan filosofên demê bê ki wê van her çar elementan wê bi hevdû re wê weke temenê jîyanê ku wê werênê li sr ziman bê. Di rengê hizirkirina Empedokles wê, zanîna wê weke rêya serdestbûnê wê bibînê. Li gorî wî mirov wê nbi zanîna wê karibê baranê bi barênê, berfê bîna, mirîyan ji dojeha Hades wê karibê derxê û saxbikê. Wê, di wê rengê û awayê de wê, xwediyê regekê hizirkirinê ku ew bi wê dihênê li ser ziman ku wê zanîna wê, weke temenê pêşxistin, bidestxistin û serwerîya mirov a di jîyanê de wê bibînê bê.

Di serdemên kevnera de matamatik

Di serdemên kevnera wê mirov dibînê ku wê bi zêdeyî wê, rewşên weke yên stêrzanîyê û hasibandina wê derkeve li pêş. Di wê warê de wê,

herêmên mîtannî, babil û med wê zêdeyî wê heta ku wê bigihijê misra kevn wê di qadaka fireh de wê zanyarîn ku wê wê karê ji xwe re dikin kar wê derkevin. Wê di wê warê de wê her stêrzan wê di aslê xwe de wê ji aliyê xwe ve wê, weke kesna ku wê, bi xwezayî bi karê hasibandinê ê weke matamatikê û hwd re alaquadar dibin wê werina dîtin.

Di wê warê de wê, dema ku mirov li nava nivîsên ji wan deman dinerê mirov wê dibînê ku wê ew hebê. Babilî û medî û bi wan re mîtannî wê di wê demê de wê xwediyê şewayna hijmarî û pergale wê a pîrr zêde pêşketî bin. Di roja me de jî wê pergale wan a matamatikê wê li ser wê were sekin in. Di wê warê de wê mirov dibînê ku wê di destpêkê de wê kesên weke Thales wê rêwîtiyê wê li wan deveran wê bikin. Wê ji wan wê fêrî stêrzanî û matamatikê wê bibê. Thales wê, kesên ku wê, weke şopdarên wî bin ên weke Anaksîmenes û Anaksimendros jî wê ji wan re wê, wê pêşniyarbikê ku ew herina babil û med û heta Misrê. Di wê şopê de wê mirov dibînê ku wê Pîsagor jî wê, herê. Pisagor wê, pergalek hijmartinê wê bènê herêmê û wê bide pêşxistin. Di wê warê de wê, temenekê matamatikê wê li herêmê wê weke yek ji wan kesan bê ku wê bide pêşxistin bê.

Wê di roja me de wê, weke *'teoreme pisagor'* jî ku wê were dîtin û ser ziman ku wê di nava her sê keviyên sêkeviyê de wê, têkiliyê bi hasibandinê wê têkiliyê dênê wê, weke teorîya wî bê. Ku wê weke *'hevkêşî(denklem)ya pisagor'* jî wê were binavkirin wê têkiliya nava nûqtayên a, b û c de ku wê dênê wê were ser ziman. Wê rengê teoreme pisagor wê, piştî wî re wê, di nava wêjeyê, sano, musik û hwd de jî wê were bikarhanîn. Wê, weke şewayekê asta rewşenbîriyê ku wê bide nîşandin jî wê, bide çêkirin. Wê piştî pisagor re wê, Oklid ku wê derkeve wê, teorema pisagor wê di nava *'geometriya oklid'* de wê, weke temenekê têkili danînê a bi hevkêşîyan jî wê were dîtin û ser ziman.

Wê geometriya oklid wê, aksiyoma wê bi wê rengê bê ku wê, Ji du keviyan wê tenê yek wê tenê rastiyeke wê derbas bibê. Wê qatek ya rast wê li herdû aliyên jî wê bê sînor wê karibê dirêj bibê. Wê, di nava wê de ku wê weke navend nûqteya wê were kifşkirin û wê ji wê gav were avêtin. Wê li ser wê re wê cemberek wê were xêzkirin. Li gorî wê hemû hevrêyên rastarast wekhev in. Dervî wê, rastîya nûqteyekê wê tenê hevrasteka wê wê dikarê were xêzkirin.

Li gorî wê tiştêka ku bi duyan re wê, weke hevdû bin. Nûqtayên wekhev ku wê, di heman mîktarê de ku wê, lê were zêdekirin jî wê weke hevdû bê. Ji wan hebûnên weke hevdû ku wê miktara weke hevdû were

derxistin jî wê dîsa wê weke hevdû bê. Tiştên ku weke hevdû rastî hevdû dihên wê bi hevdû re hevrast bin. Wê hertimî wê hemû wê ji qatê zêdetir bê.

Wê çerçoveya têngîna *geometriya oklid* wê di wê çerçoveyê de wê, were dîtin ku mirov wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Di aslê xwe de wê, ev rewşên hasibandinê wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê bi rewşa matamatik û stêrzaniyê a di nava hevdû re wê pêşkevin. Di wê rewşê de wê dema ku mirov li rewşên pêşketina mesopotamiya ji demên gûtî, hûrî û mîtannî û heta demên med û babil li wan binerê wê di wê rewşê de wê, ev wê weke aliyekê giring wê bi wan re wê were dîtin. Di warê stêrzani, matamatik û geometriyê de wê babil û med wê, di asteka pêşketî a pirr zêde li pêş de bin. Rêbazên ku ew bi kardihênin em, dikarin bêjin ku wê weke rêbazna hemdem bin ên matamatikê û geometriyê bin. Rewşên matamatikê û geometriyê ku ew ji wan dihê girtin û ankû bi rêya filosofên weke Thales, Anaksimendros, Pisagos oklid ku mirov dinerê wê, bi wê re wê, di şewayekê giring de wê, were dîtin.

Wê piştî pisagor û filosofên din de wê **Arşîmed** wê, di warê matamatikê de wê, pêşxistinên giring wê pêşbixê. Arşîmed wê bi bi têngîna qad û temenê bi cemberê wê û bilindayiya wê ku wê bi nîvçapê wê re wê, bi sêkoşeyek wekhev bê ku wê wê kifşbikê wê, bi wê di geometriyê de wê temenê *nirxê 'pî'* wê kifşbikê. Aliyekê din ê weke kifşkirinê Arşîmed ku wê ew bê ku wê serrûyê xwahr ku wî qada sadpîvana wan dît bê. Di rewşên weke 'parabolekê ku wê bi çarkoşe wê bikê de wê, bigihijê ancama piçûkên bêhasab. Piçûkên bêhasab wê di qadekê de ku wê bibin, ji wê piçûkên bêhasab ku wê piçûktir bi matamatîkî ku bi wê ve ew were girêdan bê. Wê ev jî wê, vê temenê pêşketinêmn matamatîkî ên demên hemdem jî. Bo Leibniz û Newton wêdi qada *hevrasta difaransiyal* û *integralê* de jî wê bina temen, ev kifşên Arşîmed.

Arşîmed wê di pirtûka xwe ya bi navê 'çarkoşekirina parabolên' de wê, bi rêbaza sarifandinê wê, hevrasiya qadê ku wê, xwediyê heman temen û bilindaiyê ya wê, bi sêkoşeya $4/3$ ku wekehev a wê, bide nişandin. Di wê warê de wê weke kifşên arşîmed wê di warê 'zagona ahenga rahniyan' jî wê kifşbikê. Wê, kifşbikê ku wê dema ku wê tiştêk di nava avê de wê bê girtin wê, ew tişt wê biqasî giraniya avê wê giraniya xwe di nava wê de wê, windabikê wê kifşbikê. Di wê rengê de wê, ev jî wê, di wê warê de wê, weke kifşna teknîkî ku wê werina kifin bin.

Di wan waran û kifşan de wê, kifşkirinên bi matamatikê wê di wê warê de wê di wê demê de wê mirov dibînê ku wê hin bi hin wê zêdetir bibin. Wê di wê warê de wê matamatik û hwd wê, ji stêrzaniyê wê hin bi hin wê vaqatihê û wê bi serê xwe wê weke têgîneka hasibandin û hijmartinê wê xwe bide dîyarkirin. Wê dema ku wê ev bibê wê bi demê re wê, di nava kifşkirinên bi wê rengê de jî wê, pêşxistinên bi kifşî ên matamatikî wê bi hevdû re wê werina pêşxistin. Weke têgîneka zalel ku wê matamatik wê bê pêşxistin wê li ser wê re wê pêvajoyên perwerdeyê wê werina pêşxistin wê, di aslê xwe de wê, ev alî wê, zêdetirî wê, êdî wê pêşkevin. Matamatik wê, di nava jîyanê de wê, di wê rengê û awayê de wê, zêdetirî wê, derkevina li pêş.

Kifşkirinên bi matamatikê re wê, têgînên felsefîkî ên bi têgînên 'gûharîner' û 'negûharîner' ku wê werina pêşxistin wê bi demê re wê bi hizirkirina wan a di mejê de ku wê bê pêşxistin re wê bina temenê kifşkirin û pêşxistinên bi wê rengê ên ku wê werina kirin jî.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê, mînaq wê têgînên Parmanîdes ku wê hilde li dest ku ew bi têgîna 'negûharîne' re wê, bi fezeyê re wê bîne li ser ziman ku ew rewşên ku ew bo wan dihênê li ser ziman ev hizrên wî dibê ku ew, ji wê re cûda werin û ankû 'ne rast' werina dîtin. Lê wê, di warên kifşkirinên piştre ên bi demê re ku wê bibin de jî wê, bina temenna ku wê bi wê rengê wê bîne pêşxistin bin.

Matamatika serdemên kevnera wê di aslê xwe de wê, zêdeyî wê, di wê warê de wê, xwediyê pêvajoyek pêşketinê a ku wê ji demên hemdem re wê bê temenê kifşkirinên giring bê. Di wê warê de wê, piştre wê, rêya matamatikê wê di rêyên din ên kifşkirin û vegotinê de jî wê bê bikarhanîn. Matamatik wê bi derpêş û dîtneyê re wê, xwediyê danîşandinkirinê bê. Wê piştre wê li ser mantiqê re wê re wê, bi têgîn û fahmkirina 'mantiqê razber' re wê, bi matamatikê wê hasibandin, xwandin û fahmkirina şekl û tevger ku ew hatina hasibandin wê, werina kirin. Di wê rewşê de wê, ev wê, bi demê re wê ew wê werina kirin. Mantiqê matamatikê û şenber wê bi dîtbarîya wê re wê, di demên berê de wê bi zêdeyî wê temenekê zêde mazin wê bi xwe re wê, di wê rengê û awayê de wê, bi kifşkirinên ku ew dibin ew wê bide nîşandin. **Emê li jêr li ser wê bisekin.** Lê li vir bi gotinekê jî em divê ku wê werênina li ser ziman kiu wê matamatik wê piştre wê di temenê fahmkirina zanîna xwezayê, endazyarî, teknik, teknoloji û hwd jî wê, werê bikarhanîn. Di hasibandinên qada aborî de jî wê hin bi hin wê zimanê matamatikê wê bicih bibê û wê werê biikarhanîn. Zimanê matamatikê wê weke zimanekê

ku wê di wê warê de wê weke astek fahmkirinê jî bê wê xwe bide dîyarkirin.

Di serdemên kevnera de felsefeya li rojhilat

Dema ku mirov bahsa dîroka felsefeyê bikê û bahsa felsefeya rojhilat a demên kevnera nekê wê weke ji gelek aliyan ve wê kêw wê ew wê were li ser ziman. Di aslê xwe de wê, heta vê nûqteyê wê gelek mijarên ku me di çerçoveya felsefeya demên kevnera de hanî li ser ziman wê destpêka wan û pêşketina wan wê li rojhilat wê bi awayekê wê were dîtin. Wê destpêka felsefeyê û pêşketina wê ku wê bi Thales re wê bê dayin destpêkirin wê Thales wê, li herêmê babil, medîya û misrê wê biherihê. Heta ku wê bê gotin ku wê, li misrê wê, pîramîdan wê bipîvê. Wê bi wê re wê bahsa pêşxistina têgînek wêzeyî(matamatikî) a bi wê re wî were kirin. Di wê rengê û awayê de wê, were hanîn li ser ziman. Serdemên kevnera ên rojhilat wê, hê di demên hûrî û mîtannîyan de wê werin û bijîn. Pêvajoyên felsefeyê ên piştî wê re wê li ber bahra reş wê werina wê hinekî wê weke asteka wê ya ku wê li ser wê re wê werê pêşxistin jî bê. Di demên urîyan de wê, dema urnammu wê di wê çerçoveyê de wê, weke demekê wê werê li ser ziman. Wê bi wê re wê, di wê warê de wê, piştî wê, di demên mîtannî de wê, weke ku mirov wê, bi filosofên weke Mîtra re wê kifşdikê ku wê ew wê, pêvajoyek giring wê bi aqilê felsefîkî wê bidina destpêkiirn.

Di aslê xwe de wê pêşketina Zerdeşt wê weke pêvajoyek pêşketina aqilê felsefîkî a piştî re ku wê di dewama wê de wê werê bê. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê dema mîtannî û med wê, di aslê xwe de wê, bi hevdu re wê weke çerçoveyek wê ya hemdem ku wê di wê çerçoveya felsefîkî a di astek bilind de ku wê bahsa wê were kirin de wê, were dîtin. Di wê rewşê de wê, mîtannî-med wê, di aslê xwe de wê, weke rewşek giring a ku mirov wê dikarê wê, pêşketina wan li ber diclê û firatê wê werênê li ser ziman. Wê di wê warê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê pêvajoyên felsefeyê ên piştî wê bèn jîyîn wê, di aslê xwe de wê, di temenê wan de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman.

Pêşketina herêmê wê, di her demê de wê rastî talangeriyê wê were. Wê, di wê warê de wê, her seferên dagirkirinê ku wê li herêmê wê werina

kirin wê gelekî ji çand û felsefe ya wê jî wê tûnabikin. Di wê warê de wê, êdî wê ya ku wê bimênê wê bi wêre wê pêşketina xwe wê bide nîşandin.

Li vir wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê li herêmê wê sazûmamaka bi aqilê a ku rengên stêrzaniyê û hwd a pirr zêde xort wê pêşketî wê hebê. Di wê rewşê de wê, di nava wê de wê hemû zaneyên demê wê hizrên xwe wê bînina li ser ziman. Wê, bi wê re wê, bihizirin. Hizrên xwe yên ku ew dihênina li ser ziman wê, bi wê re wê, çerçoveyên hizirkî ên ku wê piştê wê bi felsefeyê wê li herêmên din jî wê pêşkevin wê bandûra wan li wan wê bibê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman wê ev wê, weke aliyekê giring ê pêşketina aqil a li herêmê bê. Di wê rewşê de wê, zaneyên herêmê wê di nave wê rewşê de wê hertimî wê weke 'zaneyna bînav' wê li holê wê bimênin. Wê derkevina li pêş bi nav û aqilê xwe. Kêm kesna ku ew derketina li pêş jî wê, ew jî wê, di wê warê de wê, weke kesna ku ew wasifna cûda li wan hatina kirin bin.

Di mijare felsefeyê a li rojhilat de wê, nîşanakê wê pirr zêde wê hebin ku ew pêşketî bûya. Di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê aqilê herêmê wê, di wê rewşê de wê, zêdetirî wê, di nava rewşa serdestiyê a bi metingerî bê û ankû rengên din bê wê weke ku wê winda bê. Ev rewş wê, di aslê xwe de wê, temenê wê bi sazûmana hizirkî û ankû olzanî ku ew hatîya afirandin wê, bi wê re wê, were çêkirin. Di wê rengê de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Kesên weke Zerdest û piştî wî Manî jî ku ew derketina li pêş wê, di destpêka wan de wê, weke 'kesna ji rê derketî' wê werina binavkirin û wê hêriş jî wê li wan wê werina kirin. Wê ew wê, di dawîya jîyane xwe de wê bi ecelê xwe wê nemirin. Wê di encama hêrişên ku wê li wan wê werina kirin û ankû zilmên ku wê li hemberî wan wê werina kirin de wê jîyane xwe wê ji dest bidin.

Di wê rewşê de wê, ev rewş wê, di aslê xwe de wê, weke rewşna ku mirov dikarê wê, rewşa pêşketina aqilê felsefeyê li herêmê û çima derneketina li pêş wê, di derbarê wê de wê, têgihekê wê bide me. Lê wê ev di fahmkirina wê de wê ne têr bê.

Di serî de di çerçoveya sazûmanî a giştî de wê divê ku mirov wê fahmbikê ku wê çerçoveya ku wê weke ya olzanî û hwd wê li herêmê wê were li ser ziman wê, di her demê de wê xwediyê wê xosletê bê ku wê ji ya olê wê zêdetirî wê, bikê nava xwe de. Ber vê yekê wê, di nava jîyanê de wê, hertimî wê, weke aliyekê kifşkar wê ev wê derkeve li pêş. Derpêşên olî wê, weke derpêşna felsefikî û hwd jî wê xwe bidina

dîyarkirin. Sazûmana hizirkirnê ku ew di nava wê de hatîya pêşxistin wê, di nava wê de wê, hemû bûyîn bibê û pêşkeve. Wê, di wê rewşê de wê, nava wê sazûmana hizrî û têngiştinî a herêmê wê di serî de wê, divê ku mirov bi hemû pêşketinên wê re wê fahmbikê. Hingî mirov wê bibînê ku wê di dîroka herêmê de wê, çawa wê pêşketinên hizrî û felsefikî bûna û rûdana.

Ronasansa herêmê a bi aqil û civakî wê, destpêka wê di dema xanadana UR de wê, were dîtin. Wê di dewama wê de wê dem û xanadana Kîş wê, pêşketina wê di dewama wê de mirov dikaerê bi heman rengê wê werênê li ser ziman. Wekî din wê, di aslê xwe de wê, dema gûtî û qasîtiyan wê, mirov di wê rengê û awayê de wê, bi awayekê vekirî wê dibînê. Di nava olzaniya herêmê de wê, ev pêvajoyê wê, werina li ser ziman.

Di aslê xwe de wê, li ser temen û dewama gûtî û qasîtiyan wê dema hûrî û mîtannîyan wê di awayekê vekirî de wê, xwe weke demek ronakbîr a bi ronansî di warê aqilê felsefeyê û dema wê de. Wê, weke dibistanên perwerdeyê wê parastgeh wê, werina pêşxistin. Wê, herkesek wê, di wan de wê, xwe bicihbikê û wê perwerde bibînê. Cûdahiya di demên kevnera de wê, nbi zêdeyî wê ew bê ku wê hin bi hin wê ew dibistan wê, weke dibistana stoa, dibistana elea, **dibistana îyonya**, dibistana pythagoras û hwd wê pêşkevin. Zanon jî wê li ser hizrên xwe re wê, dibistanê wê vekê wê, bi hizrên xwe re wê perwerdekirinê wê pêşbixê. Di aslê xwe de ev rewşên dibistanî wê weke rewşna ku wê jî aliyekê ve wê, herêmî û rengên têngî bin. Wê bi wê re wê pêşkevin. Wê, di pêşketina civakê de wê, temenê pêvajoyek din a nû wê bidina avêtin. Wê, di wê warê de wê, dibistan wê weke kevneşop û çandak zanînê a jî temen di wê de bi fêrbûnê ku wê were û pêşkeve bê. Wê, ev jî wê, di pêşketin belavbûna zanînê û felsefeyê de wê, weke alî û temenekê giring bê k umirov wê, dikarê wê werênê li ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê ev rewş wê, bi zêdeyî wê bandûra wê li pêşketina aqil wê, bi zêdeyî wê bibin. Wê, aqil wê weke temenê fêrbûnê wê pêşkeve. Emê li jêr bahsa wê bikin. Lê li vir em wê bi gotinekê jî bê wê bêjin ku wê, aqilê felsefeyê wê zanîn û zanyarîya wê hin bi hin wê bi wê rew wê pêşkeve. Di wê warê de wê, dibistan wê, nîşanaka bi tememî dawîlêhatina demekê û destpêka demekê jî bê. Di wê warê de wê, zanîn wê, weke ku wê weke ku li rojhilat bi wê bi hezaran salan wê di bawergehan de wê, weke dil hatibê girtin ku wê lê were wê, jî wê rewşê

wê weke ku wê rizgar bibê. Wê dakeve nava gel. Wê li ser wê re wê hizirkirin wê bibê.

Nîqaşên felsefeyê wê dema ku ew daketina nava gel wê, di aslê xwe de wê, êdî wê, temenê li ser nerînan re hatina hemberî hevdû wê, bide çêkirin. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, felsefe wê, jinûve wê weke ku wê mirov wê pêşbixê û wê, derxê li holê bê. Felsefe wê, di wê rewşê de wê, dema ku ew daketa li jîyanê wê, êdî wê hemû rewşên xwûdayî û jîyanî ên bi bûjenî wê ji wê re wê bina mijarên lêpîrsîn û fahmkirinê. Di wê warê de wê, nîqaşên weke ku wê, xwûdê heya û ankû nîn a wê, di wê warê de wê, zêdetir wê pêşkevin. Wê, êdî wê, keyek wê nikaribê xwe weke yazdanakê denezênê. Wê, bi wê re wê, hebûna xwûdê wê bi daketina felsefeyê li jîyanê re wê, ji jîyanê derkeve. Wê weke têgîneka ku wê derkeve ser jîyanê li azmana. Di wê warê de wê, dema ku wê ew bê wê, hingî wê, weke ku em bi bawermendên Mîtrayî re dibînin wê, hewldana kifşkirina gerwêrkan ku ew di wan de ku wê weke ku ew hizir û tefkir bikin ku ew xwûdanê derketina li azmana ku ew di wan de dijîn ku ew wan kifşbikin. Di wê warê de wê, bi stêrzanî wê, her stêr û ankû gerwêrkek wê bi navê yazdanekê û ankû hêzek pîroz wê were li ser ziman. Di wê rengê û awayê de wê, ev wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, felsefe wê, her tiştê ku ew heta wê demê wê weke 'nirxek lênepîrsîner' bê wê lêbipîrsê. Wê, bikê berlêpîrsînê de. Wê, bi wê re wê, ew lêpîrsîn wê di destpêkê de wê, weke hewldana fahmkirinê bê. Lê piştê wê, ew wê, dema ku wê, li ser wê re wê, ol jî wê piştê wê, bi aqil wê li gorî aqil wê xwe bi rêxistin bikê û jinûve biadilênê û wê dakeve li jîyanê wê hingî wê ketina hemberî hevdû wê, bi wê re wê pirr zêde wê bibê. Wê, di wê warê de wê, ol wê, di destpêkê de wê, weke ku em di destpêka olên yek-xwûdayî û pêşketina wan de dibînin wê, oldarên wê weke 'filosof' na wê derkevina li holê û wê felsefeyê wê bikin. Ev wê, weke rewşa parastina bawerîya xwe li hemberî nîqaşên felsefikî ên wê red dikin wê ew wê bikê.

Her wusa wê mirov dikarê wê bêjê ku wê pêşketina anatolia û ya herêmên mesopotamiya û ankû kurdistanê wê di nava hevdû de wê, derbas bibin. Di wê rengê de wê, çî pêşketin wê li herêmên mesopotamiya wê bibin wê bandûra xwe wê li wê herêmê jî wê bidina dîyarkirin. Di wê rengê de wê, ji xwe wê, di dema mîtannîyan de wê

bandûra çanda mîtratiyê wê, li herêmê wê bi giştî wê xwediyê serdestiyê bê. Wê, di wê demê de wê desthilatdarîyên herêmî ên weke yên abgaarî, komagenî û hwd wê, derkevina li pêş. Wê, di wê rewşê de wê, di nava wan de wê, pêşketineka ku wê bandûra xwe wê bi giştî wê li herêmê wê bikê wê mirov wê kifşbikê.

Ji aliyekê din ve jî wê, li herêmên mesopotamiya wê piştî Zerdeşt re wê di şopa wê kesên weke Manî û hwd wê derkevin. Wê, di aslê xwe de wê, bandûra hizrên wan wê li giştîya herêmê wê deng vedin. Wê, bi zêdeyî wê derkevina li holê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê felsefîkî jî mirov dikarê di çerçoveya herêmê de wê bîne li ser ziman.

Di wê warê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, li herêmê wê, hin bi hin wê, zanyar û filosofên ku wê derkevin wê hizrên xwe wê, bi zêdeyî wê, di wê çerçoveyê de wê, werênina li ser ziman. Li herêmê wê, bi zêdeyî wê, oldar wê, di destpêka demê de wê, weke kesna 'filosof' wê derkevina li pêş. Di wê rengê de wê olên yek-xwûdayî ku wê derkevin wê filosofên ku wê ji wan derkevin wê bandûrê wê, li herêmê wê bikin. Wê, bi wê re wê, têgînên dogma wê li herêmê wê hin bi hin wê pêşkevin û wê serdest bibin. Kirina felsefeyê wê piştî demên helenismê û hwd pê de wê, zêde pêşve neçê. Wê, li herêmê wê di wê warê de wê, weke ku wê, sekînik wê hin bi hin wê di warê de wê, xwe bide dîyarkirin.

Filosofên ku ew ne di hizra fermî a serdest de bin wê li herêmê wê weke Manî wê, di wê demê de wê, werina girtin, êşkencekirin û wê bi awayekê hovane wê werina qatilkirin.

Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku qatilkirina Manî wê bandûra wê qatilkirina wî li herêmê wê bigiştî wê bibê. Wê, di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê ne tenê wê bi bandûra wî ya li herêmê bi sînor wê bimênê. Wê hizrên wî jî wê, belavbûna wan wê ji gelek aliyên ve wê were sekinîn. Di wê rewşê de wê, herêm wê piştî Manî re wê, bikeve nava tarîyekê de.

Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê hizrên Manî wê di dewama yê Zerfeşt de wê, werin pêşkevin. Wê ji gelek aliyên ve wê, weke rewşek xwenûkirinê bê li ser hizrên Zerdeşt re. Wê piştî wî re wê di şopa wî de wê kesên weke Hûrem, Mezdek, babek û Zadhûrmûzd wê werin û pêşkevin.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê din ê giring wê dikarê werênê li ser ziman ku wê hizrên Manî wê di wê rengê û awayê de

wê, xwe biawayekê giring wê bidina dîyarkirin. Lê li vir wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê xateka bi zanînê wê, hertimî wê, di wê rengê û awayê de wê di nava civakê de wê li herêmê wê bi zanînê wê xwe bide dîyarkirin. Mirov wê, dikarê di serdemên navîn de wê di çerçoveya pêşketinê li herêmê de wê baştir bibînê. Emê dema ku hatina ser dema **serdemên navîn** di herîkîna mijarê de emê wê jî wê weke aliyekê giring wê li ser wê bisekin in.

Li herêmê wê felsefe wê ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê bandûra pêvajoyên felsefeyê ên demên mîtannîyan û serdemên kevnera ên li ber bahra reş li yewnanê ku ew dibin wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê rewşê de wê jî mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê li vir wê, bide dîyarkirin. Lê li vir wê dikarê wê bêjim ku wê felsefe wê, hin bi hin wê demên xwe yên zêr wê li şûn xwe wê bihêlê. Wê gelek rengên pêşketinê ên bi hizir re ku wê heta ku wê werina demên destpêka serdemên navîn wê ji holê wê winda bibin. Wê, di wê rewşê de wê, di wê rewşê de wê, renekê pêşketinê wê li herêmê wê xwe bide dîyarkirin. Bandûra seferên iskenderê Zûrqerneyn piştî ya roma ku wê li herêmê bibin û wê serdestîyê wê bidest bixin wê ji gelek aliyan ve wê, bandûra wan di têkçûn û mivirtina demên felsefeyê jî wê hebê. Di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Di serdemên kevnera de felsefeya xwezayê

Di serdemên kevnera de wê mirov dibînê ku wê felsefeya xwezayê wê bi zêdeyî wê, di çerçoveya fahmkirina hewirdorê de wê pêşkeve. Di aslê xwe de ev demên ku wê ji aliyê hinek lêkolînvanan ve wê weke demên berê sokrat û ankû di dewama wê de wê, 'dema presokrat' ku wê were bi navkirin wê di wê de wê zêdetirî wê li ser fahmkirin û gihiştina çerçoveyek fahmkirinê a bi pergali wê xwe bide nîşandin.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê di rewşa fahmkirinê de wê, bi zêdeyî wê, di çerçoveya têngîna felsefeya hebûnê de wê, di şewayekê de wê rengê pêşketina felsefeyê wê xwe bide dîyarkirin. Her wusa wê, nîqaşên felsefîkî ku wê Empedokles, demokrîtos, Haraklit û hwd wê bidin wê, di wê warê de wê, mirov dikarê weke minaq bidê. Wê, di wê rewşê de wê, rewşa hewldana fahmkirina fezeyê, dunyayê û rengê pêşketin û pêşdeçûyina wê, di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, temenê hizirkirinê giring ên bi xwezayê

re bê. Wê di nava felsefeya serdemên kevnera de wê, di aslê xwe de wê xweza wê, weke aliyekê temenî û navendî wê xwe bide dîyarkirin.

Di rewşên fahmkiirna xwezayê û çavkanîya wê de wê, Thales wê avê wê bide weke temenê afirînê wê bide nîşandin. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, piştî wî re wê, gelek nîqaş wê, di wê warê de wê, li ser wê re wê, werina pêşxistin. Ev elementên ku ew bi wê rew wê, werina ser ziman wê, di gelek waran de wê di warê hizirkirinêmn mesopotamîkî de wê weke elementên bingihîn bin. Wê piştî Thales ku wê weke şagirtê wî jî wê, were zanîn Anaksîmandros wê, di wê warê de wê hinekî din wê rengê wê hizirkirinê wê bihizirkirinê xwe re wê bide dîyarkirin. Li gorî Anaksîmandros mirov nikarê tenê wê bi wê rengê wê werênê li ser ziman. Wî di dewama wê de hanîya li ser ziman ku wê, her tiştê herî wê bi dawî û bîsînor bê, yanî wê bi dijberê xwe re wê hebê. Germ bi cemedê, ya rahn bi ya hişk, rohnî bi reşîyê re heya. Wê, ev rengê hizirkirinê wê, di warê hizirkirinê Zerdeşt ên di derbarê têgîna wî ya dualismê wê bi xwe re wê di mejîyê me de wê bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Di wê warê de wê, di wê demê de wê weke ku mirov bi Anaksîmandros re wê dibînê wê filosofên demê wê, di warê geometriyê, matamatikê, felsefeyê û aliyên din ên hizirkirinê ku ew hatina kifşkirin wê di nava hewldana fahmkirin û hanîna hizrên xwe bi wan aliyan ve girêdayî de bin. Wê, di wê warê de wê, di nava yelpezeyek fireh de mirov dibînê ku Anaksîmandros wê hizrên xwe wê, bi matamatikê, geometriyê, ardnigariyê, biolojiyê û hwd re wê bîhê li ser ziman.

Di wê rengê de wê, di serî de wê di dewama wê de mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, li ser van aliyên ku Anaksîmandros ku wê weke şagirtê Thales wê were dîtin wê, bi wê ve girêdayî wê bê gotin ku ê Thales jî wê, di wan aliyan ve wê sazûmanak hizirkirinê wê pêşbixê. Di wê warê de wê zêde hizirkirinê Thales ên di wan waran de wê, newina dîtin. Di hinek hizran de wê bê gotin ku wî heta misrê çûya û li wir rewşa pîramîdan pîva ya.

Wê di wê watê de wê, piştî Anaksîmandros wê Anaksîmenes wê were û wê ew jî wê weke şagirtê dibistana 'miletê' ku wê bi felsefeya xwezayê û pêşxistina wê re wê nav bide bê. Di wê demê de wê, berî Anaksîmenes wê, di aslê xwe de wê, di dewama anaksîmandros de wê, weke wî wê hizrên xwe wê, li ser hebûnê wê bîhê li ser ziman û wê temenê hebûnê wê yekîtî û û bêdawî ku ew bibê wê bîhê li sr ziman. Wê ew jî wê, weke rewşa fahmkirina 'arkhê' ku wê bi fahmkirina xwezayê re wê pêde herê.

Wê ew jî wê weke Thales wê di awayekê de wê bihizirê. Thales wê avê wê weke temenê hemû tiştî wê bibînê û wê li ser wê bisekinê. Anaksîmenes wê *hewayê* wê bi wê rengê wê ji aliyê xwe ve wê, hilde li dest û wê bînê li ser ziman. Wê Anaksîmenes wê weke bawerîya mesopotamîkî a ku wê bi hezaran salan wê bi wê were bawerkirin a bi rengê 'ard weke tepsîyek rast a' wê bawerbikê û wê, bi wê re wê, li ser wê hawa wê weke ava deryayê wê bijî. Li gorî wê, hewa çawa mirov li ser lingan digirê wê bi heman rengê wê, gerdûnê jî wê, bi heman rengê ew bi wê re wê, bijî. Wê di dewama wê de wê, bûjena heyî wê weke zindiyekê wê li wê bihizirê. Wê jî wê temenê wê bi hizirkirinê wê li ser têgîna bi rengê 'hewa bûjena jîyanê û gîyanê ya bê.

Wê di dewama wê de wê mirov dikarê wê jî wê, di dewama pêşketina hizrên Anaksîmenes ên felsefeya xwezayê de wê, xwe bide dîyarkirin wê, hizrên Pythagoras bê. Wê, heta wê demê wê dibistana iyonya ku wê bi felsefeya rojhilat re wê bi awayekê wê alaquadar bibê û wê, zêdeyî wê giringiyê wê bide fahmkirina wê ya bi zanînê wê, bide dîyarkirin. Di wê warê de wê, dibistana iyonya wê, di warê felsefeya xwezayê de wê bi giringî dayîna zanînê û bi wê re pêşketina wê bê. Wê, Pythagoras wê, di nava wê aqilê pêşketî de wê ser 35 salan re wê xwe ji temen ve wê perwerde bikê. Piştî wê, dema ku wê komara roma wê ava bibê wê herê û xwe nêzî bikê û wê dibistana Pythagoras wê vekê. Wê farqe dibistana Pythagoras wê ew bê ku wê, bi zêdeyî wê, giringiyê wê bide kirinîyî bi aqilê ku ew pêşketîya bê. Ji aliyekê din ve jî wê ya ku wê di aslê xwe de wê navê Pythagoras wê derxê jî wê ev bê.

Pythagoras wê, di warê hizirkirina xwe de wê, zêdeyî wê bi fizikê matamatikê û nîcelê wê nîtelê wê derxê li pêş. Li gorî wî di nava olan de wê, lêgerînên weke li rastteqniyê ku wê bibê wê, hizirkirinên wê ji hevdû belavwele bin. Li gorî wî çavkanî û muhakame wê ne bes bê. Li gorî wê jîr/hîs(sezgî) wê pêwîst bê. Di wê warê de wê. Dema ku wê bahsa wê bikê wê ji aliyekê ve jî wê Pythagoras wê, olan şîrovebikê û wê bêjê ku di olan de rastteqênî ji hev belav bê wê, demê pêwîstî bi hizirkirineka ezoterîkî wê hebê.

Aliyekê din ê ku wê Pythagoras ku wê wê bînê li ser ziman ku wê li şûna bûjenê darêjkê, li şûna nîtelikê nîcelikê û li şûna fizikê wê matamatikê wê derxina li pêş. Ev rengê hizirkirinê ê ku wê Pythagoras wê bi xwe re wê pêşbixê wê ji aliyekê ve wê, çerçoveya hizirkirinê a ku wê di serdemên hemdem de wê bi têgîna 'empîrîk' ku wê pêşkeve û wê

filosofên ingilis ên weke Hume û Locke wê pêşbixin wê bënë li bîra mirov.

Di dibistanên felsefeyî ên weke iyonî wê di wan de wê, nbi zêdeyî wê bûjenê wê weke navend û temenê hemû têgihê wê bi ji wê girtinê re wê hildina li dest û wê bënina li ser ziman. Wê, di dewama wê de wê, ew wê bi wê rengê wê, hildina li dest. Pythagoras wê, di wê warê de wê, di têgîneka kirinî de wê bihizirê û wê, kirinê û ankû pîretîkê û bi wê re matamatîkê wê derxê li pêş. Di wê warê de wê hizirkirina Pythagoras wê, di aslê xwe de wê, weke renekê din ê hizirkirinê ku wê piştîre wê, di demên hemdem de jî wê, were xistin weke temenê hizirkirinê jî bê.

Di warê hizirkirinên kirinî de wê hizirkirina kirinê(pîretîkê) wê di serdemên hemdem ên piştî ronansê de wê, bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Di wê warê de wê, di aslê xwe de wê, bi şewayekê wê, rengê hizirkirina Pythagoras wê, piştî demên ronansê jî wê derkeve li pêş. Ronansê wê, weke ku **emê li jêr li ser wê bisekin** in û wê bënina ser ziman jî wê jinûve wê bi hizrî wê demên berê ên kevnera wê jinûve wê kifşbîkê. Hizrên platon, Aristo û filosofên din ên demên kevnera wê ji nûve wê weke şroveyna ku wê di wan waran de wê bi têgihîştinek demkî wê werina pêşxistin bin. Têgîna darêjkê a aristo wê ji aliyekê ve wê, weke fahmkirineka berfirehkirî a Pythagoras jî wê, dîmenekê wê werênê li berçav. Di wê warê de wê, di aslê xwe de wê, di rewşa pêşketina wê de wê, ji sê aliyan ve wê, encama wê xwe bide dîyarkirin. Yek wê, bi têgînên weke emprisismê û hwd bê ku wê filosofên weke Hume û hwd wê pêşbixin. Aliyê din ê weke têgîna bûjenê bi awayekê îdealistî ku wê filosofên weke Descartes û hwd ku wê pêşbixin û wê, rengê hizirkirina wan wê ji awayekê teknîkî ê şroveya aristo û platon wê derbas nebê wê xwe bide dîyarkirin. Di wê warê de wê, aliyê din jî wê, bi têgîna îdealismê di demên hemdem de ku wê bi hizirkirinên weke Berkeley re ku wê xwe bide dîyarkirin û wê bi tememî wê rewşên fizîkî û bûjenî wê di nava hizrên xwe de wê xawr bikin û wê bidina windakirin bi tûna hasibandinê bê. Di wê rengê de wê, di wê warê de wê, mirov dibînê ku wê ji serdemên kevnera wê sê xat wê bi wê rengê wê pêşkevin.

Ji aliyekê din ve jî wê, hizrên weke bi navê metalyalismê ku wê bûjenê wê navend bigirin û wê pêşkevin wê, di awayê wan ê pêşî ê qaba de wê, bi zêdeyî wê, li ser esasê rexne û dijberîyê re wê pêşkevin. Ev jî wê, weke aliyekê din ê ku wê piştîre wê, di demên piştîre wê, derkeve li pêş bê. Lê rengê hizirkirinê ê Pythagoras wê, di aslê xwe de wê, piştîre wê bi zêdeyî wê, weke temenekê felsefeyên empirîk ku wê piştîre pêşkevin jî

wê xwe bide dîyarkirin. Di wê warê de wê, ev felsefe wê, ji aliyekê ve wê, têgihîştinekê wê bi esasgirtina kirinê re wê xwe bide dîyarkirin. Pythagoras wê, ji aliyekê din ve jî ku em bi gotinên demên hemdem wî hildina li dest û fahmbikin bi felsefeya wî re wê mirov dikarê bêjê ku wê têgîna kirinê û ankû 'praxise' wê zêdetirî wê bi rengê hizirkirina xwe ya di dibistana wî ya li başûrê îtalya li krotônê vekirîya wê derxê li pêş.

Di wê warê de wê dema ku mirov wê li felsefeya Pythagoras wê li wê bihizirê wê, were dîtin ku ew felsefeyê bi şêwayekê din j iya demên kevnera a ku wê di dibistana iyonya de wê were li ser ziman wê cûdatir wê hilde li dest. Wê felsefeyê wê li ser têgîna armancê re wê, bi têgîna bo xilaskirina mirovan ji nava çarxa mirin û jîyanê û li ser wê re ku ew wan bigihijê regekê ku ew li ser wê re ku ew karibin bixwe bijîn bê. Di wê warê de wê, felsefeyê wê ji rewşeka hizirkirinê zêdetirî wê weke regekê jîyanê wê hildina li dest û wê bikin ku wê di jîyanê de wê bi temen bikin.

Di felsefeya Pythagoras de wê, zêdetirî derketina li pêş a matamatikê wê di wê rewşê de wê, ji aliyekê ve wê bia rmanca rastitiyê ku wê ji hemû aliyên wê ve ku ew bi awayekê 'şenber' ku wê karibê wê fahmbikê bê.

Di çerçoveya hizrên Pythagoras de wê, dema ku wê ew wê werê hanîn li ser ziman wê, bi wî re wê were ser ziman ku wî gotiya ku 'dunya li dora rojê digerihe. ' Di wê warê de wê, li ser fezeyê hizrên xwe yên ku wî hanîna li ser ziman wê, di wan de wê, têgîneka demên nû wê, bi xwe re wê pêşbixê. Wê dema ku wê Pythagoras wê ew wê werênê li ser ziman wê bertek zêde wê li hemberî wê bibin. Di wê rewşê de wê, ev hizir wê, piştî jî wê bina sedemê hizirkirinên têkiliya nava rojê û dunyayê wê hertimî wê bê mijare hizirkirinê. Di wê warê de wê, dunya wê ber tîrej û weke mazinahiya wê ya li dunyê û rohniya wê, ew wê, di her demê de wê, di temenê hizirkirinên bi wê û dunyayê re bê. Di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Di warê felsefeya xwwezayê de wê, Pythagoras wê, di warê metafizikê de jî wê hizrên xwe yên ku ew dihênina li ser ziman wê hebin. Di wê warê de wê, hizrên Pythagoras ku mirov wan hilde li dest divê ku mirov hinekî din pêde herê û rewşa dibistana Elea wê hinekî bi wê ve girêdayî wê hilde li dest. Hizrên Haraklit wê, di wê de wê, zêdeyî wê bi têgîneka gûharîner wê, temenekê hizirkirinê wê bi xwe re wê bînenê li ser ziman. Di dewama wê de wê, li dibistana Elea wê, hizirvanên weke Zanon, Melissos û Ksenophanes û hwd bin. Wê ev wê, weke filosofna ku wê

xwezayê wê di wê rengê de wê, li wê bihizirin û wê temenekê hizirkirinê wê bidina pêşxistin bin. Haraklit û Parmanîdes wê di warê hizirkirinê de wê rastitiyê wê weke alî û temenekê gûharîner ê bi serê xwe wê hildina li dest û wê hebûnê jî wê di nava wê de wê weke rewş û têgihîştineka tabîî wê ew wê werênina li ser ziman. Haraklit û Parmanîdes bi hizrên xwe yên li hemberî hevdû wê, di rewşa dewamîtî û ne dewamîtî de wê, di rewşa gûharînê de wê, di temenekê de wê, weke ku wê regekê wê bi hevdû re wê bidina me. Di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, di wê warê de wê, hizrên demokritos wê aliyekê wê ku mirov li vir bibîrbikê ku wê, bi rengê 'tiştêkê wê karibê wergerihê li gelek tiştan' wê, di wê rengê de wê, temenekê hizirkirinê wê, bi xwe re wê, weke ku wê bînina li ser ziman. Di wê rewşê de wê hizra zêdebûnê wê, di awayekê nîcel de wê, xwe bi wê re wê, weke çerçoveyek têgînî wê di nava hizirkirinê de wê bi wê rengê wê bide dîyarkirin.

Di felsefeyê de wê, Pythagoras wê, ya ku wê bikê wê matamatikê wê di nava felsefeyê de wê, weke aliyekê giring wê di dema xwe de wê pêşbixê. Wê bi wê re wê, felsefeyê wê weke rêya fahmkirinê wê temenê bikarhanîna wê bi awayekê têgînî wê bide pêşxistin. Ji wê aliyê ve wê, pêxistinên Pythagoras wê, di warê felsefeyê de wê, bandûra wê, zêde bibin. Di aslê xwe de wê, di rewşa Pythagoras de ku mirov dihizirê wê mirov dibînê ku wê, ji aliyekê ve wê, têgîna darêjkê wê, bidest bikarhanîna wê bikê. Ev jî wê, taqabûlê fahmkirinaka teorîkî. BI teorîkî pêşxistina zanînê û bi ber razberkirinê ve wê pêşxistinê pêşxistina wê, weke aliyekê ku wê bi fahmkirina felsefeyê a bi darêjkê re ku wê bibê. Di wê warê de wê, di warê fahmkirina Pythagoras de wê, mirov dibînê ku wê zêdeyî wê, ew wê, bi xwe re wê, derxê li pêş. Pythagoras wê, weke piştî wî Aristo wê, di aslê xwe de wê, di hizirkirina xwe de wê, di dawîya dawî de wê, hizirkiirna xwe wê bikişênê li aliyekê emprîk a nepenî. Di wê warê de wê, têgîna wî di wê warê de wê, temenê fahmkirinên piştî a îdealisme bûjenî jî. Di wê warê de wê mirov dikarê wê kifşbikê ku wê Pythagoras wê, aqilê felsefeyê wê, zêdeyî wê, temenekê giring wê di dema xwe de wê, pêşbixê. Wê wê warê de wê, hizirkirinên ku wê di wê demê de wê, bibin wê weke ku wê heya wan wê ji hevdû wê hebê. Di wê warê de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman.

Di wê warê de wê, di warê hizirkirina wî ya bi hijmaran re jî wê, ew wê bi wê rengê wê bi hizirê û wê bînen li ser ziman û wê bêjê ku wê bi matamatikê re wê pêşxistinên giring wê bide kirin. Wê, matamatikê wê,

weke temenekê felsefikî pêşbixê. Di warê hiijmarê de wê, hijmarê û kûpe wê ku wê bibînê û wê di geometriyê de wê, temenê rîyaza(aritmatik) wê pêşbixê wê ew bê. Di warê dahûrkinê de wê têkiliya felsefeyê û matamatikê wê xort wê bi hevdû re wê dênê. Wê wekî din wê bi şewayekê wê, temenê aqilê dahûrî wê, bidê pêşxistin. Wê têtîngên Pythagoras wê, temenê geometrîya dahûrîner wê pêşbixê. Wê, piştî wî wê hizrên wî yên bi matamatikê ku wê geometrîya dahûrîner wê, pêşbixê wê, filosofên weke descartes, Leibniz û hwd re wê bê weke temenekê pêşxistinê jî.

Pythagoras wê li ser olan wê bihizirê û wê rasttqîniya hundirê wan wê weke ji hevdû belav wê bide nîşandin. Wê li ser wê re wê, aqilekê dahûrîner ê hîskirîner(sezgi) wê weke rêya fahmkirinê wê di wê de wê pêşbixê. Di warê bawerîya Pythagoras a olî de jî wê hizrên cuda wê hebin. Minaq wê, gotinên weke ku wê, dema ku kûçikek wê bi awtê wê, ew wê weke dengê mirovekê çûyî wê fahmbikê. Wê ev hizir wê, weke hizreka ku Pythagoras bi bawerîya reankarnasyonî ya wê were fahmkirin.

Pythagoras wê, filosofekê dema ku wê di warê pêşxistina felsefeyê de wê, bi zêdeyî wê, pêşketinekê bi aqil wê bide çekirin bê. Hizrên wî, piştî wî re wê, di warê felsefe, matamatik, emprîsîsmê û hwd de wê, weke têtîhiştinan temen wê weyn wê bileyizin. Wê pêşketina felsefeyê jî Thales heta Pythagoras wê, çerçoveyek pêşketî û felsefikî ku wê pêşkeve wê, bide dîyarkirin.

Pêşketina Pythagoras wê piştî wî re wê, zêdeyî wê bi felsefikî wê bandûra xwe wê bide dîyarkirin. Lê di warê felsefeyê de wê, bi zêdeyî wê, aliyekê giring wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman wê ew jî wê temenê wê bê. Çavkaniya pêşketina felsefeyê wê, hinekî jî wê mesopotamîya bê. Hinekî jî em li vir li ser wê çavkaniyê wê bisekin in û li ser pêşketina felsefeyê wê hildina li dest û wê werênina li ser ziman. Di aslê xwe de wê heta ku wê pêşketinên felsefikî ên mesopotamîya wê bi başî newina fahmkirin wê, pêşketinên felsefikî ên li ber bahra reş ku wê bi kesên weke Thales, Pythagoras, Haraklit, demokritos û heta ku wê bigihijê sokrat, Platon û Aristo jî wê bi temenekê baş wê zêde newina fahmkirin. Ber vê yekê wê, weke aliyekê giring em divê ku wê jî hinekî li ser wê bisekin in. Li mesopotamîya felsefe wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring ê ku mirov wê, di serî de wê, fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Gotina felsefeyê wê çendî ku wê weke gotineka ku wê bi têtîngên 'evîndaîrya zanînê' re wê ji filosofên weke Thales, Pythagoras û yên piştî wan re wê were gotin û wê ji dem û herêma wan jî bê lê bi wê têtîngên wê

û rengê fahmkirin û pêşketina wê, gelek pêşketinên dirêj ên li mesopotamiya ku mirov di wê çerçoveyê de wê, werênê li ser ziman. Dîrokek felsefeyê li mesopotamiya wê ji demên sumerîyan û heta dibistana felsefeyê a bi navê 'dibistana felsefeyê a baxçeyê rohnîyê li kurdistanê' a dema Manî wê, mirov dikarê wê li ser ziman.

SERDEMÊN KEVNERA ÊN MESOPOTAMIYA Û PÊŞKWETINA FELSEFEYÊ LI LÊ

Ku mirov ji kîjan aliyê ve wê hilde li dest wê, di aslê xwe de wê li mesopotamiya wê, felsefe wê dîrokek wê ya pîr zêde wê kevn wê hebê. Di serî de em gotina 'mesopotamiya' û ya 'felsefeyê' ku emê werênina cem hevdû wê fahmbikin. Gotina 'mesopotamiya' di kurdî de wê, bi rengê 'mezre-bota' ku wê li kurdistanê bo herêmên 'botanê' wê werê gotin bê. Di demên kevnera de jî wê, ji aliyê filofosên ber bahra reş ve wê, weke 'herêma nava herdû çeman' wê were pênasekirin. Di aslê xwe de wê, di kurdî de wê gotina 'mezra' 'bota' jî wê, di wê wateyê de bê. Di wê warê de wê, gotina mesopotamiya wê, di aslê xwe de wê, weke navê dîroka kevnera aê kurdistanê jî bê. Wê, di wê rengê û awayê de wê mirov dikarê wê, di serî de wê, fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Dema ku mirov gotina mesopotamiya wê ji pêşîya û paşîya wê qût hanî li ser ziman wê zêde newê fahmkirin. Wê, di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov divê ku wê fahmbikê.

Di dîroka herêmê de wê, mesopotamiya wê, dema ku wê, bahsa wê were kirin bi gotinê wê wateyên ku ew li wê gotinê dihên kiirn wê, bi pênasiya gelek xalkan a di nava hevdû de ku ew bi pêşketinên xwe bi hevdû re dijîn û pêşdikevin wê werê hanîn li ser ziman. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov dîroka herêmê jî wê, hilde li dest wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman mirov wê, weke aliyekê giring wê kifşdikê. Ji aliyekê din ve jî wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, li kurdistanê wê weke navê serdemek mazin û demdirêja a kevnera mesopotamiya wê, di navaroka wê de wê gelek pêşketinên ku mirov wê dikarê wê, werênê li ser ziman wê hebê.

Gotinên weke «çima felsefe li mesopotamiya derneket» û ankû «çima derketina felsefeyê li mesopotamiya nebû' û hwd wê, weke gotina ku ew bi nezane jî bin wê weke gotina ku ew ne bi nîyet bin wê bi nezanî ku ew dihên bikarhanîn jî bin. Di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, di aslê

xwe de wê biawayekê bizanebûnî pênase nekirina dîrpka mesopotamiya a felsefeyê û ne hanîna li ser ziman li ser temenê wê û bi rastî wê, ji aliyekê ve wê weke nîşanaka tengezerîyên li herêmê ên ku wê, bi şariştanî pêşkevin jî wê fahmbikê.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê li vir wê fahmbikê ku wê li herêmê wê dîroka wê ya bi aqil wê, pîr zêde wê kevn herê. Dema ku wê bahsa care pêşî kifşkirina nivîsandinê wê di dema sûmerîyan de wê li dora 5 û ankû 4 hezar sal berî zayina îsa wê were hanîn li ser ziman. Ev çendî ku wê rast bê wê wilqasî jî wê bi pêşxistina nivîsandinê ku wê li herêmê wê dem bi dem wê pirtûkxane wê werina pêşxistin û tişî pirtûk bèn kirin jî wê ew jî wê rast bê. Di serî de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, dema sûmerîyan wê pêşketinên ku mirov bi nivîsên bizmarî ên ji demên wê kifşdikê wê tenê ku mirov li berçav bigirê wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê bêjê ku wê, li herêmê wê ronakbîryek mazin wê xwe bide dîyarkirin. Gotinên weke 'felsefe li mesopotamiya pêşneketiya' û di nivîsandina dîroka wê de wê, hertimî ji nedîtî ve hatina mesopotamiya ku ew ne bi nîyetek ne baş bê wê bi nezaniyeka mazin mirov wê dikarê wê di serî de wê werênê li ser ziman bê.

Felsefe wê, destpêka wê, li herêmê wê pêşkeve. Di demên sumer a weke 'dema sûmer a duyem' ku wê wre bi navkirin de wê, pêşketinên bi xanadana Kîş û Ur re ku wê bibin wê, di aslê xwe de wê, di çerçoveya 'têgîneka ronansî' a li herêmê k uew rûdide wê werina pênasakirin. Ji aliyê gelek dîrokzan û felsefevanan jî wê, ev dem wê bi gotina 'ronansê' a piştî demên sumer' wê were hanîn li ser ziman. Piştî wê re jî wê demên uruk, lagaş, Kîş, Arappa, Marî û hwd wê, di serî de wê, mirov dikarê di wê çerçoveyê de bi ronansê re wê werênê li ser ziman. Pêşketinên van deman mirov dikarê wê weke ronansansa zû bûyî wê dikarê binavbikê û wê werênê li ser ziman. Demên Aqad û Asûr wê, di wê warê de wê, dema ku mirov navaroka wan wê, lêbikolê wê bi wê re wê wre dîtin ku wê pêşketinek felsefikî a pîr zêde kûr wê bi wan re wê hebê. Gelek dîrokzan wê dema ku wê bahsa keyê Asûrbanîbal wê bikin wê bi gotina «wî pirtûkxaneyek li qasra demezrendibû û ew pirtûkxane tişî pirtûk bû.» wê were hanîn li ser ziman. Gelek nîşanakên ji dîroka demê jî ku mirov dixwênê wê piştrast dikin. Wekî din wê, di demên piştre ên mesopotamiya de wê, babil wê weke navendek demî, têgihîştinî, herêmî û felsefikî wê piştre wê derkeve li pêş. Her wusa wê, babil wê, dema ku wê were li ser ziman wê bi pêşketina matamatikê, geometriyê,

bioloji, wêja, felsefeyê û hwd re wê, were li ser ziman. Wê demên felsefekirinê ên babil wê pirr zêde wê dirêj bin. Bi mitolojikî ku wê bê gotin ku «babiliyan qûleyek bilind ku wê bigihijê ardê xwûdê li azmana´ wê çêbikin. ´ Wê piştîre wê bê gotin ku ber ku wê, pir zêde bilind bê wê ´nêzî taxtê xwûdê´ wê, were bi navkirin. Wê, di wê warê de wê, dema ku mirov wê rengê hizirkirina demê û pêşketinên wê dahûr dikin mirov wê bi wê re dibînê û kifş dikê ku wê, sazûmanaka hizirkirinê a rûniştî û pêşketî ku ew pêvajoyên xwe yên pêşketinê dijî wê bi wê re wê, were dîtîn.

Dema ku mirov filosofên serdemên kevnera ên yewnanê lêkolîn dikê wê mirov dibînê ku wê ew jî wê her yekê ku ew weke filosof pêşdikeve wê, derkevina rêwîtiya li herêmên mesopotamiya heta misra kevn. Di wê warê de wê ev wê weke herêmna pêşketî ên di wê warê de bin. Hizrên Thales, Anaksîmendros, Anaksîmenes, Pythagoras, Aristoteles û hwd wê, bi gelek filosofên din ên weke wan re mirov rastî wê bi wan re dihê ku ew hatina herêmê û demên dirêj li herêmê derbas kirina.

Di wê warê de wê, ji vê rastiye wê ti gûman nebê ku wê di ti demên kevnera de ku mirov wan lêkolîn dikê mirov wê, nikaribê red bikê ku wê temenekê mazin wê bi herêmên mesopotamiya re wê, xwe bi wê re wê bide dîyarkirîn. Ev wê, weke aliyekê çavkaniya felsefeyê li herêmê wê, di aslê xwe de wê, herêmê bide nîşandin. Ji aliyê hizrên felsefikî ên weke ji hevdû cudakirina gyan û laş bi têgîneka dualiteyî mirov wê, bi filosofên weke Zeerdeşt ên herêmê re wê çerçoveyek teorîkî û felsefikî a xort wê bi wan re wê bibînin.

Di wê rengê û awayê de wê, gotinên weke ´felsefe li mesopotamiya pêşneketîya wê, ne rast û ne gotinna bi bingeh bin. Mirov nikarê wan bi rastî weke şîroveyna hêja hilde li cidiyetê.

Hem dîroka mesopotamiya a berê a dema sîmer û ya piştî wê a dema kurdistanê ku mirov lêkolîn dikê mirov rastî wê dihê. Di aslê xwe de wê, dîroka wê ya ku ew ya her sê deman ku wê ya demên sîmer, demên mesopotamî ên piştîre û heta ya demên kurdistanê ên piştîre ku wê heta roja me jî wê werin wê weke demna ku wê di bin aşê bişavtinê de hatina derbaskirin bin. Di wê warê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, dîroka wê bi rast ku ew dervî wê rengê nivîsandinê ê bişavtî ku ew were dîtîn û fahmkirin wê hingî wê rastiya wê bi awayekê vekirî û rast wê di cihê xwe de wê mazin wê weke navendek dîrokî a şariştanî û felsefikî wê di cih de wê were dîtîn.

Li vir wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê dîroka herêmê wê, di wê warê de wê, ji aliyê felsefeyê ve wê, dema ku mirov li ser rewşên ku ew dihên zanîn bi tenê re jî wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê wê kêr û xelat encamê di fahmkirinê de wê bide me. Hertimê herêm ku ew di bin pêvajoyên metingeriyê de maya wê, dîroka wê ya hizir wê, bi wê re wê, her demê wê rastî tûnakirin wê werê. Di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Lê tenê ji hizrên filosofên yewnanî ku wa ji herêmê girtina ku mirov tenê hinekî li ser wan re jî wê bikê ku wê fahmbikê mirov wê, karibê wê bêjê ku wê, li herêmê wê di warê felsefeyê, cûreyên aqil ên weke matamatikê, stêrzaniyê, biolojiyê, wêja, geometri û gelek aliyên din ên weke wan mirov kifş dikê ku ew li herêmê nbi sazûmanak pêşketî û kûr kifş dikê. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman ku hizrên Mîtra û Zerdeşt li dûv hevdu ên felsefikî ku ew hatina ser ziman wê, dema ku mirov li temenê wan bihizirê mirmov wê dîsa karibê bi heman rengê pêşketinek mazin a herêmê ji temen ve bi felsefikî wê kifşbikê. Pêşketina felsefeyê li herêmê wê, di aslê xwe de wê, pêvajoyên wê yên demdirêj ên li herêmê wê, piştê Mîtra û Zerdeşt wê di wan de wê gûharînek wê bi zêdeyî wê bibê. Wê aqilê lêpîrsîner wê, zêdeyî wê derkeve li pêş. Hizrên Zerdeşt wê, di wê warê de wê mirov dikarê bi wê rengê werênê li ser ziman. Ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, navendên perwerdekirinê wê li herêmê wê pîrr zêde wê hebin. Di wê warê de wê kevneşopîyek wê hebê. Tenê li herêmên cizira bota wê di wê warê de wê mînaqek baş bê ku mirov wê gelek deverên perwerdekirinê weke dibistan ên demên kevnera a herêmê li wir kifşbikê. Heman rewşê li heskîf û sûra amedê û dora wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Merdîna roja me wê, bi heman rengê wê gelek deverên li hewirdora wê bi wê re wê xwediyê cihên perwerde kirinê bin. Her wusa di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, bahsa dibistana baxçeyê rohnîyê a ku wê temenê wê li ser hizirkirin fêrkirinên Manî û zaneyên li dora wî wê ava bê mirov dikarê weke mînaq wê bide nîşandin. Di wê warê de wê, rewşa 'baxçeyê rohnîyê' a Manî wê, mirov dikarê weke dibistanak felsefikî a serdemên kevenra li herêmê jî wê bi navbikê û wê werênê ser ziman.

Dîroka felsefeyê a kurdîstana kevnera wê piştê wê pîrr zêde wê di dewama wê de wê pêşkeve. Wê, weke aliyekê giring ê ku mirov wê di

serî de wê kifşbikê wê ev dîroka felsefeyê ku ew pêşdikeve wê, di aslê xwe de wê, ji pêşketinên piştê wê bê temen. Di wê warê de wê, dema ku wê bahsa dîroka olan bikin wê herêm wê weke 'navendekê' wê ji hemû derketinên olî re jî wê were hanîn li ser ziman. Bi wê rengê hanîna li ser ziman jî wê rast bê. Di wê warê de wê, kirina felsefeyê li herêmê jî wê, weke aliyekê wê yê giring wê mirov diakrê wê, di dewama wê de wê li herêmê wê werênê li ser ziman.

Dîroka felsefeyê a kurdistana serdemên navîn ku mirov wê lêkolîn dikin wê di dewama wê de wê, weke aliyekê giring wê, di dewama hizrên demên berê de wê li ser wê temenê wê pêşkeve. Wê, bi rehetî wê filosofên weke platon, aristo û hwd wê bi filosofên din ên demên kevnera ên yawnanî re wê eaas bigrin. Sedema sereka wê ew bê ku ew wê bi wan re dibînin ku wê temenê wan wê li ser wan pêşketinên li herêmê bê. Di wê warê de wê, di serî de wê, mirov dikarê wê, weke aliyekê wê yê giring wê werênê li ser ziman.

Lê li vir wê jî mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê dîroka felsefeya herêmê û ya olê wê di her demên wê de wê di zikhevdû de wê herê. Ber vê yekê wê, dîroka wê ya olê wê, dema ku mirov wê dahûrbikê wê ji gelek aliyan ve wê, ji wê zêdetirî wê weke dîroka aqilê herêmê ê pêşketî jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Wê, têngî olî û ya felsefikî wê li herêmê wê hertimî wê li hemberî hevdu wê, di nava rewşekê de bin. Lê ol wê, hertimî wê pêşketinên felsefikî jî wê dem bi dem kirîya nava xwe û xwe bi wê daya domandin. Ev jî wê, were dîtin. Ya ku wê her tiştê bi navê hizirkirinê û aqil wê bi nacvê olê û olzaniya wê bide hanîn li ser ziman wê ev rewş bê. Wê temenê wê rewşê jî wê aliyekê din wê xate desthilatdarî ku wê oldar wê bi olê wê piştê xwe wê bidiyê de wê, ew jî wê weke aliyekê wê yê ku ew di zikhevdû de wê mirov dikarê di temen de wê fahmbikê bê. Ev jî wê, weke aliyekê ku wê dîmenê felsefeyê wê bi navê ji holê rakirina hizrên cûda û ne hiştina pêşketina ku wê ji holê rabikê wê, nîşanaka wê bê. Ji Zerdeşt bigira û heta Manî wê, û piştî wan jî wê ti filosof wê bi awayekê asayî wê bi ecelê wê nemirê. Wê hemû wê di wê rêyê de wê jîyane xwe bidestê kesna ku wê qastî jîyane wan bikin wê bimirin. Ev jî wê, weke rastîyeka wê bê.

Di wê rewşê de wê ev kevneşopî wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê din ê ku ew bi felsefikî û kifşkirina felsefeyê, meju û rastiya wê re ku ew were fahmkirin re ku ew were derxistin li serrû re wê karibê bibê alikarî jî gelek pêşketinên herêmê ên şariştanî re. Li herêmê wê şariştanîyên ku wê bi felsefeyê pêşkevin wê piştî demên gûtîyan û pêde wê, hemû

şariştaniyên li herêmê wê bi aqilê felsefikî wê bibin û pêşkevin. Ya ku wê di aslê xwe de wê pêşketina herêmê di her demê wê bikê temenê pêşketinên felsefikî li deverên din ên cihanê jî wê ev bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê bi navê xate pêşketina felsefeyê a mesopotamîkî wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman.

Dîroka felsefeyê a li herêmê wê, di wê warê de wê, di dîmenekê sernûxûmandî de wê di roja me de jî wê, di bin navê têgihên 'aqadamikî' de wê jî ber sedemna wê were şirovekirin û hanîn li ser ziman. Şîroveyên ku wê, li ser pêşketina herêmê wê werina kirin ku ew di warê felsefeyê de bin û ankû di warê din ên weke dîrokê û pêşketinên din de bin wê, zêde ne bêalî bin. Wê di hanîna li ser ziman a rastiya herêmê de wê qals, kê m û bi nîyet bin. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê kifşbikê.

Dîroka herêmê a aqil wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring wê, di wê warê de wê, xwe bide dîyarkirin. Wê, di serî de wê, di demên destpêka serdemên navîn de wê dîroka kurdistana serdemên navîn ku mirov wê bi felsefeyê wê lêkolîn dikê wê di wê de jî wê, ne kê m wê hijmarek zêde filosof wê derkevin. Emê li jêr li ser wê bisekin. Lê li vir bo ku mirov wê rastiya herêmê a dijî û ya ku ew dihê hanîn li ser ziman ku ew çendî jî hevdu cûdana ku mirov wê fahmbikê wê, ev weke rastiya giring ên ku mirov wan di serî de kifşbikê û werênê li ser ziman bê.

Dîroka serdemên kevnera ên felsefeyê ên mesopotamîkî wê di aslê xwe de wê nivîsandina wê li herêmê wê karibê bide temenê vekirina gelek deriyên pêşketinê jî. Di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê, dîrok wê bi çî rengê wê were nivîsandin wê bandûrê li pêşketinê wê bi wê rengê wê bikê. Rengê ku ew dibê sedema tengezerî û pêşneketinên raast li herêmê di roja me de wê, mirov dikarê temenê wê jî aliyekê ve di rengên hizrên bi wê rengê ku ew hatina pêşxistin de wê li wê bigerihê. Di wê warê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di wê warê de wê, karibê bi awayekê rast bibê temenê vekirina gelek deriyên pêşketinê.

Li herêmê dîroka wê ya wê uya felsefeyê nivîsandina wê ya bi awayekê rast wê, bo vê yekê wê pirr zêde wê giring û jîyanî bê. Di wê çerçoveyê de wê, temenê pêşketina wê di wê rengê de bi mejuya wê re afirandina wê, bo wê giring bê. Dîroka wê, temenê pêşketina wê biafirênê. Hizrên pêşketi ên li herêmê di wê warê de wan di serî de wê,

weke aliyekê giring wê divê ku mirov wê, fahmbikê û wê werênê li ser ziman.

Dîroka felsefeyê a herêmê wê, nava navaroka wê bi hemû aliyên wê re wê, hanîna li ser ziman û fahmkirina wê, pîrr zêde wê giring bê. Di wê warê de wê dîroka mesopotamiya a felsefeyê, tişkirina binê wê gotinê bi dîroka wê ya hizir û aqil ku ew hatî û pêşketî û hanîna li ser ziman re wê, bê temenekê pêşketinê. Di wê warê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, ev aliyê aliyê wê ji wê kêmbê. Wê ew aliyê wê yê felsefikî wê di aslê xwe de wê hebê. Lê wê bi rastî ku wê karibê bibê temenê fahmkirin û pêşketinek rast wê li herêmê wê nebê. Di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, di serî de wê, werênê li ser ziman.

Filosofên mesopotamîkî ên weke Mîtra Zerdeşt, Manî û hwd wê, gelek hebin. Tenê hewceyî bi kifşkirina wan û hizrê wan yê felsefikî wê hebê. Di wê warê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, awayekê afrîner ê bi aqil re jî wê biafirênê. Ber vê yekê giring bê ku mirov wê, di serî de wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman. ..

Di rewşa pêşketina zanyarên mesopotamîkî de wê di her demên wê de wê, kesên ku wê, bi felsefeyê re wê aladar bibin wê hebin. Enheduane wê filosofeka mesopotamîkî a dema Ur'ê bê. Wê weke oldara serek a bawergeha yazdana heyvê Nanna jî bê. Wê weke geometrîvanekxort bê. Wê naqşaya cismên azmên wê çêbikê. Wê di pêşxistina salnameyê de jî wê keda wê hebê. Ev salnama wê di roja me de wê, bo 'paskalya' û 'bêhevîr' jî wê were bikarhanîn. Wekî din wê weke helbestvaneka demê a pîrr zêde xort jî bê. Di wê warê de wê, bi nivîsên wê re wê, navê wê derkeve. Wê weke zanyar û filosofeka stêrzanî jî wê were zanîn. Wê weke **Enheduane** wê, navê Tapputi-Belatikallim jî wê bi kimyagerîya wê re wê derkeve li pêş. Bi navê wê nivîseka bizmarî ku ew hatiya heta roja me wê di wê de wê bide nîşandin ku wê, ji gulan endekû çêkirîya. Tiştên xweşikkirinê ên weke 'kozmatikî' ên rû û laş çêkirina. Wê di wê warê de wê, ew wê bide nîşandin ku wê tiştên bi vê rengê çêkiirna wan wê ne tenê bi giringiyekê wê were dîtin wê di derbarê zanîna wê de jî wê temenekê xort û bi sazûmanî ku ew heya wê bide nîşandin. Wê wekî din wê navê Hypatia wê weke stêrzan û geometrîvanekê bi filosofî wê derkeve li pêş. Wê di wê rewşê de wê, ev filosof û jin wê ji gelek kesên li dora xwe re wê bê minaq. Wê, lêkolînên berî wê ên li ser geometriyê û hwd wê, di berçav de derbas bikê. Wê ji Plutatkhos wê fêrên stêrzanî û geometriyê wê bigirê. Wê bi aqilê xwe re wê bala herkesekê wê bikişênê. Wê bi demê re wê bi xwe jî wê bidest nivîsandinê wê bikê û wê di

navende nivîsên wê de wê, pirtûkên Diophantos wê, weke navend ji fêrbûn û nivîsên wê re wê, were dîtin. Wê, şîroveyên wê yên li ser hizrên **Diophantos** wê, weke şîroveyna ku wê bi wan wê, çawa wê, bi fahmkirina xwe wê, derxê li têgihîştinê bê. Lê şîroveyên wê, di gelek waran de wê, ji şîroveyên Diophantos wê derbas bikin.

Di wê warê de wê dema ku mirov rengê hizirkiirna mesopotamiya wê dikê ku wê fahmbikê wê gelek kes û keseyetên weke kirde ku wê temenê wê biafirênin wê bi rewşên weke peykelên wan çêkirî û yan jî weke ku ew bi mîtolojikî hatina hanîn li ser ziman bin wê werina dîtin. Di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, rewşên mîtolojikî wê, di wan de wê kesên weke Enlîl, Enkî, Nammu, Nînhûrsag, îştar û hwd wê, weke kesna ku ew di rastiyê de jîyabin wê, têgînek wê bi wê rengê wê bi me re wê çêbibê. Wê warê de wê kesên weke van wê, ji temen ve wê, weke kesna kifşkar bin bi hizirkirinên xwe re. Minaq wê îştar wê, 'destûrên wê yên nivîskî' wê, di wê warê de wê temenê fahmkirinaka civakî a kûr bin. Wê karibin di çerçoveya jîyane civakî a demê de çerçoveyek têgihîştinî bidina me. BI heman rengê destûrên Hamûrabî' mirov dikarê bahsa wan bikê. Weke wan wê gelek kesên ku ew bi navê wan destûr hatina nivîsandin wê werina dîtin. Ev hemû jî wê di nava jîyanê de wê weke kirdeyna ku wê ji temen ve wê xwediyê kifşkirinekê bin.

Di wê warê de wê çendî ku wê bi ziman û şewayekê mîtolojikî wê werina ser ziman jî lê wê, di aslê xwe de wê, weke têgîna filosofîkî ên jîyanî ku mirov dikarê wan werênê li ser ziman jî bin. Di wê warê de wê kesên ku wê derkevina li pêş wê weke keseyet wê, li ser têgihîştin û pêşketinek civakî wê derkevina li pêş. Li herêmên Lewian hebûna jinên amazon wê, di aslê xwe de wê dema ku mirov li wan dihizirê wê, bi wan re wê çawa wê regekê çanda hûrîyî ku wê bi lewian re wê bijî wê, bide nîşandin. Di rewşa keseyetên jin ên weke Hippolyte, Melanipe, Antiope, Pantesileya ku wê di nava wan de wê weke jinên pêşeng û banû ku wê derkevina li pêş wê, mirov bi wan re dibînê. Wê, ev jin wê weke jinna bi zanîn û xwedî felsefe jî bin.

Mirov wê rewşê bi gelek awayan li mesopotamiya dibînê. Mesopotamiyî wê, di aslê xwe de wê, di nava wan de wê jin wê weke çandaka pêşketî a civakî wê hertimî wê li pêş bê. Di wê warê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê di wê warê de wê, weke kesna afrîner û bizane derketina li pêş a jinan wê, ne rewşek acêbmayî bê. Wê, rewşek xweza a civakî bê. Di wê rengê de mirov dikarê li mesopotamiya bahsa Zanûba li Palmira bikê. Wê, di wê

rengê de wê, ew wê derkevina li pêş. Di wê rewşê de wê, ev wê bide nîşandin ku wê civak wê weke nirxekê û felsefeyek jîyanê wê bi wê rengê wê xwe bide jîyankiirn di her demê de li mesopotamiya.

Di warê pergalek zanyarî de wê dema ku mirov wê dikê ku wê li mesopotamiya wê fahmbikê mirov di serî de divê ku stêrzanîya herêmê wê fahmbikê. Wê ev wê ne rewşeka ku wê dem bi dem wê bi serê xwe wê pêşkeve û wê, derkeve li holê bê. Di aslê xwe de wê, weke xateka pêşketinê ku wê dem bi dem wê xwe bi ast bikê û wê bide pêşxistin û wê pêşketinên nû ên bi aqil ku wê bibin wê xwe bi wan jinûve wê biafirênê û wê werênê li ser ziman bê. Wê, di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê divê ku mirov wê fahmbikê ku wê ev ev xate mesopotamîkî a stêrzanîyê wê ji nava wê weke zaroyê wê matamatik, geometrî û hwd jî wê derkevin û pêşkevin. Wê, di wê warê de wê, hizirkirina li azmana û cismên li azmana wê, hertimî wê temenê mereqa mirov bê. Di wê warê de dema ku mirov xate felsefeyê a hemdem a demên kevnera wê fahmbikin em di serî de wê weke aliyekê bingihînî wê divê ku em wê fahmbikin.

Di warê felsefeyê li mezopotamya de wê, mirov dikarê di dewama wê de wê bêjê ku wê, asta zanîna mesopotamya wê bi zanyarî wê xwe bide dîyarkirin. Di wê waê de wê, dema ku mirov li wê dihizirê û lêkolînan li ser dîroka mesopotamya bi zanyarîya wê re dikê wê mirov dibînê. Minaq pirtûkên Samûel Noah Kremer ên bi navê «dîrok ji sumeran destpêkê dikê» û ya bi navê «yazdanê sumer ê kurnaz Enkî» wê, dema ku mirov nivîsên bizmarî ên ku wî di berhemên xwe de bicihkirina navaroka wan bi awayekê vekirî wê, di wê warê de wê, têgihîştinek berfireh di warê pêşketina zanyarîya mesopotamî de wê bide me. Mesopotamîyî wê, di warê rengên zanîne ên weke ên felsefeyê, matamatikê, geometri, stêrzanî û hwd de wê, heta ku wê dem wê were demên ku wê felsefe li ber bahra reş û yawnanê wê pêşkeve wê, têrzanînekê demdirêj wê bi xwe re wê bidina çêkirin. Di wê warê de wê mirov bi awayekê vekirî dibînê. Di dema gûtîyan de wê, qasîtî wê, weke kesna di warê hunerên naqşkirinê ên bi destî de wê navdar bin. Tê gotin ku di her demê de wê, weke yên babil naqşkirina wê ew bin. Wekî din wê, di dema ûrûk de wê, nîşanakên pêşketina jîyane civakî û têgihîştinê ku mirov li vegotinên weke yên bi destana 'gilgamêş' re wê dibînê ku wê xwediye asteka pêşketî bin. Gilgamêş wê, bizanînekê wê, di rêwîtiya xwe ya bi enkîdû re wê, li pay iksîra nemirinê wê li wê bigerihê. Di destanê de kesên bi zane ên weke Utnapiştîm wê di wê rengê de wê, dîmenekê wê bi xwe re wê bi rengê

kesên bi zanînê re wê, bide dîyarkirin. Her destana 'Enûnna Elîş' û navaroka wê, mirov dikarê wê, bi asteka zanînê wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Nivîsên bizmarî ku mirov wan dibînê wê, di aslê xwe de wê di wê rengê de wê, têgihîştineka xort wê bi zanyarî ku pêşketin heya wê bide me. Mesopotamiya wê, di her demê de wê bisazûmanaka adilandî a pêşketî a bi aqil re wwê bijî. Dibê ku ji wê bê wê zêde wê bi cûdahiyên cûda wê, dîmen wê bi rengên pêşketinên felsefeyê wê nedê mirov.

Em wê jî wê werênina li ser ziman ku em dema ku em bahsa demên 'sumer' dikin em bahsa demeka ser 6 û ankû 7 hezar salî berîzayina îsa re wê dikin. Di vê demê de wê zêdeyî wê têr bineter wê di dest nebin ku mirov karibê wan deman hemûyan bi asta pêşketina wan re di roja me de wê werênê li ser ziman. Di wê warê de wê, di derbarê pêşketinên hizrî de jî wê rastî wê ev bê. Lê di her demê de wê, dema ku mirov wê, li herêmê dihizirê wê mirov dibînê ku wê astek pêşketinê a pirr zêde pêşketî bide nîşandin.

Di aslê xwe de wê, di serdemên kevnera de wê bi zêdeyî wê, dema ku wê, Îskender, roma û hwd wê seferan weke gelek komên din li herêmê bikin wê, hinekî wê bixwezin ku wê pêşketina herêmê hinekî bê bibina xwediyê wê bê. Di wê rengê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê, mirov dikarê binxatbikê.

Li herêmê wê, di demên kevnera de wê, bi zêdeyî wê, di rewşên weke dibistanên felsefeyê de wê, bandûra wan wê li herêmê wê, bi zêdeyî wê, bi pêşketina wan re wê hebê. Her wusa wê, hertimî wê bawergeh wê, weke deverên xwandinê ên bi wê rengê wê, werina dîtin. Zerdeşt û Manî wê hinekî derkevina dervî wê kevneşopiyê. Wê, wê di warê zanînê de wê, giraniyê wê bidina felsefeyê. Wê li herêmê wê di her demê de wê, ol wê zêdeyî wê li pêş bê. Wê hemû zanîn di nava wê de wê were hanîn li ser ziman. Zerdeşt û Manî ku ew derdikevin wê, bizêdeyî wê giraniyê bidina felsefeyê. Wê, di wê warê de wê gelek zane û oldar wê bo ku ew wan di nava wê de wê, werê ser ziman wê gotinên olê wê li felsefeya wan jî wê bikin. Di wê warê de gotinên 'felsefeya olê kirin' bi lêvbikin. Lê ev gotin wê hinek aliyên ve wê, weke gotinna wê derketina dervî kevneşopîya bi hezarsalan ku wê ser wê bigirn wê hinekî jî wê bo wê bê.

Di aslê xwe de wê, Manî wê, bi zêdeyî wê, pêşketina wî ya Zerdeşt ku ew weke şagirtekê wê jî wê dîmenekê wê bide nîşandin wê, felsefeya ku ew dikin wê, ji temen ve wê, pêvajoyên pêşketinên felsefîkî ên serdemên kevnera wê ji gelek aliyên ve wê bidina dîyarkirin. Di wê warê de wê,

yên piştire jî wê bidina dîyarkirin. Di wê rengê de wê, di serî de weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Li mesopotamiya felsefe û pêşketina wê, wê, di wê rengê û awayê de wê, di demên dawî ên serdema kevnera de wê, li herêmê wê zêdeyî wê pêşketinên wê zêdetirî wê bi awayekê hemdemîya felsefeyê a kevnera wê xwe bidina dîyarkirin. Piştî Manî re wê, weke filosofna kurd Mezde, hûrem û babek wê derkevin. Wê, weke wan wê gelek filosofên din wê derkevin. Mezde û hûrem wê ji aliyekê ve jî wê, li ser pêşketina civakê û civaknasiya wê hizrên xwe wê, bënina li ser ziman. Di wê warê de wê, gelek kesên bi wê rengê ên felsefekirina wê weke dervî wê kevneşopîya rûniştî ku wê werina dîtin wê, çûyina bi ser wan de wê bibê. Di wê rewşê de wê, ber ku wê, ji gelek aliyan ve w, rastiye wê kevneşopîyê wê bikina berlêpîrsînê de. Wê, êdî çûyina bi ser wan de wê bibê.

Heta ku dem dihê demên serdema navîn wê di wê warê de wê mirov dibînê ku wê felsefe wê, di kirasê olê de wê, li herêmên cûr bi cûr ên cihanê wê were pêşxistin. Di wê warê de wê, olên felsefeyê wê pêşkevin. Di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê, serdemên navîn wê hem li rojhilat û hem jî li rojava wê dema ku mirov wan lêkolîn dikê wê, ji van aliyan ve wê têra xwe wê fêrker bê bo fahmkirina mirov.

Di serdemên kevnera de felsefeya gûmanê

Di çerçoveya felsefeyê û pêşketina wê de wê, di aslê xwe de wê, felsefe wê, hertimî wê weke rastîya gûmankirinê wê, were dîtin û ser ziman. Di wê rengê û awayê de wê, ew wê, were dîtin. Felsefe wê, bi serê xwe wê weke têtîneka gûmankirinê reng û awa bi rengê hizirkirinê re wê bide dîyarkiirn.

Di serdemên kevnera de wê felsefeya gûmanê wê, rengê wê yê di nava felsefeya serdemên kevnera de wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring ê ku mirov wê, dikarê werênê li ser ziman wê, bi Thales, Pythagoras, Sokrat, Aristo, Pyrrhon û şagirtê wî Tîmon jî wê warê de wê weke navna ku wê werina li ser ziman bin.

Di wê warê de wê, bi zêdeyî wê dema ku mirov wê, li wê bihizirê wê felsefe wê, di aslê xwe de wê, di şewayekê de wê, gûmanê wê, bi Sokrat re wê, dîmenekê wê were dîtin. Sokrat bi gotina «tiştê ku ez dizanim ez ti tiştî nizanim.» wê weke gotinaka ku mirov dikarê wê, di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, werênê li ser ziman bê. Pythagoras wê bêjê ku «pîvane hertiştê mirov a, her tişt ku mirov re çawa dihê dîtin wê wusa bê, bûyê di cemdîê wê ba cemdîê bê, bo yê na cemdîê jî wê, ne wusa bê,

bo her tiştê mirov dikarê du gotinên ku ew bi timî dijberin bêjê.» Wê, di wê rengê û awayê de wê felsefeya gûmanê wê, di wê rengê de wê, xwe bi awayekê wê bide dîyarkirin. Hizrên haraklit ên bi têngîna 'gûharînê' wê dema ku mirov hinekî li ser wan dihizirê wê di dîmenekê de wê karibin dîmenekê bi wê re jî bidina me.

Wê gûmankirina serdemên kevnera wê weke gûmankirineka dîtbarî wê xwe di dîmen de wê bide nîşandin. Wê dema ku mirov ya Pythagoras li wê dinerê wê di wê rengê de wê, xwe di dîmen û awayekê de wê bide nîşandin.

Her wusa felsefeyên bûjenê ku wê di dîmenekê de wê pêşkevin wê, di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê hinekî jî wê, di wê rengê de wê, werênê li ser ziman. Ji aliyê têngîna gûmanê ve wê, dema ku wê bê ser ziman wê bahsa Ksenophanes ku ew li dijî nêzîkastîya xwûdayî derdikeve, Parmanides ku ew şahidîya bi dîtbarîya sehan rêyên girtinê ên weke çav, gûh û hwd ku ew red dikê, demokritos ku ewdibêjê rastî û dîtbarî ne weke hevdû ya wê, weke rewşna gûmanî ên ber sokrat ku wê werina dîtî bin. Weki din ku Pythagoras ku wê weke pîvane hemû tiştî wê mirov bibînê û Gorgias ku wê, bi awayekê nehilistî ku wê, hebûnê wê redbikê û wê li dijî ol têngînên demkî ên civakî ku wê derkeve wê, di wê çerçoveyê de mirov divê ku bibîr bikê.

Di warê pêşketina têngîna gûmanê di nava aqil de demên kevnera bi felsefeyê re Pyrrhon wê weke dema pêşî a pêşketina têngîna gûmanbarîyê wê were dîtî û were hanîn li ser ziman. Wê dema duyem jî wê bi bi têngîna platon û sokrat ya ku Arkesilaos ku wî daya destpêkirin bê. Ev dem wê weke dema navîn û ankû dema aqadamîkî a di têngîna gûmanbarîyê de jî wê were binavkirin û hanîn li ser ziman bê. Dema sêyem jî wê li dore sedsale yekem ku wê bi Ainesidemos ku wê destpêbikê bê. Wê Ainesidemos wê, ber ku wê felsefeyên berî xwe wê zêde wê 'dogma' wê bibînê wê, hewlbide ku ew felsefeyekê di wê warê de pêşbixê. Wê bi saya Ainesidemos wê Pyrrhonî wê weke hizrekê wê jinûve wê biveje. Lê wê di wê demê de wê, yên ku wê temenê wê pêşbixin wê, bi Ainesidemos wê, Agrippa, Sektus, Empiricus bin. Sektus wê, têngîna gûmanbarîyê a Empiricus a têrzan wê di çerçoveya wê de wê, hizrên xwe wê têr wê bènê li ser ziman. Wê, gûmanbarîya wê demê wê zêdetirî wê bi têngînek pêşketî wê, bènê li ser ziman.

Lê ku mirov hinekî li ser temenê wê bihizirê wê bi zêdeyî wê, Pyrrhon wê derkeve li pêş. Wê, di wê demê de wê weke hemdemê Zanon û Epîkurus wê Pyrrhon wê, Diogenes Laertius dihênê ser ziman wê,

felsefeyek kînik a bi navê 'Stilpon' wê biparêzê û wê, ji felsefeya Anaksarkhos ku wê li ser rexnegirtina li demokritos wê pêşkeve wê bi bandûr bibê. Pyrrhon wê bi Anaksarkhos re wê, di dema sefera iskender de jî wê li rex wî bê û wê, heta herêmên li dora hindistanê wê bi wî re bê. Li gorî ku wê were gotin û dîtin wê, ew wê, sofistên hinduismê û zerdeştî wê bandûrekê li wan bikin. Wê di wê warê de wê, di wê warê de wê vajî Sokrat wê, di çerçoveyek sofist û girtî de wê jîyane xwe de wê bijî. Şagirtê Pyrrhon Timon wê weke kesekê ku ew ne tenê bi felsefeyê alaquadar dibê. Wê leyistikên şanoyê jî wê hilde li pênuşê û wê binivîsê. Timon wê berhemekê binivîsênê û wê di wê de wê, Aristoteles, Platon, Zanon, Euklides û Epikuros wê bi dev avêtin û hanakkirina bi wan re wê, wan werênê li ser ziman. Lê Parmenides, demokritos û Pythagoras de wê gotinên rêz wê bikarbênê. Di wê rengê de wê, ew wê, di berhama xwe de wê nêzîkatîya xwe wê, li ser wê nêzîkatîya xwe ya li wan filosofan re wê bi wê rengê de bide nîşandin.

Timon wê di derbarê felsefeya Pyrrhon de wê, tenê ragihandinên wî weke felsefeya Pyrrhon ku wê bidina nîşandin wê hebin. Wê, di danûstandinên bi wî re wê, di wê rengê de wê bipirsîna «tişt çi ya» de wê, bersivê jî devî wê bide hanîna li ser ziman û bêjê ku «tişt bo ku em li ser wan re bibina xwedî zanîn wê di nava wan wê naqandin nebê, li ser biryar nayê dayîn û wê xwediyê xwezayek nayê pîvandin bê. Ber vê yekê wê ne sehên me û ne jî aqilê me wê, derbarê de wê zanîne nedê me.» Wê di derbarê helwesta di derbarê tiştê de jî wê bêjê ku «mirov ber ku wê xwezaya wê newê zanîn mirov nikaribê bibê xwediyê darazakê.»

Wê di dewama wê de wê bêjê ku mirov divê ku ew devê xwe nevekê û tiştê nebê, lê gûmanên xwe jî biparêzê wê, bi wê re ku ew herê huzura gîyane teqez wê, hingî wê bigihijê azadîyê» wê, bi wê re wê bîne li ser ziman.

Pyrrhon wê, xwediyê wê têngîna di derbarê tiştê de bê ku mirov wê nikaribê hebûna wê bizanibê û di derbarê de bibê xwedî zanîn wê, bi wê ve wê alaquadar bibê bê. Li gorî Pyrrhon mirov tiştê di xwezayê de wê nikariba bizanîba û di derbarê de bûba xwediyê darazekê. Di wê rengê û awayê de wî nêzîkatîya xwe ya gûmanbar a felsefikî dihanî li ser ziman.

Wê di demên piştê ên felsefeya gûmanê de wê, Ainesidemos wê li ser Pyrrhon re wê bîne li ser ziman û wê bêjê ku wê, filosofên berî wî di hizrên xwe û nerînên xwe de wê bihevdu re di nava nakokiyê de bin wê ev jî wê bê sedema ne gihiştineka nerînekê li ser wan re bê. Wê, di wê

rengê de wê di çerçoveyek gûmanî de wê hizrên xwe wê bi Pyrrhon ve girêdayî wê di derbarê demê de wê bènê li ser ziman.

Lê di wê warê de wê, mirov wê di dawîya hanîna li ser ziman de ku wê têngîna metafizikê wê bi awayekê tezek epistomolojikî ku wê werênê li ser ziman û wê bi wê re wê, hebûna felsefeyê û zanyariyê ku ew pêşdikeve ku wê, weke kêmbûna wê û bêalaqadarbûyîna wê werênê li ser ziman. Wê di wê warê de wê, piştî wê Timon wê dipirsê ku wê ew weke nepêwîst bin ku mirov hizirê wê çi bibê? Wê, hingî wê bersiva wê bide û bêjê ku wê di bédengiyekê de ku mirov bimênê û wê mirov nikaribê bigihijê zanîna wê û darazê di derbarê de wê, weke aliyekê ku wê bi wê bihizirê bê. Pêvajoya pêşî a felsefeya gûmanbariyê wê, di wê rengê û awayê de wê li ser çerçoveyek hizirkiinê a metafizikî re wê bihizirê û wê, hin bi hin wê, dema ku wê di wê de wê were kûrkin wê, di wê warê de wê, felsefeyê û zanyariyê pêşketina wê jî wê di awayekê de wê bêwate wê bibînê wê were hanîn li ser ziman. Ya ku wê vê çerçoveyê bi çerçoveyek felsefikî û zanyariyê re wê pêşbixê û wê cardin wê felsefe û zanyariyê bi felsefeya gûmanê re wê weke aliyekê pêwîstî bi pêşketina wê heyî û rast nêzîkbûn, fahmkirin û pêşketina wê bihizirê Ainesidemos wê, çerçoveyek gûmankirinê a felsefeya gûmanê ku wê di demên piştê de wê, bi zêde wê bi felsefikî wê bi qadr wê were dîtin wê pêşbixê. Lê ji aliyekê din ve jî wê, dema ku mirov nêzîkatîya Pyrrhon wê bikê ku wê fahmbikê wê, di wê warê de wê, di çerçoveya nêzîkatîya mirov û keseyetek pêşketî ku ew ji derve nayê bi bandûrkin wê, di awayekê de wê, xwe bide dîyarkirin. Şagirtê wî wê, temenê wê nêzîkatîyê bi çerçoveyek têrzanîn wê dihênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, Pyrrhon wê weke keseyet têr û xort ku ew bi wê rengê li xwe xwedî û fahmdikê wê, werênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê çerçoveyek têngîna azadiyê wê bi wî re wê, bi têrîtiya wî re wê, di wê rengê de wê bi wî re wê werênê li ser ziman.

Weke gûmanbar Pyrrhon hizir û nerînên filosofên weke demokritos, sokrat, kînik û stoayîyan wê bipejirênê û wê bi wê rengê wê bijî. Li gorî wê mirovê dilşa mirovê azad a, têrî xwe heya û ji tiştên derve zêde bi bandûr nabê wê bènê li ser ziman. Di dewama wê de wê hertimî mirov di nava gûmankirinê de bê wê, weke nêzîkatîyek rast jî wê bibînê û wê werênê li ser ziman. Li gorî wî mirov bo ku bijî hewce nebû ku ew xwediyê têgihên mazin ên metafizikê bê lê mirov ku di derbarê jîyanê de nebê xwediyê darazên hesan jî wê nikaribê bijî wê bi wê rengê wê werênê li ser ziman.

Ji homeros heta Augustinus seriwane felsefeyê

Ji destpêka pêşketina felsefeyê li ber bahra reş wê dema ku mirov wê hilde li dest wê di serî de wê, bi Thales re wê bê dayîn destpêkiirn. Lê di aslê xwe de wê, ji wî zêdetirî wê weke temenekê giring mirov dikarê di destpêkê de navê homeros bicih bikê û wî werênê li ser ziman. Helbestên homeros weke bi navê 'ilyada' wê, di aslê xwe de wê, di warê xwe de wê weke temenekê giring bin. Di pêvajoyên fahmkirina felsefeyê ên demên demên destpêkê de wê, were dîtin ku wê bi zêdeyî wê bandûra wan pêjnên ku wê, weke yazdan wê homeros wê werênê li ser ziman wê hebin. Di wê rengê û awayê de wê, çanda wan wê weke çandaka serdest bê. Wê, weke aliyekê din wê, di nava gelek komên civakî ên ji hevdû cûda ku ew li navatoliya dijîn wê, di nava wan de wê, bi mitolojikî baweriyên ku hebin wê, di wê warê de wê şiroveyên homeros wê, di aslê xwe de wê temen û çerçoveyek panteonî wê bide çêkirin.

Yazdanên ku ew hatina ser ziman wê, di wê demê de wê weke ku mirov wê, di helbestên homeros de bibîne wê bi şewayekê hizrî wê werina li ser ziman. Ew aqilê ku wê ew wê bi werina li ser ziman wê, di wê de wê, nûveyên pêşketina felsefeyê wê hebin.

Homeros li gorî gekel kes û dîrokzanen wê bê gotin ku ew kesekê kor bû. Wê, bi wê rewşa xwe re wê, xwediyê xêvek xort a ku ew di xwe de digirê bê. Di dewama wê de wê, êdî wê, were li ser ziman.

Piştî homeros re wê, pêvajoyên hizirkirinê wê, di aslê xwe de wê, bi zêdeyî wê bi awayekê bihizirkirinê wê temenekê hizirkirinê wê pêşbixin. Lê di wê rewşê de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê kesên weke filosof ku wê derkevina li pêş bi aqilê xwe re wê, piştî dîtbariyên xwe yên li hewirdorê û çandên herêmê ên mesopotamiya ku ew bi gerînên xwe re dibînin re wê, piştî wê ewê pêşbixin.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê, felsefe wê, piştî ku ew pêşket û pê de wê, hin bi hin wê bi rewşên fahmkirina wan têgihîştin û kirdeyên mîtolojikî re wê, destpêka xwe wê bikê. Di wê rewşê de wê, bi demê re wê, pêşketina wê bibê. Thales wê, destpêkê bi fahmkirina mirov wê bikê. Wê destpêka jîyanê wê, dema ku wê xwezay wê şirovebikê wê, bi avê re wê, bide destpêkirin. Şagirtê wî Anaksimendros wê hewayê wê, weke 'arkhe' wê, hilde li dest û wê li ser wê bisekinê. Di wê rewşê de wê, di rewşa felsefeyê de wê, felsefe wê, weke çavekê bi zanîni ê rût li xwezayê bê. Wê, çawa wê ji xwe ne zêdetir û ne piçûktir wê bide nîşandin wê, bi wê

re wê felsefe wê, were kirin. Lê em wê bêjin ku wê felsefe wê, di wê warê de wê, ji aliyekê ve wê weke nerîneka aqilî ku wê 'tiştê weke xwe' ku wê bènê ser ziman û wê bide nîşandin jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Ji destpêka sedsale 10' min û pê de wê şariştaniyên ku wê pêşkevin li herêmê wê weke şariştaniyên bi aqilê felsefeyê pêşkevin. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov aqilê felsefeyê û bi rengê fahmkiirna wê re wê li wê bihizirê wê, mirov dikarê wê bêjê ku wê felsefe wê bi serê xwe wê weke rengekê hizirkirinê ê demên şariştaniyê bê. Di wê çerçoveyê de wê, pêşkeve û derkeve li pêş. Lê wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê hertimî wê, weke ku mirov wê bibînê wê filosofên weke Ksenophanes ku wê derkevin wê pêşî wê li rengê hizirkiirna bi yazdanan û hebûna wan ya serdest wê rexneyê wê bidest girtinê wê bikin. Wê li dijî wê bina xwediyê helwestê. Di wê rengê de wê, mirov wê di dewama wê de wê bêjê ku wê aqilê ku wê werê ser ziman wê, lêpîrsînê wê, di rewşên ku ew hatina pêşxistin û pêbawerkirin wê bi wan re wê bide çekirin. Di wê warê de wê, felsefe wê, weke ku wê Ainesidemos wê werênê li ser ziman li ser Pyrrhon re wê, weke çerçoveyek hizirkiirne a levnekê wê pêşkeve. Di aslê xwe de levkiirna hizirî wê temenê lêpîrsînê wê ji aliyekê ve wê, ji holê wê rabikê. Ber vê yekê wê, çendî ku wê nbi nakokî wê were dîtin û hizirkirin wê ewçendî wê temenê hizirkirinê û kifşkiirne wê bi wê re wê pêşbixê. Rexne wê di wê warê de wê reng û rêya kifşkirinê a rastiyê wê bi şewayê kirina felsefeyê bê.

Di wê rewşê bi demê re wê, hizirkirinên felsefikî wê zêdetir bibin. Her wusa Zanon, Haraklit, demokritos wê di destpêkê de wê weke filosofna xwezayî ên ku wê di wê warê de wê derkevin û wê hizirên xwe wê li ser fahmkiirna xwezayê û rengê wê fahmkirinê wê bènina li ser ziman. Li vir wê, mirov dikarê wê bêjê ku wê tégînên gûharîn, rêgezên faahmkiirn û yên xwezayê û gûharînê wê bi hizirkirinê re wê, ji nûve wê, weke ku wê werina pêşxistin. Wê di hizirên xwe de wê, weke ku mirov dibînê wê di şewayekê de wê, di nava Parmenides û Empedokles de wê, herê û werê. Wê, yekîtiya parmenides û pirranîtiya Empedokles wê, ji wî re wê weke ku wê bê temenê fahmkirinê a tozê û ankû weke ku wê di roja me de wê wê were bi navkirin atomekê ku ew temenê hemû jîyanê di afirênê wê, werênê li ser ziman. Weke Empedokles mirov dikarê Pythagoras jî wî di nava qatagoriya hizirkiirna tégîna atomê de wî werênê li ser ziman. Di wê warê de wê çerçoveya felsefeya zanîne ku wê Pythagoras wê pêşbixê wê, di aslê xwe de wê, temenê fahmkirinaka a di wê warê de jî bê.

Ji rengê hizirkirina demokritos mirov wê dibînê ku ew bi wê bawer dikê ku wê hemû tişt wê çendî ku wê ji atoman ku ew hatina cem hevdû diafirê wê ew li gorî pêwîstîyê wê, bi hevdû re wê bi rêgezî wê bijîn û wê bi pêşde wê, herin. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê ev rengê demokritos ê fahmkiirna bi têngîna pêwîstîyê wê ji aliyekê ve wê di keviyek mejiyê mirov de wê karibê têngîna teorîya dîtbariyê ku wê her tiştî wê bi korsiya kişîna ardê wê bênê li ser ziman wê karibê wê bênê berbîra mirov. Di wê warê de wê, hertişt ku wê bi zagoneka negûharîner ku wê fahmbikê wê parmenides bê.

Demokritos wê, bi awayekê wê di roja me de wê weke filosofekê bûjenî jî wê were dîtin. Wî, her tiştê ku wê bi tevgerî wê, bi tevgerîya nava atoman wê werênê li ser ziman.

Parmanides wê, di wê warê de wê, dema ku ew li ser hebûnê wê bi axifê wê bi têngîna ku wê hebûn tenê yek a, mayînda ya, deyimî ya û ne hatiya afirandin, nayê tûnakirin, ezêlî û sermedî ya. ' Ji aliyekê ve wê rengê hizirkirina parmenides wê bi awayekê wê şewayê hizirkirinê ê 'rasyonal' wê bi xwe re wê raxê li berçav. Ber vê yekê wê, ji rengê hizirkirina wî wê weke filosofê ku wê temenê hizirkirina rasyonalê pêşxistiya wê were dîtin û hanîn li ser ziman. Parmenides ku wê vajî wê bihizirê û bênê ser ziman wê, haraklit re wê hertimî wê di nava nîqaşkirinê de bê. Haraklit wê vajî wî wê, bawerbikê û wê bênê ser ziman ku wê, her tişt di pêvajoya gûharîne de bê. Wê her tişt wê tabîî zagona gûharîne bê. Wê di hizrê wî de wê Parmenides wê bandûra Anaksimenes û Pythagoras û hwd wê hebê. Wê di rengê hizirkirina xwe de wê, weke kesê ku wî bi mantiqî hanîya ser ziman wê, were dîtin. Wê weke yek ji wan demezrîner û pêşxistinê hizra felsefeya mantiqê jî wê bi wê yekê wê were dîtin. Wê di warê de wê dema ku wê bêjê 'hebûn yek a û ya ku ew nebê wê, tûna bê' wê weke fahmkirina rêgeza mantiqî a 'rêgeza wekhevîyê' bê. Wê di wê rengê û awayê de wê, ew wê mirov dikarê wê, weke aliyekê wê yê giring wê werênê li ser ziman ku wê felsefeyê wê, di wê rengê de wê. Bi hizirkirina xwe re wî wê weke aliyekê giring wê, di rewşa hebûnê ku ew bi awayekê teqez wê bi yekê herê dikê. Di wê rewşê de wê li dijî wê, ya ku wê, nebê ew tûna ya wê, werênê li ser ziman. Di warê fahmkirina xwezayê û rengê heyîna wê û pêşketin û pêdeçûyina wê de wê, di wê warê de wê, hizirkirin wê navende hizirkirina wî biafirênê. Di wê demê de wê, qweke filosofên xwezayê wê, di wê warê de wê, çerçoveyekê de wî mirov dikarê werênê li ser ziman.

Di warê felsefeya xwezayê de wê, di aslê xwe de wê, Pythagoras wê, bi awayekê wê derkeve li pêş. Ku bi destê wî bê û bi destê şagirtên wî yên pirr bi wê ve girêdayî bin wê, gelek berhemên ku wê bi navê wî hatina nivîsandin û weke temenê hizirkiirî û felsefeya zanîne wê, werina li ser ziman wê hebin. Di wê warê de wê, di aslê xwe de wê, di çerçoveya fahmkiirî de wê, dema ku mirov li sr Pythagoras bihizirê mirov divê ku wê bêne li ser ziman ku wê ew wê, weke aliyekê giring ku wê nerîn û daarazê wê ji temenê fahmkirinê wê derxê. Wê tenê hizirkirin û ankû aqil wê bi cihbikê. Di wê warê de wê, sehkirinên ku wê werina kirin wê, bi wan wê çawa wê, aqil wê fahmbikê wê li ser wê bisekinê.

Pythagoras wê, felsefeya ku ew pêşdixê wê, weke ku me li jor li deverekê hanî li ser ziman wê bi zêdeyî wê empîrîk bê. Wê di wê warê de wê, giraniyê wê bide rewşa kirinê û ankû pîretikê li sûna bûjenê. Di wê warê de wê, ew wê, weke aliyekê giring ku wê di hemdemîya wî û hizrên wî de ku mirov bihizirê wê mirov wê di wê warê de wê, felsefeyek zanîne wê kifşbikê. Di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, pythagoras wê felsefeya wî ya zanîne wê bi awayekê pirralî wê mirov dikarê wê, hilde li dest.

Di warê fahmkirina felsefeya xwezayê de wê, di aslê xwe de wê, ev wê weke aliyekê giring bê. Di warê pêşketina felsefeya xwezayê de wê, di wê demê de wê, ev wê weke gaveka giring a bi hizrên Pythagoras re. Di dewama wê de wê, hizrên haraklit û demokritos wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov di çerçoveyekê de wan hilde li dest wê, çerçoveyek fahmkirinê a giştî wê bidina me. Di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê fahmbikê.

Hizrên Parmanides wê dema ku wê li ser wan re wê were kûrkirin wê di warê ahengek fahmkirinê a hebûnekê û li hemberî wê tenê nebûna wê weke tûna wê, di aslê xwe de wê, çerçoveya rêgeza nenakokiyê wê, weke aliyekê giring wê bi xwe re wê bi têngîna mantiqê û fahmkirina wê re wê bide nîşandin. Rêgeza nenakokiyê wê rêgezê mantiqê û pêşketina wê wê. Wê di dewama wê de wê, bi felsefikî wê, nebûna reşa sêyem wê li ser wê re wê, weke aliyekê giring wê xwe bide diyarkirin.

Di felsefeyê de wê, di xate wê ya pêşketinê de wê, hizrên felsefikî wê di warê fahmkirina xwezayê de wê, weke aliyekê giring wê, werina li ser ziman. Di wê warê de wê, mereqa mirov û mejiyê mirov bo fahmkirin û zêdetirî xwe gihandina fahmkirinê wê, zêdetir wê bi zanîni wê pêşkeve. Wê, ev wê, bê temenê hewldanên fahmkirinê ên bênavber.

Di wê warê de wê, dema ku mirov demên felsefeyê werênê li ser ziman di nava wan de wê sokrat weke destpêk û miladakê dikarê wê werênê li ser ziman. Wê dema berî wî wê weke demek felsefeya xwezayê û pêşketina wê bê. Wê piştî jî wê weke demên felsefeyê ên di wê de ên kûrbûnê û pêşketina felsefeya zanînê bê. Di wê rengê û awayê de wê di serî de wê bêjê ku wê, piştî wê filosofên weke aristo wê binivîsên xwe wê felsefeya zanînê wê pêşbixin. Têgînên weke mantiqê, metafizikê, darêjkê û hwd wê weke têgînna ku wê di wê rengê û awayê de wê bi zêdeyî wê, derkevina li pêş. Felsefeya gûmanê wê, bi zêdeyî wê weke aliyekê felsefeyê ê felsefeyê û xosletê wê pêşkeve.

Di aslê xwe de wê, d wê rengê û awayê de wê, felsefeya serdemên kevnera de wê, di serî de wê, weke ku mirov bi pêşketinên felsefeyê re wê dibînê ku wê bi zêdeyî wê, pêşketina wê li ser esasê aqil, zanîn û hiş bê. Ev hersê gotin wê, di warê xwe de wê, weke gotinna ku wê, bi zêdeyî wê, rengên hizirkirinê bin. Wê di wê demê de wê, kirin wê werina lêpirsîn. Minaq wê dema ku wê, Pythagoras wê, werê Samos û li wir bibînê ku wê, warê wî di bin tîranîya Polykrates de ya wê, hingî wê, ji wir wê herê krotan. Wê li wir wê dibistanek perwerdekirina felsefeyê wê pêşbixê. Wê, bi wê re wê, hizran wê perwerdeyê wê bi wê re wê, werênê li ser ziman. Wê di demê de wê hin bi hin wê felsefeyên axlaqê jî wê pêşkevin. Minaq wê, têgînên weke yên hazê ên Aristippos wê pêşbixê wê, derkevina li pêş. Wê mantiqê wê felsefeya hazê wê ew bê ku 'haz ni teqezî baş a, her kirin û çalakiyên mirov bo hazkirinê werina plankirin û hertimî berê xwe bide kirinên ku ew hazê didin.' Wê di dewama wê de wê, werênê li ser ziman ku mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê Aristippos wê, bènê li ser ziman ku wê, sedema her xûynîşandinê wê haz bê, wê weke gereka jîyanê wê haz bê. Haz mirov dikê mirov. Zanînên me ji ya ku me bi rêya sehên xwe girtîya wê, ewqas bê. Ji wê derbas nabê. Ber vê yekê mirov divê ku berê xwe bide haza ku ew bi rêya hêstaên dihêt û xwe ji êşê dûrbigirê. Li gorî wî wê haza mazin wê bi dingînîya gîyanê bê. Wê di dewama wê de wê Aristippos wê li wê bihizirê ku «mirov, ne keve pey hazên bedenî de, wê mirov xwe nubi zanebûnê re wê bi têrî wê bigihênîyê.» wê bi wê rengê wê ew wê werênê li ser ziman.

Wê ev minaqe Aristippos wê bi minaqek wê rengê wê, were ser ziman. Ku rojekê wê, jinek wê berê ber sportvanekê û wê bi çavşil wê jê re bêjê ku zaroka min li ber mirinê û her roj nêzî mirinê dibê. Ez nikarim tiştêkê bikim. Dibêjin ku wê, sportvan wê ji berîke xwe wê raxek pere wê derxê û wê bide û wê bêjê ku 'hêvî dikim k utu zaroya xwe wê pereyê di rojek

baş de bixwûn. ' Roja din wê hevalê sportvan wê were cem wî û jêre bêjê ku te duhû jinek hat cem te û te pere dayê. Ew jî wê herê dikê. Piştê hevalê wî dibêjê ku ew jinek sextekar a. Diçê cem yê dewlemend û dibêjê zaroya min a nexweş heya û bi wê rengê ji wan pere distênê. Wê sportvan wê dilxweşî wê berê rûyê xwe wê bide hevalê xwe û wê bêjiyê 'wê, demê ti kesekê li bendî mirinê nîn a', ev ya xweş a û wê xweşgînîya dilê xwe wê ji wî re wê bîne ser ziman.

Ev tîgînên felsefîkî ên weke yêmn tîgîna hedonîzmê wê, piştê wê weke tîgîna ku wê temenê axlaqê normativ jî wê bi xwe re wê pêşbixin. Ev rengê axlaqê wê herî hindikê wê xwediyê wê tîgînê bê ku mirov herî hindik ew serî li xwestekên xwe yê dixwezê bide û wan bijî weke ku ew dixwezê. ..

Di wê rengê û awayê de wê, wê, weke aliyekê tîgînî bi felsefeya zanîne re a serdemên kevnera re jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman bê.

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê bi tîgîna 'arkhe' wê hinekî ku wê weke pîrsgirêka fahmkirinê a felsefeyê jî wê, were ser ziman mirov dikarê wê hinekî li ser wê bisekinê. Di aslê xwe de li jor li deverekê me bahsa wê bikir. Lê li vir wê weke aliyekê ku wê ev wê, xwe bi awayekê felsefîkî ku wê derkeve li pêş bê.

Arkhe wê, di serî de wê, di rewşa fahmkirina temenê û destpêkê de wê, weke tîgîneka rengê fahmkirinê bê. Minaq wê, dema ku wê mirov hizrên wê dema ku wê Hesiodos wê dema ku wê bahsa bûyîna hebûnê bikê wê, di awayekê de wê bi mitolojîkî wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Minaq wê, rengê hanîna wî ya li ser ziman weke zincira kokê bi rengê 'pêşî Khaos bû, ji Khaos gaia(ard) bû, ji wê jî Eros bû, ji wê jî uranos(azman) bû, ji wê jî okeannos(derya) bû, ji wê kronos(dem) bû, ji wê jî Nyks(şev) bû. .. Wê bi wê rengê wê, were hanîn li ser ziman. Ev rengê hanîna li ser ziman wê, di vegotinên Êzdayî û yê sîmerîyan de jî wê tefsîrek bi wê rengê wê mirov dikarê bîne ser ziman wê hebê. Wê piştê wê hin bi hin wê, li ser wê re wê bê pîrsin ku wê çavkaniya jîyanê wê çi bê. Wê hingî wê li ser wê re wê, weke destpêka felsefeyê jî ku wê bi gotina arkhe re wê were ser ziman wê, di wê dewama wê de wê li ser wê were sekin in. Wê di wê destpêkê de wê di hizirkirinê de wê bê gotin ku «wê bûjen wê nebê destpêka hebûnê, ber ku ew ne ezêlî û sermedî ya.»

Wê, filosofên demê wê di wê warê de wê, hin bi hin wê li ser wê bihizirin wê ji aliyê xwe ve wê bikin ku ew wê bîne li ser ziman.

Thales wê, destpêkê bi «avê» wê bènê ser ziman. Anaksimendros wê bi gotina «Apeiron» ku wê were wateya «sermedîyê» wê bi wê re wê werênê ser ziman. Anaksimenes wê bêjê «hawa» ya. Haraklit jî wê dema ku wê bahsê bikê wê bêjê «agir» weke destpêkê. Heta dema platon wê bi wê rengê wê, li ser wê were hizirkirin û wê bersiv wê li wê werina dayîn. Lê ji dema Platon û pê de wê, zêde wê, li wê êdî newê sekin in û wê bersivên bi wê rengê wê zêde wê newina dayîn.

Li ser têngîna hebûnê hizirkirin wê dewama zêdetir bibê. Di wê warê de wê, Parmendides wê 'yekîtîyê' wê weke temenê hebûnê wê werênê werênê li ser ziman. Zanon jî wê, nakokiyê wê di temenê hebûna hebûnê de wê bihizirê û wê bi wê werênê li ser ziman. Wê bi wê re jî wê di pêşketina mantiqê de jî wê temenekê bi hizrên xwe yên nakokî û ankû 'paradoksal' re wê biafirênê û wê bènê li ser ziman.

Wê di dema Sokrat de wê, felsefe wê, bi aliyekê din wê pêşkeve. Wê weke ku em dibînin ku wê stoayî, epîkurîsî wê li bersiva 'mirov çi ya' wê li wê bigerihin. Wê, di dewama wê de wê, hizirkirinê weke mirov, jîyane mirov, axlaq, dilxweşî, şahî û hwd wê werina nîqaşkirin. Wê, ji wê demê û pêde wê felsefe û axlaq wê di nava hevdû re wê derbas bibê û pêşkeve. Minaq wê epîkurîsî wê pirsê wê 'mirovê bi axlaq û ankû erdemî çi ya', 'mirov çawa dikarê dilxweş bibê', 'dilxweşîya mirov di kûderê de ya' û hwd wê pirsên bi wê rengê wê bipirsin û wê li bersivên wan bigerihin. Wê ji dema Sokrat û platon mirov wê dibînê ku wê bi zêdeyî wê, pirsên bi wê rengê wê bèn pirsîn û wê li bersivên wan wê were lêgerîn. Wê gotinên weke 'erdem', 'axlaq', 'qûdret', 'mazinbûn', 'piçûkbûn' û hwd wê weke gotinên ku wê derkevina li pêş bin. Ev pirs wê weke pirsên ku wê felsefe wê, hin bi hin wê bi awayekê şûbjektiv wê bidest hizirkirinê wê bikê û wê, aqilê xwe yê jîyanê wê bide pêşxistin. Di wê rewşê de wê, 'mirov, çawa rast dikarê bijî' û ankû 'çawa bijî wê rast bê' wê pirsên bi wê rengê wê werina pirsin. Di wê rengê û awayê de wê, weke aliyna huizkirinê ku wê bi zêdeyî wê derkevina li pêşbin.

Di lêpîrsînê felsefîkî de wê, di wê warê de wê, mirov dibînê wê hin bi hin wê di temenê hebûnê û jîyankirinê de wê, gotina 'rast' wê were bicihkirin û wê di wê warê de wê her rewşên ku wê pêşkevin û ankû wê werina jîyankirin wê di wan de wê rastbûn wê were lêgerîn. Rastbûn wê weke pîvaneka rastîyê a di jîyanê de wê, were ser ziman. Di rewşa hebûnê de wê, hizrên bi hebûnê û lêpîrsînîya hebûnê re ku wê werina li ser ziman wê, tişt wê bi xwe re wê were şîrovekirin û hanîn li ser ziman. Di nava xwe de wê, her tişt wê, pîvane wê hebûna wê bixwe bê. Wê, di

wê rewşê de wê, ev wê bi zêdeyî wê hin bi hin wê derkeve li pêş wê weke têtîneka felsefîkî, aqilî û axlaqî.

Di warê fahmkirina têtîna axlaqê de wê, felsefe wê, bi jîyanê re wê ji wê demê û pê de wê ji xwe re wê bikê weke mijare fahmkirinê. Axlaq wê, weke weke çerçoveyek felsefîkî ku wê jîyanê wê ji xwe re wê bikê mijar bê. Wê, di jîyane mirov de wê, jîyane wî, rêgez, daraz û nirxên wî weke ku wê bikê wê fahmbikê.

Axlaqê felsefî wê di nava xwe de wê, bi pêşketina xwe re wê, weke 'axlaqê normatif' û 'axlaqê pozitif' wê, dikarê werênê li ser ziman. Wê ev jî wê, di bin têtîna axlaqê a axlaqê meta' de wê, werina ser ziman. Ev jî wê ji aliyê felsefîkî wê rêgezên axlaqî, rêgez, daraz, rest û rengê jîyanê ku ew lédikolê bê. Di warê têtîna axlaqê de wê bi têtîna gerdûnî wê hebûna 'axlaqê objektîv' û axlaqê subjektîv' wê, werênê ser ziman. Axlaqê objektîv wê, di nava civakê de wê, temenê wê li ser çerçoveya fahmkirinê a rêgezên axlaqî ê ku wê ji aliyekê herkesekê ve b hevbeşî ku wê were herêkirin wê were rûniştandin û fahmkirin. Axlaqê subjektîv jî wê, wê vajî wê bawerbikê ku wê rêhgezna axlaqî ku wê ji aliyê herkesekê ve wê were herêkirin wê nebê.

Di dewama wê de wê weke ku mirov di serdemên kevnera de wê bi hedonistan re wê bibînê minaq wê 'axlaqê dilxweşiyê' wê mirov dikarê li vir wê bikirpênê. Wê ev rengê axlaqî wê weke tenê li xwe hizirkirinê û li dixweşîya xwe hizirkirinê wê, were li ser ziman. Wê ji aliyekê ve wê, zêde têtînen weke yên berpirsiyariyê wê di jîyankirina wê de wê weke ku wê newina li bîrê wê, çerçoveyek hizirkirin û têtînî wê ji gotinê wê were fahmkirin. Wekî din wê 'axlaqê alturist' ku wê weke şewayekê axlaqê wê li ser spertek û berpirsiyariyên mirovî re wê, xwediyê temenekê fahmkirinê bê.

Di wê rengê de wê dema ku wê mirov li felsefeya demên platon û sokrat dinerê wê mirov dibînê ku wê ev dem wê bi têtînen axlaqî ên ku wê, werina li ser wan sekin in re wê were dîtin. Weke Aristippos wê demokritos ku wê bi axlaqê dilxweşî wê bihizirê li dibistana kyrenê wê, bi wê re wê hewlbidin ku ew çerçoveyek fahmkirinê wê werênê li ser ziman. Axlaq wê bi wê re wê, darazên ji hevdû cûdakirina 'başî' û 'nebaşiyê' ku wê di temenê wê de wê hebê wê bi wê re wê, xwediyê temenekê fahmkirinê bê. Wê, di wê rewşê de wê, xwediyê têtîhiştinekê bê. Wê xwediyê fahmkirinekê bê.

Hizirkirinên felsefeyê ên bi wê rengê wê, bi xwe re wê, temenekê hizirkirinên cûda jî wê werênê. Di wê warê de wê, aliyê hizirkirina bi

têgînên weke erdemiyê, dilxweşiyê' hwd re wê, weke aliyekê hişmendî ê şubjektiv wê xwe bide dîyarkirin û wê werênê li berçav. Di wê demê de wê, ev wê bi xwe re wê di asta pêşketina felsefeyê de wê, nîşanaka pêşketina fahmkirina objektiv jî bê. Di aslê xwe de wê, fahmkirina objektiv wê, di wê rengê de wê, hin bi hin wê bi xwe re wê weke ku mirov wê bihizirkirina wî ya bi felsefeyê û hwd re dibînê wê darêjkê wê ji xwe re wê bikê navend û wê bi wê bihizirê. Di wê warê de wê, ev wê derkeve li pêş.

Hizirkirinên bi axlaqê û hwd re wê, weke aliyna hizirkirinên felsefikî ên di wê rengê de ku wê weke aqill şubje wê were dîtin û wê li ser wê were sekin in. Di wê xalê de wê Pythagoras û rengê hizirkirina wî ya ku wê bi wê daraz û muhakeme dîr wê aqil wê bi awayekê objektiv wê derxê li pêş wê werênê li bîra mirov.

Ev rewş û rengê hizirkirinê wê bi demê re wê, zêdeyî wê bandûra xwe di jîyanê de wê, di şêwayekê jîyanî ê gelemper de û pêşketina wê de wê xwe bide dîyarkirin. Ol wê weke olên wê demê bi rengê yek-xwûdayîya xwe wê pêşkevin. Wê derkevina li pêş. Di demên felsefeyê de wê dîroka olên semewî û pêşketina wan ji cihutiyê heta xiristiyaniyetê û islamê wê di wê rengê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Wê li ser têgînên axlaqî re wê, çawa wê bi hevbeşiyekê giştî wê bide jîyankirin wê di nava hewldan û keferata wê de bin. Di wê rewşê de wê, nîqaşên felsefik ên bi axlaqê re ên bi rengê axlaqê gerdûnî û hwd wê, di wê rengê de wê, xwe bi awayekê wê, bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, felsefeya axlaqê wê, di wê demê de wê, pêşketinên xwe bi encamên xwe re wê di pêşketina oplên felsefeyê de wê bide dîyarkirin. Di wê rengê û awayê de wê, dema ku me serdemên navîn kir ku wan binivîsênin û fahmbikin wê ev zêdetirî wê baştir wê were dîtin. Lê bo fahmkirina destpêkê wê di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, ev wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin ku wê bawerkirineka hevbeş ku wê weke çerçoveya 'axlaqek hevbeş' wê xwe bide dîyarkirin wê, were dîtin. Di wê rewşê de wê, dema ku wê, wê, bahsa rengê bawerîya mirov wê were kirin wê, bi wê re wê çerçoveya rengê hizirkirina wî ya axlaqî jî wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê rengê de wê mirov wê werênê li ser ziman ku wê axlaq û ol wê, hevdû wê, di dema felsefeyê de wê bihamênin û wê pêbixin bi aqilê felsefeyê. Wê, di wê rengê de wê pêşkevin û wê derkevina li pêş û serdest bibin. Wê di dewama wê de wê, weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di wê warê de

wê, xwe bide dîyarkirin ku wê rastîya fahmkirinê a bi rengê pêbawerkirinê wê di xwe de wê weke kirdeyekê di wê rengê de wê bide dîyarkirin.

Di felsefeya aristo de mirov du aliyên giring bi hizirkirina wî û dema wî re bi hevdu re dibînê. Wê dibînê ku wê du rengên hizirkirinê ê weke aqilê objektiv ê bi darêjkê dihê hizirkirin ku ew dihê kifşkirin wê were dîtin. Aliyê din jî ê weke bi têngîna aqil şûbjektiv ku wê bi têngînên axlaqî ku wê li wan wê were hizirkirin re ku wê pêşkeve wê, were dîtin. Di wê rengê û awayê de wê, ev wê, weke aliyekê giring ê fahmkirina felsefeya demê bê.

Hizrên Aristo wê, ji aliyekê ve wê, bi hizirkirina darêjkê wê bi zêdeyî wê temenê wê bê ku wê wî weke têngîneka felsefîkî wê hertimî wê bikê çavkanî. Wê di ser demên navîn de wê pêvajoyên fêrbûnê ku wê bi di dirêjîya demê re wê bibin wê, di wan de wê ew wê were ravakirin. Di wê demê de wê, aqil wê bi awayekê şenber wê pêşkeve. Piştî demên felsefeyê ên dema aristo wê dema helenismê û piştî derketina isa mesih û heta Manî wê di wê xatê de wê, mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê di serî de wê werênê li ser ziman. Ya ku wê, piştî derketina Mesihîyê ku wê bawermendên wî ên weke augustinus ku wê berê wan bide nava Manîyan ku wê li dibistanan baxçeyê rohnîyê a Manî wê bide perwerdekirin wê ji aliyekê ve wê ev rengê pêşketinê û fahmkirinê ê bi pêşketina demê re jî bê. Di wê rengê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê dem wê weke demek hizirkirinê a pirr zêde di wê warê de wê êdî wê, bi aqil re wê pêşkeve û derkeve li pêş. Wê perwerde wê li ser aqil re wê bibin.

Di rengê pêşketina demê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê li mesopotamiya û ankû kurdistanê wê, sê navendên giring û dîrokê ên perwerdeya felsefeyê wê hebin. Yek wê, kurdên abgaarî bin ku ew Mîtrayîyên demê bin. Ya din wê Manîyî bin ku ew ew bi zêdeyî weke hizrek demê jî pêşketina bin. Ya din jî ku wê ji demên berê ve wê were wê dibistanên perwerdeyê ên Zedeştîyê bin. Li herêmê wê ev hersê navend jî wê, weke navendna mazin ên perwerdekirinê bin. Wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê, bi felsefeya axlaqê, olî, felsefîkî û hwd re wê, ev navend wê weyna xwe ya di demê de wê bileyizin.

Dema serdemên kevnera wê heta demên ketina roma a li dora sedsalên 5´min û hwd wê xwe bidina domandin. Wê ji wê demê û pê de wê demêna nû wê bi xwe re wê pêşkevin. Di wê rengê û awayê de wê, di serî

de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê di serî de wê werênê li ser ziman ku wê, ev dem wê, pêşketina wan wê pîr zêde wê giring bê.

Tiştêkê din wê mirov dibînê ku wê di aslê xwe de wê, çendî ku wê dawîya serdemên kevnera û felsefeyê wê bi ketina roma re wê were hanîn li ser ziman jî wê di aslê xwe de wê, ev karibê xelat jî were dîtin bê. Ji aliyê hizirkirin û pêşketina aqil ve ku mirov hilde li dest wê bi demê re wê heta wê demê wê ew wê were dîtin ku wê, filosofên demê wê hemû wê weke oldarên demê jî bin wê pêşkevin. Wê di wê warê de wê felsefe û ol wê bi hevdû re wê di wê demê de wê pêşkevin. Ev dema ku wê weke dema pêşketina felsefeyê û olê di nava hevdû de wê, weke demeka li dora nêzî hezar salî bê. Di wê demê de wê hin bi hin wê tekoşîna hizrî a nava felsefeya dervî olê û ya nava olê wê ku wê di nava wan herdû aliyan de wê pêşde wê herê wê, bi serdestûbûna filosofiya oldaran re wê zêdetirî wê bi aliyê olê ve wê weke ku wê serkevîna wê zêdetirî wê xwe bide dîyarkirin.

Ol wê heta demek dirêj wê bi wê rengê wê nbi felsefeyê re wê bijî. Lê hin bi hin wê bi demê re wê, aliyê felsefeyê ê lêpîrsîner wê ji nava felsefeyê wê bide derxistin. Felsefeyên ku wê ji wê demê û pê de wê pêşkevin wê di wê rengê û awayê de wê weke felsefeyên bêlêpîrsîner bin. Di wê warê de wê bi wê rengê wê xosletên xwe yê felsefeyên ê bi rengê rast ê lêpîrsîne wê bidina windakirin. Wê di dewama wê de wê, êdî wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê derkeve li pêş ku wê ol wê, hin bi hin wê zêdetirî wê cihane xwe ya 'rûhanî' wê pêşkeve û wê serdest bibê. Di wê demê de wê, hemû tişt wê bo baştirkirina wê cihanê û hizirkirina li wê bê. Di wê warê de wê, di wê cihanê de wê nakokî nebin. Wê hizirkirinên dijber wê nebin û neafirin. Wê newina li ser ziman. Wê di wê rengê de wê her tişt wê di ahengek mîtolojikî û egzotikî de wê xwe bide dîyarkirin û jîyankirin.

Demên felsefeyê ên bi felsefeya kevnera wê bi wê re wê wê awayekê û rengê wê hin bi hin wê norstaerjîya xwe wê bide windakirin. Wê hin bi hin wê ji jîyanê wê dûrkeve. Wê gotinên filosofên demên berê wê, di şewayekê ku wê di ahengek di wê cihane rûhanî de wê werina dîtin wê, werina şîrovekirin. Di wê rengê û awayê de wê, ji wê demê û pê de wê, gotin wê cihê xwe li pêşxistina wate û maneyên cûr bi cûr ên di hundirê mejî de ku wê mirov wê bi wan bijî wê, ji wan re wê bide hiştin.

SERDEMA NAVÎN, PÊŞKETINÊN WÊ Û BAXTÊ FELSEFE

Piştî serdemên kevnera wê weke demeka ku wê pîrr zêde wê li ser wê were nîqaşkirin û wê ji gelek aliyan ve wê newê zanîn ku wê çawa wê were hildan li dest wê serdemên navîn wê werin. Serdemên navîn wê, di aslê xwe de wê weke demek giring û bi çerçoveya civakî ku mirov wê hilde li dest bê. Di wê warê de wê, di wê demê de wê xosletên kirina felsefeyê wê, bi timî wê ji temen ve wê bigûharin. Wê di rewşa kirina felsefeyê a di wê demê de wê, ji yên demên kevnera wê cûda bin.

Demên serdemên demên mirov dikarê wê di destpêkê de wê li sê deman wê beş bikê dema pêş wê weke dema felsefe û ol ku wê bi hevdû re wê bijî û wê hinekî jî wê bi têgihiştina felsefeyê wê pêşkeve bê. Ev dem wê heta li dora sedsalên 11'în û 12'în wê xwe bide domandin. Dema duyem wê weke dema ku wê bi tememî wê ol wê xwe ji felsefeyê wê, cûda bikê û wê bi serê xwe wê weke çerçoveyek û sazûmanak hizirkirinê wê xwe bide dîyarkirin bê. Wê, di wê warê de wê bi zêdeyî wê hizirkirin wê li nava olê bê. Wê li gorî têgihiştin û rûhaniya wê bê. Wê, di dewama wê de wê, ev wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê, were dîtin ku wê di serdemên navîn de wê ev wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di wê demê de wê, hin hin hin wê xatek di nava felsefeyê û têngînên wê yên felsefîkî û olê de wê werina kişandin. Wê, di wê rengê de wê, li ser temenê kevn ê kevneşopî yê hizirkirinê wê bidest hizirkirinê wê bikê. Serdema dawî a serdemên navîn jî wê, bi dawîlêhatina dema duyem a serdema navîn re wê destpêbikê. Ew jî wê li dora serdsale 14'în û 15'în wê xwe bide dîyarkirin. Di wê demê de wê, bi zêdeyî wê demek tevgerînê wê xwe bide dîyarkirin. Wê hin bi hin wê levcîvîna têngîna felsefîkî a ku ew bûya wê hin bi hin wê di nava jîyan de wê, bidest lêpîrsînê wê bikê. Ev jî wê, weke ku wê herkesek wê di roja me de wê dizanê wê bê sedema destpêka dema ronansansê. Wê di wê rewşê de wê, di wê rewşê de wê dema dawî a serdemên navîn wê di aslê xwe de wê di xwe de wê weke demeka ku wê bi tememî wê di xwe de wê bidestlêpîrsînê bikê bê. Wê li ser wê re wê êdî wê pêşketinên nû wê li ser wê re wê xwe bidina dîyarkirin.

Lê xosletê herî mazin wê di serdemên navîn de wê bi haşîrûneşîrbûyîna felsefeyê û olê a di nava hevdû de bê. Her wusa wê dibistana Manî a felsefeyê wê mînaqek ji wê bê. Di aslê xwe de wê çendî ku wê ji gelek aliyan ve wê xosletên xwe yên felsefeyê wê biparêzê jî wê hin bi hin wê wergerihê li rewşek skolatîsk û felsefeya olî wê bidest pêşxistina wê bikê. Di wê warê de wê serdemên navîn wê di wê rewşê de wê, felsefe wê, hin bi hin wê qarakter wê bigûharênê.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê hilde li dest û wê werênê li ser ziman wê ew bê ku wê felsefe wê, di aaslê xwe de wê bi zêdeyî wê, di wê demê de wê, çendî ku wê xosletên xwe yê lêpirsinê wê windabikê jî bi pêşketina wê ya di nava olê de jî lê wê, hê jî wê di pêşketina mirov e wê weyna xwe wê bileyizê. Wê dema serdemên navîn wî qarakterê wê yê sereka ku mirov wê fahmbikê wê weke dema felsefeyên serdest ên giştî bê. Wê dema felsefeyên bi pergala û sazûman bê. Wê, di wê rewşê de wê, felsefe wê, di wê demê de wê, xosletê xwe yê daketina l inava gel wê ji gelek aliyan ve wê bi gûharênê û wê windabikê. Wê di nava destê kesên ku ew weke oldar hena wê di destê wan de wê bimênê. Serdemên navîn ên piştî serdema kevnera mirov dikarê wê bişibênê demên piştî demên sûmerîyan ên aqad, asûr, babil gûtî û hûrîyan. Wê di aslê xwe de wê gelek xoslet wê bişibihina li wan deman.

Di dewama wê de mirov dikarê wê jî wê weke aliyekê din wê werênê li ser ziman ku wê di wê demê de wê, felsefeyên giştî ên olî wê pêşkevin. Wê di wê rengê de wê, felsefe wê ji xosletê felsefekirinê zêdetirî wê weke têngîneka olî ku ew wê dide fahmkirin û ravakirin wê pêşkeve. Bi wê qarakter gûharîna felsefeyê re wê bi demê re wê, felsefe wê, weke felsefeya vegotinên olî wê êdî wê hin bi hin wê pêşkeve. Wê li hemberî wê rengê vegotina wê jî wê ti destûrê wê nedê pêşketin û vegotinên dijber. Wê hemûyan jî ku wê derkevin wê cezabikê. Wê bergirên xwe yên olî jî wê di wê warê de wê bi têngîni wê bigirê. Wê, her wusa li ser têngîna başî û nebaşîyê re wê, ol wê, bi gotinên weke 'dojeh' û 'bihûştê' re wê bergirên xwe wê bigirê û wê xitabî derûnî û aqilê mirov wê bikê. Di wê rewşê de wê, pêşketinên olî wê bi zêdeyî wê bi wê rengê derkevina li pêş. Ev demên destpêkê ên serdema navîn wê di aslê xwe de wê, bina demên kifşkirinên bi olê ên jinûve bê. Wê ol wê bi wê re wê weke ku wê destpêka ronasanse xwe wê bijî. Di wê rewşê de wê weke ku wê dem û dewra felsefeyê û olê bi hevdû re wê pêşkeve.

Di wê rewşê de wê, ol wê weke sazûmanak bi pergala a giştî wê hin bi hin wê pêşkeve. Wê bi wê xwe re wê bikê ku ew axlaqek hevbeş wê

pêbixê û bi wê bi hevdû re w'wekehevdû' bide jîyankirin. Di wê rengê de wê, ya ku wê, di wê rengê de wê pêşkeve jî wê ji wê necûdatir bê. Felsefe wê, cihê pêşketina xwe wê bi wê rengê ji holê re wê weke ku wê berdê. Filosof wê cihên xwe ji oldaran û filosofên oldar re wê bidina berdan û hiştin.

Li herême wê, dema ku mirov wê felsefeyê wê hilde li dest wê, mirov dibînê ku wê, gelek têngînên bawerî ên piçûk mazin wê bijîn wê hebin. Wê hin bi hin wê, olên yekxwûdayî ên serdest wê poşkevin. Pêvajoya pêşketina olî wê bide nîşandin ku wê ol wê piştî ku wê xwe kir desthilatdar û pê de wê bidest pêşketina xwe ya mazin a bi serwerî wê bikê. Wê, di wê rewşê de wê, minaq wê xiristiyanî wê piştî salên 314an a piştî zayina îsa û pê de ku wê weke olek fermî wê ji romaya rojhilat re wê bê temen wê hingê wê ji wê demê û pê de wê dem bi dem û cih bi cih wê desthilatdariyên olî wê dewra wan wê jinûve wê destpêbikê. Wê di wê demê de wê desthilatdariyên olî ên bi felsefeya olî pêşdikevin wê derkevina li holê. Gotina 'felsefeya olê' wê, di aslê xwe de wê, di wê warê de wê çendî û çiqasî wê birastî ku mirov wê bikarbênê? Lê ez wê bêjim ku wê, di wê warê de wê, di şewayekê de wê ev pêşketina gotina felsefeya olê wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê, pêşkeve.

Gotina felsefeya olê wê, di temenê xwe de wê, têngîneka felsefîkî ku wê bi felsefeyên serdemên kevnera re wê were li ser ziman wê weke kirdeyekê wê di xwe de wê bihawênê û wê bîhê ser ziman. Di wê rengê de wê mejiyê vê gotinê wê di aslê xwe de wê, felsefeya serdemên kevnera bê. Di wê rengê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di wê rewşê de wê, felsefeya serdemên kevnera wê, di temenê wê de wê hebê. Wê temenê pêşketinên fahmkirinên dema nû a serdemên kevnera jî wê ji wê bê. Ber vê yekê ku mirov li ser wê fahmkirinê re wê bîhê ser ziman wê hinekî wê rast bê. Lê li vir wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, bineterên nivîskî ên filosofên serdemên kevnera wê gelek ji wan wê di wê demê de wê derkevin li pêş.

Felsefe wê, weke zawaca ku wê piştî pêşketina olî ku wê oldar wê bi desthilatdariyê re wê bikê wê bi heman rengê wê di nava felsefeyê û olê de jî wê ew wê bibê. Di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov diakrê wê werênê li ser ziman ku wê felsefe û ol wê, êdî hevdû wê, pêşnexin. Wê felsefe wê weke têngîneka ku wê ol wê bi wê were pêşxistin bê. Di wê warê de wê rêbazê felsefeyê ê afrîner wê di olê de wê, were bicihkirin û bikarhanîn. Di aslê xwe de wê, protîpa rêbazê felsefeyê wê

weke protîpa olê wê were pêşxistin. Wê temenê wê jî wê bi oldarên filosof û hwd re wê were avêtin.

Felsefe wê dema ku mirov çendî ku wê ji xosletên wê hatina dûr kirinê jî ku wê bibê û wê were xistin awayekê de jî wê felsefe wê, weke aliyekê giring wê, di wê demê de wê, bi xosletekê afrîner wê were dîtin. Gotina felsefeyê di serdemên navîn de ku mirov wê hilde li dest wê, di aslê xwe de wê, ji aliyekê ve jî wê weke navê felsefeya serdemên kevnera ku ew bi awayekê ji wê sûd dihê girtin di demên serdemên navîn de jî bê. Wê, di wê rengê de jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Felsefeya olê wê, di wê rengê de ji aliyekê din ve jî wê temenê pêşxistina ola felsefeyê bê. Dema ku felsefe bi olê û weke olekê pêşket wê, weke navê wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, xosletên fahmkirinê ên felsefeyê ku mirov wê serdemên kevnera dibînê wê, bi wê xweza, hewirdor, hebûn û hwd wê were fahmkirin wê, bi wê re wê, bi têngîna olî wê çawa wê hewirdor, xweza, hebûn û hwd wê were fahmkirin wê di wê rengê û awayê de wê, bi şewayekê wê temenê wê xwe bide dîyarkirin. Felsefeya olî wê, di wê rengê de wê, di serî de wê, mirov dikarê weke encama wê ya ku ew pêşdikeve wê werênê li ser ziman.

Di serdemên navîn de wê, aqil we bi zanîne re wê zêdeyî wê bi çerçoveyek bi sazûman wê zêdetirî wê were dîtin. Wê, di wê çerçoveyê de wê, çerçoveya olzaniya olî ku wê pêşkeve wê, weke ku wê çawa wê felsefe wê hemû hebûn û xwezayê wê bikê ku wê fahmbikê wê, di aslê xwe de wê, di heman rengê û awayê de wê di nava hewldana ji hemû rewşên jîyanî re hanîna şîrove û fahmkirinekê de bê. Di wê rengê de wê, di serî de wê, her kirin, kiryar û hebûn wê bi wê re wê, hewlbêdayin ku ew were fahmkirin.

Di wê rewşê de wê olzaniya olî wê, di aslê xwe de wê, weke çerçoveyek fahmkirinê a bi rêgezên xwe yên jîyanî re bê. Ol wê, di wê rewşê de wê çerçoveya xwe wê pêşbixê. Rêgezên ku wê li gorî wan wê werina jîyankirin wê, werina pêşxistin. Wê têngînen weke rewîstê û hwd wê piştire wê, weke têngîna ku wê di nava wê de wê bên xwestin ku ew werina pêşxistin bin. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman wê, ol wê weke renekê vegotinê ê ku wê binerîna xwe ya li jîyanê re wê hebê. Lê wê di nava wê de wê têngînen weke rewîstê wê, çawa wê werina dîtin û pêşxistin jî ew jî wê weke aliyekê din ê ku mirov wê dikarê wê dubare ji aliyê din ve li wê bihizirê bê.

Di serdemên kevnera de pêşketina hizrên Aristo wê weke temenekê felsefeyê ê fahmkirina hebûn û jîyanê bê. Wê di serdemên navîn de wê

ew wê, weke perspektifna nerînê û fahmkirinê jî wê, werina dîtin. Di wê rengê de wê, bi heman rengê rengên fahmkirina rewîstê û hwd jî wê, di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Di demên destpêkê ên serdemên kevnera de wê, navenda kirina felsefeyê wê ji ber bahra reş wê bigûharê. Di demên dawî ên kevnera de wê, îskenderîya wê, bi filosofîna olî ên weke klemen, fleon û hwd re wê derkeve li pêş. Wê, piştî wê li wan zêdebûn wê bibê. Li herêmên din jî wê piştî wê, pêşkeve.

Di wê demê de wê mirov dibînê ku wê, weke aliyekê giring wê, xwe bide dîyarkirin ku wê rewşa felsefeyê wê çerçoveyên olî wê bi wê re wê werê kirin. Felsefe wê bi awayekê wê weke şewayekê hizirkirinê ê ku ew hatî xistin xizmeta olê û pêşketina wê de jî bê. Wê, di aslê xwe de wê, di wê çerçoveyê de wê, felsefe wê, di serî de wê serdemên navîn de wê armanca xwe ya ku wê bi derxistina mirov weke kirdeya navendî a aqil wê, ji wê dûrkeve.

Her çendî ku wê wê rewş wê ev jî bê lê wê di aslê xwe de wê hewldanên derketinê nû ên felsefîkî wê bidina ber xwe. Wê bikin ku ew derkevin. Şewayên şîrovekirinê ên weke hanakîrîna û rexnekirinê wê hin bi hin wê bi demê re wê pêşkevin. Di pêvajoya pêşî a serdemên navîn de wê, pêvajoya ku wê bi navê *patristiskê* wê weke pêvajoya berî skolastîkê ku wê pêşkeve wê, weke pêvajoyeka ku wê di çerçoveya olî de wê, şîrovekirina hizrên berê û li gorî wan pêşxistina hizrên olî jî wê weke demek wê bê.

Felsefeya serdemên navîn wê, di aslê xwe de wê, weke felsefeyeka ku wê weke ku me hinekî li jor hanî li ser ziman wê, temenê wê li ser gotina 'felsefeyê' a bi karhanîna wê bo pêşketina wê ya di serdemên navîn de wê, xwediyê temenekê felsefîkî a ji serdemên kevnera bê. Ji sê aliyên ve wê li ser temenê serdemên kevnera mirov dikarê wê hilde li dest, şîrovebikê û wê werênê li ser ziman. Aliyê pêşî wê bi şîrove û hewldana fahmkirina li gorî demê a felsefeyên serdemên kevnera bê. Aliyê duyem wê, bi rengê felsefîkî wê weke ku mirov bi Augustinus re wê dibînê wê, hewlbêdayîn ku wê têgîna gûmanbarîyê wê ji nava felsefeyê wê were derxistin û wê li ser wê re wê temenê pêşxistin û bawerîyê wê were pêşxistin. Di wê rengê û awayê de wê, di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê, weke aliyekê ku wê, felsefe wê, weke şewayekê hizir ê li gorî demê weke ku ew bi hevdû re di ahengekê de pêşdikeve wê, bide dîyarkirin. Aliyê din ê sêyem jî wê, bi felsefîkî wê, temenê wê bi olzanî wê biafirê û wê bê hanîn li ser ziman. Di rengê de wê, felsefeya

serdemên navîn ji aliyê fahmkirina navarokê ve jî wê ji du aliyan ve bi temen wê hilde li dest û wê fahmbikê. Yek wê, olzanî wê, weke felsefeyê wê pêşkeve û wê çerçoveya wê bide diyarkirin bê. Ya din a duyem jî wê gotina 'xwûdê' wê weke navendek têngîhî a felsefikî ku wê li dora wê were hizirkiirn û wê bê hanîn li ser ziman. Têgîneka xwûdê ku wê mantiqê wê, bi felsefeyên weke ya 'parmenides û hwd re wê were li ser ziman wê li ser esasê tekîtiyê wê were hanîn li ser ziman. Wê li ser wê tekîtiyê re wê hizrek yekîti wê temenê wê di ahengekê olzanîyî de wê bê afirandin û pêşxistin. Pêşxistina felsefeyê wê, di wê rengê de wê, weke hizirkirina bi olî re bê. Wê felsefe wê li ser esasê bi temen û watekirina têngînên olî û hanîna wan li ser ziman bi temen, bingihe û dîrokek olzanîyî re wê, xwediyê temenê fahmkirinê bê. Di wê çerçoveyê de wê, felsefeya serdemên navîn wê, armanc, bawerî û wahi wê weke temenê wê yê olî ên ku wê bi wan wê were hizirkirin bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, ji serdemên sedsale 7' min û pê de wê, li herêmê wî xate olên semewî wê, hin bi hin wê pêşî bi cihutiye û piştîre bi mesihiyê re wê hin bi hin wê pêşkeve û wê bi temen bibê. Piştîre wê, îslam wê were û tevî wan bibê. Wê, di çerçoveya têngîn, gelemperî, bawerî, aqil, dîrok û fahmkirina wan de wê, dem wê hin bi hin wê, pêşxistin.

Di nava hizirkirina felsefeyê de wê, ew wê di serdemên kevnera wê pêşkeve ku wê hizrên gelemper ên felsefikî wê pêşkevin. Di wê çerçoveyê de wê, têngînên bawerî wê hin bi hin wê pêşkevin. Wê li dunyayê wê ti yazdanên li ser rûyê ardê wê nemênin. Wê hemû wê hebûnek xwûdanî ku wê, heya lê ew ser hemû tiştî re ya û ew baxtê hemû tiştî dide diyarkirin wê, bi wê re wê, pêşkeve. Di aslê xwe de em dema ku em li lîteratura zimanî a serdemên navîn binerin em wê dikarin bêjin ku wê bi gotin û wateyên demên serdema kevnera bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê ziman, mantiqê, felsefe, axlaq, têngihiştin, hişmendî û hwd wê bi hemû aliyên din re wê, temenê wê di wan demên berê de wê were avêtin. Minaq wê, têngînên weke yên bawerîyî û şîrovekirinên wê bi felsefikî û gihiştina encamên weke têngînên pêwîstîniyê û hwd wê, piştîre wê, di olê de wê ew pêwîstîni wê weke baxt wê were şîrovekirin û bê hanîn li ser ziman.

Di wê warê de wê di felsefeya serdemên navîn de wê, weke ku wê çawa wê felsefe wê bê kirin û wê hebûn û tişt wê, were şîrivekiirn û hewlbê dayîn ku ew were ispatkirin ku ew heya û ankû nîn a, û ku ew hebê ew çawa heya û hwd wê, bi felsefikî wê, were li ser ziman. Minaq

Thomasê Auqinayî wê, di wê warê de wê dema ku mirov wî dixwênê wê, bi heman rengê wê, hewlbide ku ew hebûna xwûdê weke hebûnek heyî a dîyarde wê çawa wê ispatbikê wê li ser wê bisekinê û wê heta ku wê pênc birhanîn xwe wê di wê çerçoveyê de wê weke nîşanaka hebûna wî wê bide nîşandin. Wê Platînos wê di dewama wî de wê, teoriya 'sidûrê' ku wê pêşbixê wê, di dewame wê de wê ew wê bikê ku wê bènê li ser ziman. Wê wê li ser hizrên platon wê bisekinê û wê şîrove bikê

Di wê warê de mirov dikarê rengê hizirkirina serdemên navîn bi felsefîkî wê ji aliyê olî ve wê li duyan beş bikê. Aliyekê wê weke Thomasê Auqinayî, Platînos, Îmamê Gazalî û hwd wê, tenê wê li ser hebûna xwûdê wê bihizirin û wê ev wê felsefeyê wê ji aliyekê ve wê dênina li alîkî li kêlekê. Wê heta ku wê bi şewayekê dîrekt û ankû îndirekt wê kirina felsefeyê jî wê weke 'gûnah' wê bibînin wê werênina li ser ziman. Lê yên weke hin filosofên demê ên herêmê ên weke Bavê henîfê dînwerî, Kûrê Sîna, Kurê Rûst û hwd wê, ev wê bi şewayekê di nava wê hewldanê de bin ku ew felsefeyê derxina li pêş. Di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, ew wê, di wê warê de wê, di nava wê hizirkirinê de bin û wê di nava wê tahbê de bin ku ew bidina nîşandin ku mirov bi felsefeyê wê karibê xwe bigihênê li rastiyê. Her wusa wê, di wê warê de wê, di felsefeya serdemên navîn de wê, hizirkirina bi rengê "biaqil karîna xwe gihandina li rastiyê bi derfet a" û ankû 'ne bi derfeta ku mirov bi aqil hemû tiştî fahmbikê" wê, di wê warê de wê, weke aliyna ku wê zêdeyî wê, li ser wê were hizirkirin bê. Gotina 'rastteqênîyê' wê di warê de wê bi du wateyan wê hertimî wê were nîqaşkirin û li wê hizirkirin. Yek wê bi wateya karîna xwe gihandina rastiyê û temenê tekoşîneka bi aqil bê. Ya din jî wê, bi rengê weke rastteqînî ne bi aqil lê bi bawerî û ibedetê ku mirov tenê dikarê xwe bigihênîyê de ku wê bê hanîn li ser ziman bê.

Di wê rengê û awayê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê felsefeya serdemên navîn wê, di wê warê de wê, bi zêdeyî wê bi awayekê ekolî weke bi navê 'felsefeya zerdeştîyê', Felsefeya ola Manî', 'felsefeya xiristiyanîyê'. 'felsefeya islamê', 'felsefeya cihutiyê' û hwd wê bi wan rengan wê êdfî wê were li ser ziman. Ev gotin wê weke gotinna ku wê bi hazaran salan wê bi hizirkirina li ser wan re wê ku wê hewlbêdayin ku wê temenê wan bi civakî, olî, dîrokî, felsefîkî û hwd ku wê were tiştî kirin bi hanîna li ser ziman. Felsefe wê, di wê rengê de wê weke aliyekê giring wê, di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ev gotin wê weke gotinna ku ew di çerçoveya pêşketina pêşketina serdemên navîn de hinekî jî li ser wan were sekin in û werina fahmkiirn bin.

1. Felsefeya Mîtratiyê wê weke felsefeyek olî a li herêmê ku wê berî serdemên kevnera wê li herêmê wê pêşkeve û wê hebûn û bandûra wê bi pêşketinên wê re wê heta demên dawî ê serdemên kevnera û demên destpêkê ên serdema navîn jî wê were. Wê Abgaarî wê mîtrayî bin Wê hêzên ku wê werina herêmê weke roma û hwd wê, dibin bandûra wê de wê bijîn û wê ji wê gelek tiştan wê bi felsefîkî û olî wê bigirin. Wê bandûra mîtrayîyan wê di serdemên navîn de jî wê bi rêya olên olên pêşdikevin ên weke mesihîyê wê xwe bide domandin. Wê di serdemên navîn de wê di demên destpêkê de wê pirr zêde wê li ser bandûra Mîtrayîyê li mesihîyê wê were sekin in û wê nîqaş jî wê bibin.

2. Felsefeya zerdeştîyê wê weke felsefeyek olî a demên serdemên kevnera bê. Wê li dora sedasale 7' min û pê de wê pêşkeve li herêmê. Wê gelek civakên ku wê bi wê bawerîyê wê bijîn wê pêşkevin. Wê, di rengê de wê, li ser milanyumekê re wê, serdema Zerdeştîyê wê li giştîya herêmê ku wê kurdistan wê navenda pêşketina wê bê wê xwe bide dîyarkirin.

3. Felsefeya Manî wê li herêmê wê weke felsefeyek bi heman rengê wê, di serdemên kevnera de wê li herêmê wê pêşkeve. Wê di dewama ya Zerdeştîyê de wê pêşkeve. Wê bi rêya Manîyê wê xate olî a yazdaniyê ku wê ji Mîtratiyê wê heta wê demê wê bijî wê xwe bide domandin. Manî wê, hem oldar û hem jî felsefevanek bê weke Zerdeşt. Wê rewşê de wê, kevneşopîya oldar-filosof wê, di wê çerçoveyê de wê ji aliyekê ve wê temenê wê biavêjin bin.

4. Felsefeya cihutiya wê weke felsefeyek kevn a berî demên kevnera ku wê li herêmê wê weke têtîneka olî ku wê ji olên kevn ên herêmê wê biafirê bê. Wê di wê rewşê de wê bandûra Zerdeştîyê wê di derketina wê de wê weyndar bê. Wê, piştî wê, heta serdemên kevnera wê, di xatekê ne zêde xort de wê xwe bide domandin. Lê gelek filosof û zaneyên ji wê xatê ku wê derkevin û wê demên xwe bi bandûr bikin wê derkevin. Wê, bê yek ji wan xate olî û felsefîkî a ku wê di serdemên navîn de jî wê di temenê pêşketina herêmê de wê xwe bide nîşandin.

5. Felsefeya xiristîyanetê wê weke felsefeyek ku wê piştî serdemên kevnera wê bi derketina Îsa re wê derkeve û wê xwe bide dîyarkirin. Wê di bawermendên wê ola nû wê li herêmê di nava olên kurdistanî û mesopotamîkî ên weke zerdeştî, manîyî, abgaarî û ankûş Mîtrayî û hwd de wê, xwe perwerde bikin û wê temenê xwe wê biafirênin. Wê piştî wê hin bi hin wê weke oleka ku wê pêşkeve wê pêşketinên herêmê wê di temen de wê cihê xwe wê bigirê. Wê hizrên demên kevnera wê bi wan

wê xwe biafirênê û werênê li ser ziman. Wê weke felsefeya xiristiyaniyetê wê ew wê, werina xwandin pêşxistin. Wê li ser wan re wê, hizirkirina xwe wê pêşbixê Wê, bi wê re wê zêdeyî wê piştî weke olek fermî ji aliyê Constanitinus weke keyê roma ve wê were pejiyendin êdî wê li herêmê wê pêşkeve û wê dêrên wê vebin û wê di wan de wê felsefeya demê were pêşxistin.

6.Felsefeya îslamê wê piştî sedsale 6' min û pê de wê derkeve li holê. Wê weke olek desthilatdarî wê bi kirina şoreşê re wê li herêmê wê pêşkeve û wê xwe bide dîyarkirin. Berî wê baweriyên olî ên li herêmê ên weke êzdayî, zerdeştî, Maniyî, Abgaarî û hwd wê bi gelek rengên din ên olî re wê, ji aliyê vê ola nû ku ew pêdikeve wê bê xistin bin pêvajoyên hêrişê de û wê bi wê re wê ew ji jîyanê wê werina tûnakirin û wê xwe bi wê li jîyanê wê, were bicihkirin. Wê weke oleka ku ew wê bi şûr wê pêşkeve jî wê, di dîrokê de wê were nasîn.

Bandûra van olan wê di serdemên navîn de wê, bi awayna cûda ên hizrî wê xwe bide dîyarkiirn. Wê di çerçoveyekê de wê manîyî û zerdeştî wê xwe bi rêya felsefeyê wê bidina bi temenkirin û wê karibin xwe bidina domandin. Wê çendî ku wê temenê wan ê jîyanî wê were tûnakirin û wê aligirên wan wê werina tûnakirn jî lê wê bifelsefîkî wê, bi felsefeyên ku wan xwe pêşxistina wê xwe bidina domandin. Felsefeya Maniyî wê, di wê warê de wê, piştî jî wê, weke di demên kevnera de wê bê wê di demên serdemên navîn de jî wê bi têtîngên weke dualismê û hwd re wê bandûra xwe wê bide nîşandin. Di aslê xwe de wê ev felsefe wê, hertimî wê bi wê têtînga xwe wê temenê realismekê bê. Wê, di wê warê de wê di serdemên kevnera de jî wê pêşketina di felsefeyê de realism wê di aslê xwe de wê bandûra hizrên zerdeştî û hwd wê, di wê de wê pîrr zêde wê kifşkar û weyna wan wê pîrr zêde wê mazin wê hebê.

Rengê pêşketina têtînga realismê wê di aslê xwe de wê weke aliyekê ku wê heta ku wê bi felsefeyî wê were serdemên navîn wê bi awayekê têrzanîn wê xwe bide dîyarkirin. Di serdemên kevnera de wê şewayê pêşketina têtînga realismê û rengê wê bi hizrên weke yên Platon, Aristo û Parmenides re wê, ji aliyekê ve wê were dîtin. Wê, di wê rengê de wê xwe bide dîyarkirin. Ji aliyê felsefîkî ve wê, hizrên Pythagoras ên felsefîkî bi rengê ku ew dihizirê wê, di aslê xwe de wê karibê têtîngê wê bide me. Hizrên Pythagoras ên di dibistana kroton de ku wê pêşbixê wê di awayekê de wê, ji zêhnê mirov cûda û serbixwe ku wê, hizirkiirna li rastiyê wê, weke aliyekê têtînga wê bê. Di wê rengê de wê, di serî de

wê, weke aliyekê wê fahmkirina wê jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Di destpêka serdemên kevnere de wê di nava hizrên Zerdeşt de wê dema ku mirov di avêsta de dixwênê mirov di wê de dibînê, Dualisma Zerdeşt ku ew dihênê li ser ziman wê li ser esasê fahmkirina gîyane baş û ya nebaş ku ew şîrovedikê wê weke nûqtetek li ser wan re wê biserê xwe wê bênê li ser ziman. Di rengê fahmkiirna Zerdeştîyê a realismê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman wê bi wê rengê wê were dîtî ku wê gîyanek xirab Ahrîmanû ankû 'Angra-mainyu' wê hebê. Li vajî wê, gîyanek baş bi navê Ahûra mazda û ankû 'spanta-mainyu wê hebê. Ev herdû wê weke du aliyên başî û nebaşî wê werina dîtî û wê heta ku wê jîyan hebê wê li hemberî hevdu wê hebin. Lê di nava wan de wê ya ku wê temenê ahenge û ankû 'belansê' wê çêbikê wê zerwan ku wê di avêsta de wê weke bavê herdûyan jî wê were dîtî û weke navê dem û gerdûnê wê were pênasekiirn jî wê were dîtî. Di wê rewşê de wê duîtîya ahrîman û ahûra-mazda wê di bin tekîti û ankû yekîtiya Zerwan de wê hebê. Wê Zerwan wê di mantiqê wê de wê, weke çerçoveyek yekîtiyê a destpêkê wê werê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ew weke rastiyekek bi serê xwe ku ew heya wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li sr ziman. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman wê Zerwan wê, bi hebûn û fahmkirina xwe re wê, weke çerçoveyek têtîni a fahmkirina realismê a di fahmkirina Zerdeştîyê de jî wê were dîtî û ser ziman.

Di heman rengê de wê di serdemên kevnere ên felsefeyê de wê tekîtiya Parmanides wê ji wê aliyê ve wê weke bi têtînek realist jî wê bi wê rengê wê were xwandin. Di wê çerçoveyê de wê relism wê bi fahmkirina xwe re wê çerçoveyek fahmkirinê a giştî û sereka mirov wê dikarê wê di wê rengê de wê hilde li dest wê fahmbikê.

Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê bi wê re wê werênê li ser ziman ku wê, minaq wê, di rewşa çêkirina wêneyekê mirov dikarê wê bi wê werênê li ser ziman. Platon wê li ser naqşkirina wêneyê wê bêjê ku 'wêna ku ew hatiya naqşkirin wê, bi îdea xweşikatiyê wê were li ser ziman. Lê bi demê re wê ew wê wêna wê ji holê rabê. Wê tenê wê ew îdea wê ya xweşikatiyê wê bimênê, îdea xweşikatiyê wê her timî wê xweşik bê. Wê bi wê rengê wê ew wê werênê li ser ziman.

Epistemolojikê realism wê, hebûna tiştê wê weke dervê zêhnê me ku ew heya wê, bi wê re wê bihizirê wê werênê li ser ziman. Têtîni 'xwe

bixwe', 'tišta bi serê xwe', bi serê xwe', 'rastiya ji xwe re' hwd wê, weke têngîna ku mirov li vir di wê çerçoveyê de wan dikarin werênina li ser ziman bin. Li çînê Konfuçyusî û dibistana elea wê, di wê warê de wê, bi awayekê wê, hizirkirina wê, li ser wê bisekinê.

Realism û ankû rastî wê, di aslê xwe de wê, weke têngîneka ku wê di wê warê de wê, di serdemên navîn de jî wê, li ser gotinê û hebûna tiştê re wê bê mijare gengêşî û rewşên fahmkirinê ên ji hevdû cûda. Di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, filosofên olî ên weke Anselmus wê di sedsale 11 min de wê bijî û wê ji hizrên Augustinus wê temenê xwe yê felsefîkî wê bikê çekirin. Gotina Augustinus a bi rengê "bo fahmkirinê bawer dikim" wê, hilde li dest û wê li ser wê re wê, bi rengê hizirkiirna xwe re wê bikê ku wê bi awayekê "bo bawerkirinê, dixwezim ku ez fahmbikim" wê, bènê li ser ziman. Di wê rengê de wê gotinên Anselmus wê, di wê rengê de wê hewlbide ku bîaqil baweriyê fahmbikê. Wê di wê rewşê wê təkiliya bawerî û aqil wê bikê ku wê, fahmbikê. Di wê rewşê de wê, bi hizrên wî re wê, dem bi dem wê di demên serdemên navîn de wê, weke kesekê ku wî ber aqil di baweriyê de xwestiyê ku wê derxê li pêş wê weke bi hizrên xwe re wê, di wê çerçoveyê de wê, bi awayekê realistî jî wê xwestin ku ew werê hanîn li ser ziman.

Di çerçoveya hizirkirina fahmkirinê de wê, di wê demê de wê, zêdeyî wê fahmkirina bi navê 'xwûdê' re wê derkeve li pêş. Anselmus wê bi wê jî wê hizrên xwe wê werênê li ser ziman wê bêjê ku "dema ku mirov bêjê xwûdê nîn a' wê kêmbimênê. Wê dema ku mirov bêjê heya wê hingê tam bibê û tambûn wê heyîna hebûna xwûdê wê bènê ser ziman." Di wê rengê de wê, ew wê hizrên xwe wê, bènê li ser ziman.

Serdemên navîn wê weke demna ku wê di wan de wê bi zêdeyî wê navê xwûdê wê derkeve li pêş û serwer bibê bê. Wê, bi wê re wê, were dîtî ku wê, felsefe wê, were xistin xismetê pêşxistina serwerîya xwûdê de.

Ji aliyekê felsefîkî ve ku mirov bihizirê mirov wê dikarê wê bêjê ku wê di serdemên navîn de wê, têngîna realismê wê, weke têngînek serwerî wê bi rengê pêşketina wê re wê xwe bide dîyarkirin. Hebûna xwûdê wê weke bi reng û navê "xwûdê yek a" re wê, ew wê, were dîtî. Di aslê xwe de wê, di çerçoveyek giştî de wê, di ahengekê de wê. Pêşketinek demkî wê bi wê re wê, were dîtî.

Felsefeya serdemên navîn wê, dema ku mirov li wê dihizirê wê dibînê ku wê di wê de wê, felsefe wê, weke têngîneka ku wê, mirov wê, dibînê ku

wê ji aliyê ontolojikî û epistemollojikê ve wê, giringîya xwe de wê, weke ya demên kevnera wê, bide nîşandin. Di wê demê de wê, hebûna felsefe wê, bo vegotin, salixkirin, watelêkirin, fahmkirin, bi hişkirin, têgihîştin û hwd re wê, were bikarhanîn. Di wê warê de wê zimanekê wê yê teybet wê hebê. Di aslê xwe de wê, felsefe weke aliyekê ku mirov wê, di wê warê de wê bi teybetî wê, dikarê wê, pêşketina wê ya di serdemên hemdem de wê, bi fahmkirina xwûdê û ankû 'gîyane pîroz' re wê, hilde li dest. Lê felsefe wê, di wê demê de wê, çendî ku wê were kirin û wê bi wê tenê wê di awayekê bênakok de wê hewldana hanîna li ser ziman wê were kirin û wê bêxistin xismet, bawerî û fahmkirina olê de wê, di wê rengê de wê, felsefe dîsa wê bi temenekê ku ew berê ew pêşketîya wê bi wê re wê, were dîtin.

Felsefe em çendî ku wê, bi gotina ahengî di serdemên navîn de wê werênina li ser ziman jî wê, bi felsefikî wê, çendî û çawa jî ku ew hat pêşxistin wê, dîsa wê di wê warê de wê, weynekê wê bileyizê. Di wê de gûhartina armancê û rengê fahmkirinê wê, di aslê xwe de wê, felsefeyê wê bi tememî wê nikaribê ji holê rabikê. Di serdemên navîn de wê, dema ku wê dem wê were dema serdemên navîn a dawî de wê, di wê de wê gûharînên bi hizirkî ku wê pêşkevin û temenê hizirkirinê ê bo lêpirsînê ku wê pêşkeve wê, bi wê bi me bide gotin ku "wê, çendî k uew têrzanîn û gihiştin bû wê, ew pêşketin wê were û bijî. Wê dema ku wê fêkiyek jî ku ew bi darê ve hati û bûtî heta ku ew negihjê wê, newê xwarin. Yan jî wê ji dara wê newê kirin. Wê, di rewşa felsefeyê û bi teybetî felsefeya serdemên navîn de wê, ev şibandin wê, di aslê xwe de wê, giringiyekê wê bi xwe re wê, bi pêşketina xwe re wê bide dîyarkirin.

Di pêşketina aqil û zanînê de wê, çendî û bi çi rengê ku ew pêşkeve jî wê, mirov dikarê wê di dewama wê de wê bêjê wê, têrbûn ku bû û piştre wê, encamên ku wê bide wê hertimî wê ji ya ku ew dihê tefkîrkirin û hizirkirin wê cûdatir bê. Di wê warê de pêşdîtina encamê wê, di aslê xwe de wê, ne weke rewşek bi awayekê teqez a dîyarker bê.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê. Werênê li ser ziman ku wê rewşa aqil wê, weke rewşeka ku mirov dikarê wê bi şibihênê li civa yê. Civa ku ew çendî ku ew hat xistin tiştek wê hertimî wê, temenekê pîrr hesan wê bide. Lê di her demê de wê temenê wê hebê ku ew bê û bikeve her reng û awayê de. Wê, temenê gûharînê wê, di wê de wê, bi wê rengê wê hebê. Têkiliya nava gotin û wateyê wê, di wê warê de ku mirov carna ne di farqê de jî bê wê, bi xwe re wê, gûharînên giring wê karibê bide çêkirin. Di serdemên navîn de wê, ziman wê, bi awayekê pîrr zêde wê pêşkeve.

Wê di bereye firehîya têgihîştin û hişmendiyê de wê, felsefe wê temenê ku wê çêkiriya wê, bi wê re wê, şaqên din ên hizirkirinê ên weke wêjeyê û hwd wê, pêşbixê Di serdemên navîn de wê 'wêjeya oli' ku wê bahsa pêşketina wê were kirin wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê ku mirov wê dikarê wê di serî de wê fahmbikê bê. Wêja wê, di wê warê de wê aliyekê hizirkirinê û gûharîner wê bi xwe re wê biafirênê.

Di aslê xwe de wê, çendî ku wê bo demên duyem a serdemên navîn wê bahsa skolastikê wê were kiirn jî lê wê dema ku mirov wê li wê binerê bi zimanî û hwd wê, mirov dibînê ku wê, ji gelek aliyan ve wê, gûharînen mazin ku ew dibin wê, di wê warê de wê, serdemên navîn wê ji gelek aliyan ve wê, weke demna bi aqil pêşdikevin wê wê bide nîşandin.

Di nava dema serdemên kevnera û ya piştî demên serdemên navîn a serdema hemdem a piştî demên ronansansê wê dema serdemên navîn bixwe bê. Di wê çerçoveyê de wê weke temenekê afrîner jî bê ji wê re. Pêşketinên hizrî ên ku wê piştî wê bibin wê, di aslê xwe de wê, demên serdemên navîn wê, bo demên heemdem ên piştî ronansansê wê giringtir wê bide nîşandin. Di wê warê de mirov tenê wê bêjê weke 'demek tarî' û wê dema ku mirov wê şîrovebikê û bi tariyekê wê werênê li ser ziman wê, ne têr vegotinbar bê.

Di ti demê de wê dema ku wê jidandin wê bibê wê di wê de wê rehetî nebê. Wê di wê rewşê de wê, di serdemên navîn de wê, bi nerînê re wê zêdeyî wê jidandin wê bibê. Wê armanca navaroka felsefeyê wê were gûharandin. Wê wekî din wê têgînên weke yên gûmanê wê ji nava felsefeyê wê werina derxistin. Lê wê di serdemên navîn de wê di felsefeya wê de wê pîrr zêde wê, realism, mantiq û metafizik wê pêşxistina wan wê bibê. Ji aliyekê ve wê, metafizik wê, pêşketinên bi wê re wê weyn û rola têgîna gûmanê a j inava felsefeyê hatî derxistin ku wê hinekî dereng jî bê wê bileyizê. Minaq piştî wê, filosofên weke spinozê ku wê bi zimanê xwe yê xas wê, şîroveyên xwe wê bi têgînên weke rewîstê wê werênina li ser ziman wê hinekî jî wê nîşanaka wê bê. Spinoza wê di roja me de wê, hê li gorî rastiya wî ew bi tememî ne hatîya bê fahmkirin. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê Bo filosofê demê Manî jî ku wê di destpêka dema kevnera de wê were û wê felsefeya wî, di demên serdemên navîn de wê zêdetirî wê bi hebûn û bandûra wê re wê were dîtin wê, heman tiştê mirov dikarê bo wî jî wê werênê li ser ziman.

Felsefeya mantiqê wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring bê ku mirov wê, di serî de wê, di çerçoveya demê de wê, weke aliyekê bingihînî bi têgînek realist wê hilde li dest bê. Wê, di dewama wê de wê,

di vegotinên ku wê bi olzanîyî wê werina kirin û pêşxistin wê, di aslê xwe de wê, di wê rengê û awayê de wê, weke di wan de jî wê, bi heman rengê wê, temenekê wan ê realist û mantiqî û hevgirtî wê hebê. Şîroveyên Dantê ku wê di berhemên xwe yên weke «komîdiya ilahî» bikê wê, di aslê xwe de wê, di wê warê de wê têgînekê wê karibê hem bi navê û hem jî bi navaroka wê bide me. Weke wî wê dema ku mirov dem bi dem wê demên wê navaroka serdema navîn wê dinerin mirov rastî wê, dihê. Ji aliyê nav ve wê minaq wê, têgînên weke 'rûhanî', 'pîrozî', 'bawerî' û hwd wê zêdeyî wê derkevina li pêş û wê serwer bibin. Li pêşya navan jî wê minaq wê bahsa Augustinus wê were kirin wê, gotinên weke 'aziz» û hwd wê werina bi karhanîn.

Xosletên pêşketina felsefeya serdemên navîn wê, di wê rengê de wê, bi awayekê wê, li şûna ontolojiya metafizikê wê olzaniya metafizîkî wê, werênê. Di wê wê warê de wê, bi felsefeyê wê, êdî wê bikê ku wê pêşbixê. Wê, bi wê pêşxistinê re wê, şîroveyê wê li ser jîyanê re wê, bi hebûna 'hebûnek teqez' re wê, werênê li ser ziman. Wê, bûjanê wê, di nava fahmkirina kirdeyî û ankû manawî de wê bide windakirin. Wê, li ser wê re wê, hizirkirina wê were kirin. Weke ku mirov wê dibînê wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring wê weke ku wê, bi gotinan wê, bi wateyî wê di awayekê 'objeyî' de wê hizirkirineka objeyî li şûna hebûna bûjenî a di jîyanê de ku wê bi hizirê wê, bi wê re wê were dîtîn. Di wê rengê de wê, di serî de wê, ew wê bi wê re wê, were dîtîn ku wê, felsefe wê, di awayekê 'hevgirtî' bi hevdû re ne bi nakok wê di awayekê de wê, were hanîn li ser ziman. Xosletê sereka wê ew bê ku wê, tahamulê ji gûmankirinê re wê di wê demê de wê nebê. Wê bawerî û aqil wê, di wê warê de wê, çawa wê hevdû herêbikin û ankû çawa dikarin hevdû herêbikin û bi hevdû werina fahmkirin wê weke aliyekê hizirkirinê wê, di aslê xwe de wê, li wê were hizirkirin. Di wê rewşê de hewldanên têkiliyekê di nava aqil û bawerîyê de çêkirin wê bi wê re wê, weke aliyekê giring wê were dîtîn. Lê di wê warê de wê filosofên ku wê aqil û baweriyê li hemberî hevdû jî wê bibînin û wê fahmbikin wê hebin. Minaq **Williamê Ackhamî** wê, di warê bawerî û aqil de wê bêjê ku «bawerî û aqil ji hevdû ji hevdû cûda na, du qadên ji hev cûda na.» Wê bi wê gotinê wê di demê de wê, mudahaleya aqila li bawerîyê û ya baweriyê li aqil rast ne dî dît û li dijî sekinî bû. Wê di wê rewşê de wê weke ku mirov dibînê wê çendî ku wê bawerî wê derkeve li pêş jî lê wê, têkiliya nava bawerîyê û aqil wê, bê mijareka sergirtî û ankû servekirî ku wê were lêpirsîn jî bê di demên serdemên navîn de.

Di demên serdemên navîn de wê, zêdeyî wê, bi awayekê stêrzanî ê hemdem wê ji destpêka wê derkeve li pêş. Di wê warê de wê, rewşa serdemên navîn wê di aslê xwe de wê bi zêdeyî wê di awayekê teybet de wê xwe bide domandin. Di warê stêrzaniya serdemên navîn de ku mirov bihizirê wê, mirov dikarê wê bêjê ku wê bi awayekê aqadamîkî wê, mijar kê mî wê were dîtin ku wê were hildan li dest. Çend filosofên demê ên ku wê, aqilê xwe bi zêdeyî wê bidina ser mijarên weke Stêrzaniyê û hemdemîya wê û ku wê navê wan derkeve li pêş wê, Abraham kurê Ezra, kurê maymun, Isaac Abrabanel, Dawid kîmhî, Solomon kurê Gabirol, Saadia Gaon, Judah Halevi, BIrehimê Xelatî, Fexredinê Tusî, Bavê îsa, ismailê Cizîrî û hwd bin. Weke wan mirov dikarê gelek nava werênê li ser ziman.

Di wê warê de wê di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, rewşa aqil wê, di wê warê de wê, pirr zêdeyî wê derkeve li pêş. Stêrzanî wê, şêwayekê hizirkirinê ê ku wê di demê de wê, bi zêdeyî wê, ji dunyayê wê berê aqilê mirov wê bide derve jî bê. Wê, di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, ew wê, derkeve li pêş.

Di rewşa Stêrzaniyê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, li kurdistanê wê gelek filosofên ku wê derkevin di demê de wê dema ku mirov li nava berhemên wan dinerê wê, bi zêdeyî wê, têtîgînên ser stêrzaniyê ku wê bi zêdeyî wê pêşbixin wê werina dîtin. Li rojava filosofên olî ku wê derkevin wê, zêde wê ji aliyekê ve wê hertimî wê, stêrzaniyê wê ji xwe re wê bikina mijar. Di baweriyên demê de ku wê têtîgîna 'xwûde li azmana ya' wê bi zêdeyî wê heya mirov bi aqilê mirov re wê berê wê bide li azmana. Wê, di wê warê de wê, têtîgînên weke 'dojeh li bin ardê ya' û bihûşt li ser ardê li azmana ya' wê, di wê warê de wê, weke têtîgîneka demên kevnera a herêmê jî wê, di wê rengê de wê weke têtîgîneka ku wê rengê berê aqilê mirov û hizirkirina mirov jî wê bi xwe re wê bide nîşandin bê.

Di wê demê de wê, dema ku mirov wê li wê bihizirê wê, bi wê re wê, bizêdeyî wê, pirsek wê di demên hemdem de wê li ser serdemên navîn wê were kirin û wê bê pirsên ku wê piştî serdemên felsefeyê wê ber çî wê bi zêdeyî wê, ol wê bi zêdeyî wê pêşkeve û wê serdest bibê? Di aslê xwe de wê, dema ku mirov li rengê hizirkirinê demê binerê wê çendî ku wê felsefeyna bi pêşketî wê derkevina li pêş jî lê wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, di rewşa hizirkirinê û gelemperîya wê, her wusa hewldana şîrovekirina her tiştê û elementên ku ew di nava felsefeyê de ku ew hatina pêşxistin wê, di serî de wê, bandûra wê hebê. Lê ev wê

ne têr bê ku mirov bi wê karibê wê bi tememî fahmbikê. Di serî de wê, weke aliyekê din wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa aqil wê, di wê rewşê de wê, bi zêdeyî wê, di gelemperîya wê de wê, nûbûnek wê di aslê xwe de wê, di nava pêşketina olî de wê xwe bide dîyarkirin. Ew jî wê, rewşa jîyane civakî û ku wê ew wê weke sazûmanaka wê xwe bide dîyarkirin û pêşxistin bê. Di wê rewşê de wê, pêşketina destpêka civakatîyên demî jî wê, di wê rewşê de wê hebê. Wê, di wê rewşê de wê, ev pêşketin wê, mihtacê serwerîyek giştî bin. Wê, di wê rengê de wê, ev wê bi zêdeyî wê derkevina li pêş. Lê wê bi wê re wê, weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa wê, di serî de wê, bi zêdeyî wê, xwe bi şûnpêya hizirkirinê a demên berê ku wê di nava felsefeyê de wê xwe bide domandin wê bi wê re wê, werênê li ser ziman wê, bandûra wê zêde hebê. Wekî din wê ol wê, bi tememî wê bi felsefeyê wê bidest hizirkirinê wê bikin. Ev wê weke aliyê herî giring ê ku mirov dikarê wê, di serî de wê di temen de wê fahmbikê bê. Di wê rengê de wê, çendî ku wê, ol wê weke ku bi serdemên navîn re wê, weke 'dawîya demên felsefeyê' jî wê were dîtin lê wê di aslê xwe de wê, weke rewşa denezendina bi aqilê felsefeyê oldariyê û pêşketina wê ya bi jîyane civakê re bê. Wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman bê.

Felsefe wê, di wê rewşê de wê, di serdemên navîn de wê, bi awayekê teybet wê, di aslê xwe de wê, serdemekê wê di wê rengê de wê bi rêya olê re wê bijî. Wê bi xosletên wê yên demkî re wê were bi rêxistin kirin. Wê, wê demê de ê hizirkirina hemdem a felsefî wê weke temenê fahmkirina olî wê were dîtin. Nivîsandina dîroka olzaniyê wê, di wê warê de wê, weke aliyekê olî ê ku wê temenê serwerîya wê biafirênê. Li kurdistanê kesên weke bavê şedad, Aliyê Êsîr û ankû bavê êsîr û hwd wê weke wan wê bi dehan filosofên demê wê derkevin û wê li herêma wê hizrên xwe wê, di wê rengê û awayê de wê werênina li ser ziman. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, li kurdistanê wê, di felsefeya demê de wê, du xat wê, bi awayekê wê were dîtin. Wê, aliyekê wê, weke Gazalî û hwd wê, bi zêdeyî wê, bawerîyê wê derxina li pêşîya aqil bê. Lê yên weke Kûrê Rûst, Kûrê Sîna, Amîdî, Emerê Suhrewerdî û hwd wê, derkevina li pêş. Di wê rewşê de wê, ev di rengê hizirkirinê de wê biaqil wê, di dîmenê de wê ontolojiya metafizîkê wê derxina li pêşîya ya olzaniyê. Di wê rewşê de wê, bi aqilê xwe re wê, di demê de wê bi zêdeyî jî wê,

bandûra wan wê hebê û wê, di dema xwe de wê bi aqilê xwe de wê weynek mazin jî wê bileyizin.

Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, felsefeya demên navîn wê, di wê rengê de wê, di awayekê de wê, di demên serdemên navîn ên destpêkê de wê, bi zêdeyî wê, felsefeya metafîzîkê wê di wê de wê, were pêşxistin. Wê di wê rengê de wê, hizirkirinek wê, bi aqil re wê hewl bêdayîn ku ew were pêşxistin bê. Çendî ku wê metafîzîk wê ji rengê hizirkirina wê, ne bi zanyarî wê bihizirê jî lê wê di çerçoveya pêşketina demê de wê, mirov dikarê weke pêşketineka aqilî a pêşketî jî wê di nava dîmenê giştî ê serdema navîn de wê fahmbikê.

Di aslê xwe de wê, li rojava û ankû li ewropa ku wê navende wê dêr bê wê hin bi hin wê filosofên olî wê deerkevin. Wê, di wê warê de wê, hizrên xwe wê, bi olî wê, werênina li ser ziman. Wê ew jî wê, têkiliya aqil û olê, aqil û baweriyê, bawerî û mirov û hwd wê bi gelek aliyên din re wê, bixwezin ku wê fahmbikin û li ser wan hizrên xwe werênina li ser ziman. Ew hanînen li ser ziman wê, çendî ku wê zêdebibin wê bi demê re wê bina temenê hizirkirin û fahmkirin ji hevdû cûda jî. Wê dema ku wê fahmkirinêmn cûda wê, pêşkevin wê, di aslê xwe de wê hingî wê ahenge fahmkirinê a hevgerî ku wê bi olê di serdemên navîn de wê bê xwestin ku ew were pêşxistin wê, ew wê hin bi hin wê weke ku wê, têkçûn wê di wê de wê bibê. Di wê rewşê de wê hizrên cûda wê hertimî wê, temenê nîqaşên li ser olê bixwe jî wê bi demê re wê biafirênin. Di wê rewşê de wê, di wê warê de wê, felsefe û ol wê, çendî wê weke du gotinên ku ew hevdû fahmbikin û biişin wê di aslê xwe de wê, weke aliyekê din ê fahmkirinê bê. Di wê rengê de wê, mirov dikarê wê bi wê re wê werênê li ser ziman ku wê, felsefe wê, çendî ku wê, xosletê wê yê gûmanê û lêpîrsînê wê ji wê were derxistin jî lê felsefe wê bi xosletê xwe yê fahmkirinê wê, hin bi hin wê, karibê di mejî de wê, xwe bigihêne têgînekê li ser giştîya olê re di demê de. Wê vê jî wê, bi demê re wê, bi hizirkirinên rexnegir ên demê re wê wê bikê. Felsefe û ol wê, hertimî wê, bi hevdû re wê, weke ku wê were xwestin wê nemeşe, her çendî ku wê bê gotin ku felsefe û olê bi hevdû re wê di demê de wê levkirinekê jî wê bi hevdû re wê bidina çêkirin jî. Wê nîşanekên wê jî wê, hin bi hin wê bi aqilên lêpîrsîner ku wê bi demê re wê pêşkevin re wê xwe bide dîyarkirin. Me li jor got wê dema serdema navîn wê di wê de wê, weke aliyekê wê dîtbar ê bi aqil û pêşketina wê bi zêdeyî wê, stêrzanî wê xwe bide dîyarkirin. Stêrzanî wê, di aslê xwe de wê, weke nûqteya ku wê hin

bi hin wê temenê lêpîrsînê wê bi xwe re wê bide çêkirin jî bê. Minaq stêrzanên weke kapler, kopernîk, galilei û hwd wê, ku mirov li wan hizrên û kirinên wan binerê wê di wê warê de wê, bi zêdeyî wê ew lêpîrsîn wê xwe bide dîyarkirin. Minaq wê, hizrên gellilei ên di derbarê gerwêrkên di dervî dunyayê de ku wê bînen ser ziman wê, dem bi dem wê, bê sedema ku ew bi dêrê re were hemberî hevdu. Tê gotin ku wî dem bi dem hizrên xwe bi şûn dana kişandin tevî ku wî bi wan bawer jî dikir. Wê, di wê rengê de wê, ev rewş wê, ne tenê wê bi wî re wê hebê. Wê li deverên din ên cihanê û bi baweriyên din re jî wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê stêrzanî wê bê temenê şoreşkirina li ser serdema navîn re jî bê. Di wê rengê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di serî de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê, di wê warê de wê, bi hizirkirinê wê, hizrên stêrzanîyê û bi demê re wê nivîsandinên bi rengên din ên weke bi wêjeyî û hwd ku wê pêşkevin wê, ew jî wê, weke aliyna din ên ku mirov wê, di wê warê de wê, di serî de wê, weke temenê gûharînên ku wê bi demê re wê werin û bibin jî werênê li ser ziman bê.

Di serdemên navîn de wê hizrên gelek filosofên serdemên kevnera ên weke sokrat, platon, Aristo û hwd wê, werina xwandin û wê li ser wan re wê têgînên daerêjkê û fahmkirinê wê werina temenkirin di fahmkirinê de. Wê, di wê rengê de wê, dema ku wê, galilei wê ji quleya pîsa'yê wê tişt wê biavêjê xwerê bo ew fizika aristo bi ceribênê wê, di aslê xwe de wê, weke rewşeka ku mirov dikarê wê di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, werênê li ser ziman bê.

Fahmkirina serdemên navîn tenê bi aliyê wê dîtbarî ê derketina li pêş a olê re wê fahmkirina wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê kêf fahmkirinê bê. Ol bixwe jî wê dema ku wê di wê demê de wê were fahmkirin wê, di çerçoveyek rast de wê hê jî wê kêf hatibê fahmkirinê bê. Di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Weke elementên pêşxistina aqilê serdemên navîn navên felsefîkî û hizrî mirov dikarê bi çend sernavan wan werênê li ser ziman. Di serî de wê felsefeya cihutiye wê weke aliyekê giring wê xwe bie dîyarkirin. Aliyê din wê felsefeya kurdistanê wê, mirov dibînen ku wê weynekirî zêde wê li herêmê wê bileyîzê. Li ewropa û pêşketina wê ya bi felsefeya xiristiyanîyê re wê di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman, Piştê derketina li holê a îslamê wê, di destpêkê de wê weke ku mirov wê dibînen wê ser felsefeya cihû û ya kurd re ku wê ji wam sûdbigirê wê pêşkeve.

Di serdemên navên de felsefeya kurd wê, heta roja me wê çendî ku wê weke aliyekê ji temen ve xwediyê kifşkariyekê jî lê wê zêde wê li ser wê newê sekin in. Di wê warê de wê, di serî de wê, dema ku mirov mirov di pêşketina îslamê de jî wê li wê binerê wê, bandûra wê xwe bide dîyarkirin. Filosofên kurd ên weke Weysel qaranî, bavê hanîfê dinwerî û hwd wê weke wan bi dehan filosofên demê wê derkevin. Di wê warê de wê felsefeya kurd wê di aslê xwe de wê mirov dikarê di çerçoveya demên hemdem de wê, kevnera û piştire ya serdema navîn de wê li du deman li hevdû hevdû beşbikê û wê werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê, di serî de wê, karibê wê di serî de wê, were fahmkirin. Felsefeya kurd wê, di serdemên kevnera de wê, bi awayekê sazûmamî wê xwe di serdemên kevnera de wê, weke demên olî ên serdemên navîn wê di serdemên kevnera de wê bi hizrên Mîtra û piştire Zerdeşt re wê xwe bi çeroveyek giştî wê bi çerçoveya olî a êzdayî û ankû yazdanî re wê bide nîşandin. Wê, di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, ev wê weke aliyekê wê yê giring wê, xwe bide nîşandin. Felsefeya kurd wê, di wê warê de wê, di aslê xwe de wê, weke kelehe wê ya dawî a ku wê di wê rengê de wê pêşkeve û wê piştire jî wê weyna xwe wê bi hizrên xwe yên pêşxistî wê bileyizê wê, Manî û çerçoveya wî ya olî ku wî li ser wê temenê pêşxistîya bê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê li ser xate olên semewî ku wê çawa ji cihutiyê heta mesihiyê û îslamê wê li dûv hevdû wê were li ser ziman wê, bi heman rengê wê li kurdistanê wê di awayê xatek yekxwûdayî a yazdanî de wê bi ola mîtra, ola zerdeşt û ola manî wê di heman rengê û awayê de wê li ser xate yazdanî wê xwe bide dîyarkirin. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê li kurdistanê wê xate yazdanî wê piştî hatina îslamê û pêvajoyên wê yên hêrîşkiirna li temenê wê ku wê were rûxandin wê piştire wê di nava civakê de wêbi komên civakê re wê xwe bide domandin. Komên civakî ên weke yarasanî, êzdayî û hwd mirov dikarê wê wê rengê û awayê de wan hilde li dest û werênê li ser ziman. Di heman rewşê de wê, di dewama wê de wê şêx Adî û sultan şahaq ku wê weke avakarê wê xatê ên demên serdema navîn de bin wê hizrên wan wê, bandûra xwe wê pîrr zêde wê li herêmê wê di çerçoveyê de wê bide nîşandin.

Lê li herêmê wê, di wê warê de wê, piştî derketina li holê a îslamê wê, li kurdistanê wê wergerîna li wê bibê û wê di wê de wê, bi wê asta xwe ya felsefeyî wê, di wê de wê, bi awayekê bi hêzî wê temenê xwe wê bi

zêdeyî wê biafirênê û serwer bibê. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, felsefeya kurd ku ew heta ku ew bi rastiya wê re newê fahmkirin wê ne bi rastî wê herêm û demên wê yên kevnera û serdemên navîn wê baş werina fahmkirin û ne jî wê olên piştî hatina herêmê ên weke îslamê ku wê pêşkevin ne jî wê pêşketina wan wê bi awayekê rast wê di demên wan de wê baş wê werina fahmkirin. Di wê rengî û awayê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Ji nedîtî ve hatina felsefeya kurd di temenê wan pêşketinan de wê bi awayekê bizanebûnî bê û ne bi zanebûnî bê wê çavê xwe li rastiye girîntî û ji ne dîtî ve hatina wê bê. Di aslê xwe de wê, gelek pirsgirêkên ku wê piştî wê, derkevin û wê bina temenê tengezeriyên civakî, olî û hwd li herêmê wê hinekî jî wê ev di temenê wê de wê hebê.

Di serdemên navîn de wê, di aslê xwe de wê, dema ku wê li herêmê wê dem wê were li dora sedsale 14' min û pê de wê, li ber ronasansekê bê. Wê, herêm wê hema beşa wê bi zane û hizrên ku ew bi navê olê bê û ankû hizirkirinên din bin ku ew dihên pêşxistin wê hin bi hin wê bi lêpîrsînên hizirki re wê, pêşxistinên nû wê hin bi hin wê temenê wan wê biavêjê. Ya ku wê, ronasansa herêmê wê pêşîya wê bigirê wê, di aslê xwe de wê derketina li holê û serdestîya osmanî bê. Wê ev wê hemû deriyên pêşketinê ên li herêmê wê di wê demê de û di demên piştî de wê li herêmê wê bide girîntî. Di wê çerçoveyê de wê dema ku wê felsefe û hizir wê ji xwe re wê di wê rengê de wê rêya hanîna li ser ziman wê nebînê wê piştî wê, hin bi hin wê goçî rojava bikê. Wê ya ku wê, li rojava wê ji aliyekê ve jî wê bê temenê ronasanê û destpêka wê di aslê xwe de wê ev goça aqil jî bê. Di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman.

Di serdemên navîn de wê di wê demê de wê, hin bi hin wê li hizrên hevdu wê rexnegirîntî wê pêşkeve. Rexneyên filosofên demê ên li hevdu wê, hin bi hin wê bê temenê labitandinekê. Mînaq rexneyên Spinoza ên li bavê maymun wê mirov dikarê li vir mînaq bide. Wekî din hebûna gnostikan wê bi rexneyên xwe yên li pêşketinên olî ên demê ku wê bigirin mirov dikarê werênê li ser ziman. Wê berhemên gnostikan wê di wê demê de wê zêde wê ji xwe re wê mafê jîyanê wê nebin. Wê werina ji holê windakirin û ankû şawitandin. Ber ku wê weke ne li gorî bawerî û olê wê werina dîtî. Di wê rewşê de wê, di dêrê wê 'afaroz' kirin û ankû avêtina wan a ji dêrê wê, weke aliyekê ku wê pêşkeve bê. Mijarên weke levkirina bi hizra xiristîniyanîyê a olî re û ankû bi wê re ne çawa wê were levkirin wê ji aliyekê ve wê Athenagoras wê, di berhema xwe ya bi navê

”dilekçeya lutfê a ji xiristanan re” ku wê binivîsê wê di wê de wê li ser hizrên serdemên kevnera jî wê bisekinê û wê li dijî felsefeya serdemên kevnera wê nesekinê û wê li dijî wê newênê ser ziman. Lê li gorî wê çendî ku wê felsefeya serdemên kevnera wê weke aliyekê ku wê weke temenê wê karibê were hildan li dest bê lê wê hinek nûqteyên wê yên ku ew weke ‘levnakin’ ku ew dibîne jî wê li ser wê bisekinê. Di wê rewşê de wê, hizrên wî weke aliyekê ku wê di serdemên navîn de wê di nava olê de wê, rêya hizirkirina nava olê bi felsefeye serdemên kevnera jî wê bide vekirin.

Wê weke ku mirov wê di felsefeya Athenagoras de wê bibîne wê têgîna ‘wahiyê’ wê derkeve li pêş. Wê li gorî wê, ‘ya di derbarê xwûdê mirov divê ku ji xwûdê fêr bibê’ wê werênê li ser ziman. Di mantiqê de wê, bihizirê ku wê ligorî wî piştî bav gîyan pîroz zûhûr kiriya û dîsa li wî vegeerîya ya. Athenagoras wê bi şartê ku ew wahiyê li pêşbigirê wî aqil di temenê baweriyê de xwest bicih bikê û bi wê werênê ser ziman. Di wê rengê de wê, ev rengê hizirkirinê weke ku mirov bi wî re kifşdikê wê piştî wê zaneyên olî ên ku wê werina wê di berhemên wan wê bi wê rengê wê were ser ziman.

Augustinus ku wê di nava Manîyan de wê bi salan wê temenekê perwerdeyî ê olî wê bibîne wê, bo bawerkiirne fêrbûnê wê, werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê, baweriyê wê, di wê rengê de wê, weke aliyekê temen wê ji wê re wê aqil wê werênê li ser ziman. Di pêşketina felsefeya xiristiniyanîyê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, bi zêdeyî wê, di wê warê de wê, ji aliyekê ve wê, aqil û ji aliyê din ve jî wê bawerî wê derkeve li pêş. Filosofên olî wê, di wê warê de wê, bi zêdeyî wê li ser çerçoveyek olî a ku wê herkesek wê ‘wekehevdû bi heman baweriyê’ wê bijî wê li ser wê bisekin. Klement wê di berhema xwe ya bi navê ‘pedagog’ de wê, li ser rewşa kesên ku ew di bûhûrîna li xiristiniyanîyê wê bisekinê. Wê di wê warê de wê, hizrên xwe wê li ser wê werênê li ser ziman. Di felsefeya Orîgenes de wê mirov dibîne ku wê, xiristiyani wê, çawa wê dîmenekê wê were dîtin. Wê, Origenes wê, di berhemên xwe wê, menewiyetê û ‘destûra pîroz’ wê bisekinê. Wê li ser wê re wê dema ku ew xitab dikê wê di nava gotinên xwe de wê ‘kesên bêbawer’, ‘kesên sapkin’ û hwd wê, di axiftinên xwe de wê li ser wan wê bisekinê. Di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê, hizrên Origenes wê, di wê warê de wê, çendî ku wê ji aliyekê ve wê aqil wê derxina li pêş jî lê wê, ji aliyê din ve jî wê, weke hizirkirina hişk û ji hevdu cûdakirinê jî bin. Wê di derbarê hizra ‘teslîsê’ de wê zanîne xwe

wê werênê li ser ziman. Wê, logosê wê, bi gîyane pîroz û bav ve wê girêdayî bê. Wê, di wê rengê de wê, ew wê, dema ku wê bahsa xwûdê bikê wê bi gotina 'li deverê dervî bûjenê di xwezayê xwe de dijî' re wê werênê li ser ziman. Li gorî wî xwûdê bi rêya logosê ji tûnabûnê afirand'. Ev rengê hizirkirina Origenes wê, di aslê xwe de wê, di derbarê destpêka jîyanê û ankû hebûna bûjenê de ku wê di serdemên kevnera wê bi hizra 'tişt ji xwe heya' û ankû 'ji nebûnê dibê' û hwd wê, di rengê de wê, di serdemên navîn de wê, bi olê re wê were hizirkirin bê. Wê, di wê rewşê de wê hewldana fahmkiirî û hanîna li ser ziman destpêka jîyanê wê, di wê çerçoveyê de temenê bûyina tiştê wê bi wê re wê, weke aliyekê giring ê ku mirov wê dikarê wê, werênê li ser ziman bê. Li gorî wê logosa di hundirê bav de wê dizanê ku ew çi ya. Di wê çerçoveyê de wê, ji aliyekê ve wê rengê hizirkirina Origenes wê, bi warsiyoneka din wê bi têngîna tişt di xwe de ew bi xwe heya wê, mirov dikarê wê bi şewayekê hizirkirinê jî wê fahmbikê.

Ev hizrên ku wê hin bi hin wê bi wê rengê wê li dûv hevdû wê werina ser ziman wê temenê hizirkirinêmn felsefîkî ên felsefeya xiristîniyatê jî wê bi xwe re wê bi demê re wê, bi afirênê. Di wê rengê de wê, ew wê, hin bi hin wê bi awayekê felsefeyê ku wê bikeve nava hewldana fahmkirin û hanîna li ser ziman a hebûnê û ji wê jîyanê û ji jîyanê tiştê wê bi wê re wê, hanînên li ser ziman wê weke aliyê hizirkirî ên felsefîkî ku wê temenê lêpîrsînên di jîyanê ên bi aqîê wê biafirênin jî bin.

Di serdemên navîn de wê hewldana fahmkirina hebûnê û tiştê û bûyîna wê ji destpêkê wê, weke aliyekê felsefîkî ku wê hema bêja pîrîniya filosofên demê wê li ser wê serî biwastênin bin. Wê hewlbidin ku wê fahmbikin û wê werênina li ser ziman. Ev alî wê weke aliyekê giring ê ku wê ji wê felsefe serdemên navîn a hebûnê wê pêşketina xwe wê hin bi hin wê bide çêkirin û pêşxistin bê. Ev alî wê weke aliyekê ku em divê ku wê hinekî li vir di dewama mijarê de wê li ser ê bisekin bê.

Lê di demên destpêkê de wê, dema ku mirov li pêvajoyên pêşketina olê û bawermendên wê binerê wê, çendî ku wê ji aliyekê ve wê, felsefeyê wê, wê ji wê sûdbigirin jî lê wê yên ku wê bi tememî wê felsefeyê wê, dijberîyekê wê li dijî wê bidina nîşandin jî we hebin. Mînaq Ambrosius wê yek ji wan kesên ku wê, bi bi zimanekê dîj wê dijberîyê wê li felsefeyê wê bikê bê. Wê di wê rengê de wê hizrên wî, di wê rewşê de wê, bi navê dêrê wê li ser esasê monîsmekê wê werina dîtin. Di wê warê de wê, Tertulianûs wê weke oldar û filosofekê xiristîyani ji kartaca jî wê, dijberîya li felsefeyê wê zêdetirî wê pêşdetir wê bibê. Wê, ew wê, werênê

li ser ziman û wê bêjê ku wê mafê şîrovekirina bineterên nivîskî ên pîroz wê tenê mafê wê yê kesên bawermend wê bibînê wê, heta ku wê kesên weke gnostik û weke 'sapkin' ew dibînê wê bêjê ku wê 'mafê wan nîn a' ku ew wê bikin. Wê, di wê rewşê de wê, helbestek bi dîyar wê li dijî wan wê bide nîşandin. Tertulianûs wê pêdetir wê bibê û wê, weke dijberîya aqilperezîyê jî wê rewşê pêşbixê. Ambrosius wê, di dema xwe de wê, weke kesê bavê dêrê wê, di nava hewldana pêşîya filosofan û têkiliya wan bi dêrê jî wê bikê ku wê bigirê.

Pêvajoyên pêşketina bi ber dema skolastîkê ve û çavkaniyên wê

Wê serdema navîn wê, di aslê xwe de wê, weke demeka ku wê di wê de wê felsefe wê, ku wê çavkaniya wê serdemên nacvîn bê wê bi zêdeyî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Li vir di aslê xwe de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê felsefeyên demên berê ên weke ya aristo, platon û hwd wê, bina weke temenna giring ên fahmkirinê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, ev felsefe wê, weke aliyna ku wê bi wan wê aqil û bawerî wê, werê nîqaşkirin û wê hewlbêdayin ku ew werina fahmkirin bê. Demên berî demên skolastîkê wê weke demên patristisk ku wê ji demên piştî jîyane Îsa û pêde wê destpê bikin mirov dikarê li sê deman wê beş bikê. Dema pêşî wê navbera sedsale 1'în û 2'în bê. Wê, ev dem wê weke demeka ku wê di wê de wê hin bi hin wê bawerî wê were kifşkirin û wê hertimî wê weke têgîneka ku wê li ser aqil re wê hin bi hin wê were hanîn li ser ziman bê. Wê zane û filosofên olî ên wê demê ku ew derdikevina li pêş wê Aristeides, Justinus, Tatianus, Athenagoras, Îreneus, Tertullianus û hwd bin. Wê, ev wê weke kesna ku wê bi felsefeyê û baweriyê wê bikin ku wê fahmbikin bin. Wê ev wê di wê rengê de wê, weke demeka kifşkirina aqil û baweriyê a li rex hevdu jî bê. Wê li ser wê wê nîqaşên nava wan wê werina pêşxistin.

Dema duyem jî wê weke demeka ku wê ji dora sedsale 2'în bi ber sedsale 5'în ve ku wê herê wê, bê jînkirin bê. Ev dem wê weke demeka ku wê di wê de wê têgîna bawerî û olî wê bi sazûman bibê û wê li deverên cihanê ên cûr bi cûr wê desthilatdarîyên ola felsefeyê wê pêşkevin. Wê weke serdemên kevnera ku wê dibistanên felsefeyê wê vebin wê di wê demê de wê dibistanên ku wê di wan de wê aqil', bawerî û felsefeya olî wê were pêşxistin wê pêşkeve. Wê, dibistana îskenderiya wê yek ji wan dibistanan bê ku wê di demên xwe yê dîrokî de wê, ji gelek pêvajoyên olî ên berî xiristîyanîyetê bi cihutiye û berî wan bi mîtannîyan re bi yazdanîyê û piştre wê ji xiristîyanîyetê re wê ew wê

bikê. Wê di wê demê wê kesên weke filosofên wê demê jî wê filosof û zaneyên olî ên perwerdekar ên weke Klement, Origenes, Gregorius, Augustinus wê derkevina li pêş. Di wê demê wê, ev dem wê bandûra wê li ser demên destpêkê ên pêşketina skolastikê jî wê pirr zêde wê piîstre wê were dîtin. Felsefeya kesên weke Augustinus wê di wan deman de wê weke referans wê were hildan li dest û wê were xwandin.

Wê dema sêyem jî wê weke dema ji sedssale 5´min heta sedsale 8´min ku wê were dîtin wê weke demeka ku wê bi nîqaşên nava gnostikan û fanatikên olî re ku wê were meşandin re wê were dîtin. Wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê kirina felsefeyê ku wê çî hinek piçên wê hebin jî wê werina ji jîyanê derxistin. Di wê demê de wê, ol wê bi navê wê, kesên oldar û ne oldar, yên olî û yên ku ew ji olê derketina û hwd wê, werina dîtin. Di wê rewşê de wê, ev wê weke aliyana giring wê di wê demê de wê xwe bidina dîyarkirin. Wê di wê demê de wê filosof û zaneyên olî ên weke Sante Dionisos, Boethius wê bi zêdeyî wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Wê bi hizrên xwe û hizrên kesên weke xwe wê dema xwe wê bidina pêşxistin. Wê ev demê wê ji aliyê fahmkirina felsefeyê û ghiştina rastiye bi wê ve wê weke demna ku wê weke demên bi şunveçûyîne jî wê werina dîtin bin.

Lê wê di wê demê de wê hizrên platon û aristo wê ji gelek aliyan ve wê weke teginna ku wê hertimî wê li wan û ser wan re wê were hizirkirin bê. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê di serî de wê, weke aliyek giring wê di serî de wê werênê li ser ziman ku wê çendî ku wê di dîmenekê de wê, felsefe weke ku wê ji jîyanê wê ´derkeve´ û ankû wê ´bê derxistin´ jî lê wê ji aliyê din ve jî wê oldar û filosofên olî wê bineterên nivîskî ên demên berî xwe ên ji demên kevnera wê şrovebikin û ankû wê bi sereka wê ozeta wan derxin û wê bi wan wê bikin ku ew bi wan fahmkirinekê çêbikin. Wê di wê temenê de wê rengê ku ew wê bi wê bihizirin wê di çerçoveya baweriyê de wê çawa wê bi aqil wê bikin ku ew ji aliyê baweriyê ve li gorî xwe wê fahmbikin wê bi wê bê. Dema ku ji aliyê baweriyê ve bi aqil hat fahmkiirn wê hingê wê aqil wê weke di astra duyem de wê bimênê. Lê ji aliyê aqil ve li baweriyê nerîn wê hingê wê aqil wê weke aliyekê giring wê derxê li pêş.

Wê heta ku wê dem wê were demên skolastiskê wê di wê çerçoveyê de wê demna ku wê weke bi gengêşîya nava aqil û baweriyê ku wê bèn bûhûrandin bin. Lê wê di dema skolastikê de wê, hinekî wê gûharîn wê di wan kiryar û rewşan de wê bibê. Wê gotina skolastikê jî wê di wataya dibistanî de wê, li ser temenê xwandinê wê xwe bide dîyarkirin. Wê di

wê demê de wê, bineterên nivîskî ên platon û aristo wê weke ku wê di wê demê de wê jinûve wê werina kifşkirin bin. Platînus şîroveyên wî yên weke ozeta felsefeya demên kevnera a aristo û platon a wê, di wê warê de wê, weyna xwe wê bileyizê. Wê di wê demê de wê Augustinus wê, di aslê xwe de wê, nbi perwerde û nivîs û hizrên xwe yên ku wî nivîsandina wê bandûra wan pirr zêde wê bibê. Di wê rengê de wê, ev wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê çendî ku wê dema skolastikê wê weke dema ku wê weke 'demeka bi şûnveçûyinê' wê were dîtî û pênasekirin jî lê di aslê xwe de wê, di xoslet û qarakterê wê de wê gûharînên ku wê bîaqil bibin wê xwe bi wan wê bide dîyarkirin. Wê, di wê demê de wê wusa wê were dîtî ku wê di temenê hizrên filosofên kesên weke aristo û platon wê temenê perwerde kirinê wê bibê. Wê dema skolastikê wê temenê wê, ser pêşxistina zanîngehan wê pêşkeve. Wê, di wê rewşê de wê, zanîngeh ku wê bibê wê di wan de wê êdî wê ji aliyekê ve wê, weke ku wê di dîmen de wê rêya kirina felsefeyê wê vebê wê dîmenek wê were berçav. Zanîngehên weke yên paris û oxford wê, werina demezrendin. Wê li frorance û deverên din ên cihanê wê bi wê rengê wê, zanîngehên perwerdeyê wê bibin. Weke ku mirov li kurdistanê bi 'medreseya sor' re dibîne û wê li dora sedsale 12'min û 13'min wê were avakirin wê di wê rengê û awayê de wê zanîngeh wê werina avakirin. Ev wê, ji aliyekê ve wê, weke cih û dibistanên aqil bin.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê din wê di serî de wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di wê demê de wê li ser temenê serdemên kevnera wê jinûve wê weke hin bi hin wê were kifşkirin. Wê di wê rewşê de wê, hin bi hin wê felsefeyên ku wê, bi awayekê realist û monist wê hizrên xwe wê werênina li ser ziman wê li dûv hevdû wê derkevin. Dema skolastikê wê weke demeka ku wê di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê weke demek bi aqilî a demezrîner jî bê. Wê di wê rengê û awayê de jî wê mirov dikarê wê, di serî de wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, hin bi hin wê li şûna gûmankirin wê bidest fahmkirina lêpîrsîner wê pêşbixê. Wê di wê rewşê de wê, dema skolastikê a pêşî wê li ser esasê fahmkirinê wê, derbas bibê. Wê di serdema pêşî de wê weke ku wê di wê çerçoveyê de wê platonî wê ji nûve wê were kifşkirin, Wê hizrên Augustinus wê, were kifşkirin û bê xistin temenê nîqaşkirinan. Wê filosofên weke John Scotus Erigna wê derkevina li pêş. Ev dem wê li dora sedsale 8 û 10 wê bijî.

Dema piştî wê ku wê li dora sedsale 9-10 û heta sedsale 12´min û hwd wê, weke dema duyem a skolastikê û wê ev dem wê weke demeka ku wê di wê de wê bi teknîkî, aqilî û hwd wê sazûmanak wê were avakirin. Wê di wê de wê civaketîya k uew hin bi hin pêşkeve wê çawa wê bersivê bide xwestekên wê û wê sazûmana olî wê bijî bi serdestî wê bi wê rengê wê, ew wê were ser ziman. Wê di wê demê de wê filosofên weke Anselmus, û Petrus Abelardus wê derkevina li pêş. Di wê demê de wê, pêşxistina sazûmana aqilî wê bibê. Wê têkiliya nava aqil û baweriyê wê bi awayekê hararatî wê di wê demê wê bi nîqaşan wê derkeve li pêş. Wê di wê demê de wê mirov weke ku bi keviya çav mirov kifşdikê ku wê hin bi hin wê aqil wê hin hin wê serdestiyekê wê li hemberî bawerkiirne wê bi xwe re wê bide pêşxistin. Lê wê hê gelek ji wê re wê pêwsît bê.

Wê dema sêyem a skolastikê wê ji sedsale 12´min û heta sedsale 14´min wê bijî û wê di wê demê wê hin bi hin wê serdestiyek wê bi felsefeyê û nîqaşkirinên wê biçav wê were dîtin. Wê felsefe aristo wê jinûve wê were kifşkirin û wê bê derxistin li pêş. Di wan zanîngêhên ku ew hatina avakirin wê bi awayekê vekirî wê, felsefe ´´ kirina wê, derkeve li pêş. Wê filosofên weke Bonaventure, Aziz Thomas, Roger Bacon, John Duns û hwd wê derkevina li pêş.

Wê dema bilind û dawî a skolastikê wê di nava sedsale 14´min sedsale 15´min de wê xwe bide dîyarkirin. Wê ev dem wê di wê de wê hin bi hin wê rengê hizirkirin û felsefeyan wê were pêşxistin û nîqaşkirin. Wê realism wê bi têgînên weke normalismê wê mijarên nîqaşê bin. Wê hin bi hin wê di nava ya kevn û ya nû de wê nîqaş wê werina pêşxistin û wê li ser ya nû re wê têgîn û gotinên weke yên ´modern´ wê derkevina li pêş. Filosofên weke William Ochkhâmî û hwd wê derkevina li pêş. Di wê demê de wê, felsefe wê, bi awayekê vekirî wê êdî wê were dîtin. Wê di nava aliyên felsefeyî û yên olî de wê, nîqaşên bi aqil wê werina meşandin. Wê, di wê rewşê de wê, herdû alî jî wê binîqaşan wê argûmanên xwe yên hizirkî wê li hemberî hevdu wê bidina hanîn li ser ziman.

Wê di serdema navîn wê de wê di wê dema ku wê were bigihijiyê de wê, saziyên perwerdeyê jî wê pêşkevin. Wê, di wê rengê de wê, weke ku wê were dîtin wê, saziya bi navê ´´ septemartesliberales´´ ku wê bi wateya ´hûnera azad´ wê were li ser ziman wê hebê. Quadrivium (sêyî), Trivium (çarî), ku wê werina beşkirin wê hebin. Quadrivium; wê ji aritmetikê, geometriyê, stêrzanî û mûzikê ku wê bi afirê wê hebê. Trivium wê di wê de wê li ser mantiq û zimên wê xabat wê werina kirin. Wê di pêşxistina

van beşan beşên perwerdeyê de wê têgih û felsefeya Augustinus wê di temen de wê cih bigirê. Wê wekî din wê Platînus ku wê, îdealisma platon wê bi awayekê nepenî(mistik) wê pêşbixê wê weynek mazin wê bileyizê. Berhema wê ya bi navê ” Enneades” û ankû ”nehan” ku wê were binavkirin wê ji aliyê navaroka wê ve wê, di temenê pêşxistina xiristîniya serdema navîn de wê weke xabatek temenî wê weyn û rol wê bileyizê. Berhema Aristo a ku wê di wê de wê qatagorîzeyê wê bênê li ser ziman a binavê ” Isagoge” wê weynek mazin di temenê hizirkiirna demê de wê bileyizê.

Di felsefeya platon de ku wê bahsa ‘yekê’ wê bikê û wê bêjê ku ‘yek xwe di derbas dikê û *nous*’ pêşdixê. Wê bi wê re wê pêşkeve û wê xwe tamaşa bikê. Yekîtiya yekê wê di xwe de wê, lidealan wê bihawênê. Yek wê sedema aqil bê. Wê yek wê, ne ‘nous’ yanî aqil bê. Wê ev rengê tefsîrkirina wî ya gîyanê wê, di aslê xwe de wê, di çerçoveya têgîna tekîtiyê û felsefeya wê ya tekî wê, di wê de wê weynek giring wê bileyizê. Di wê rengê de wê, di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê balê bikişênê li ser berhema Aristo a qatagoriyan ” Isagoge”. Di aslê xwe de wê ev wê weke aliyekê giring ku wê xwe bide dîyarkirin wê mirov dikarê wê fahmbikê. Di çerçoveya cûre û tîpan de wê, hebûna qatagoriyan wê were nîqaş kirin. Wê bi wê re wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê tevî jîyanê bûyîna dibistanan û hwd re wê, hin bi hin wê di warê hizirkirin, aqil û zanîna de wê sazûmanekê wê bi xwe re wê bide hanîn. Di wê rewşê de wê dema ku mirov li berhemên dema dawî a skolastîkê ku mirov li wan dinerê wê di wan de wê zimanekê adilî û zelal bi wate û levkirinên gotinên wê re wê bê dîtin ku wê were pêşxistin.

Di warê felsefeyê de wê hin bi hin wê berhemên nû wê pêşkevin. Filosofên weke sîpnoza ku wê werin û derkevin wê ne tenê wê bi berhemên xwe re wê, weke rewşna pêşketî û rexnegir ên li rengê pêşketina demê bin. Wê bi wê re wê bi serboriyên xwe re jî wê xwediyê fêrna mazin ji demên xwe bin. Her wusa Sîpnoza wê, weke filosofekê ku wê di wê demê de wê bandûra wî li demên dawî ên skolastîkê wê bizêdeyî wê bibê bê. Em di dewama wê de wê jî dikarin bêjin ku wê berhemên Manî wê, heta wê demê jî wê li gelek deverên cihanê ku ew hatina kopîkirin wê werina xwandin. Wê, di wê rewşê de wê, Manî wê, di aslê xwe de wê, bi hizrên xwe yên ku ew di wê demê de hê bi xwandina

wan re pêşketinê didina dîyarkirin wê, ji oldarekê zêdetir wê weke filosofekê wê, xwediyê weyn û wate bê di wê demê de.

Spinoza wê weke rasyonalis û realistekê demê ku wê bi aqilê xwe re wê bandûra xwe wê li filosofên piştî xwe ên weke Descartes û hwd jî wê bikê. Wê, di warê şîrove û fahmkirina gotina 'xwûdê' de wê, bi têgînek xwezayî wê li wê bihizirê wê bîhîzê ser ziman. Di nava hizrên wî de gotina "Her tiştta ku ew heya di hundirê xwûdê de ew heya, bê ku ew xwûdê hebê wê ne tişttek karibê hebê û ne jî wê karibê were fahmkirin." Wê wê rengê nivîsandin û fahmkirina Spinoza de wê, ew wê weke bi xwezayê û tefsîrkirina wê re wê xwûdê fahmbikê wê, bê temenê fahmkirina bi wê rengê a di derbarê wî de.

Di wê dema dawî a skolastîkê de wê felsefe wê weke ku wê jinûve wê were kifşkirin. Oldar-filosofên demên ku wan pirtûk li ser feslefeyê û olê nivîsandina û ankû berhemên li ser felsefeya demên kevnera ku nivîsandina wê jinûve wê werina kifşkirin. Weke ku mirov ji berhemên Platînus, Boethius û hwd kifşdikê wê, bi zêdeyî wê berhemên wan wê weke şîroveyna felsefikî ên ku wê di temenê wan de felsefeya kevnera ku ew bi demê re hatî şîrovekirin bê. Di wê rengê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, berhema Boethius a bi navê " **De Consolatione Philosophiae**" ku wê were wateya "li ser teseliya felsefeyê" wê, li ser felsefeya platon, aristo û hinekî stoayîyan bê. Di berhema xwe de Boethius wê, li ser temenekê ku ew ji Aristo sûdgirê wê binivîsê. Teybetmendiya berhemên wê ew bê ku ew wê, di wê demê de bi awayekê cûdakirina zanîstan wê li ser wê bisekinê. Wê, ji aliyê teorîkî û pîretîkî ve wê ji hevdû cûdakirinê wê di pirtûka xwe de wê bikê. Wê li ser felsefeya oklid wê bisekinê û wê di wê de wê bi şêwayekê matamatîkê wê, werênê li ser ziman. Wê bi şîroveyên xwe yê li ser filosofên dema kevnera ku ew dikê re wê, weke zanyarekê demê ê giring wê cihê xwe nava felsefeya serdemên navîn de bigirê. Wê, bandûra şîroveyên wî yê li ser felsefeyê wê piştî wê, pîr zêde wê hebê.

Di berhema xwe de wê Boethius wê, bi zêdeyî wê, li ser zanîne û temenê wê bisekinê. Wê şîroveyên platon ên li ser zanîne wê bîhîzê ser ziman û wê bi gotina "zanîn wê bi rohiya xweza re wê dikarê bide bibîrkirina re wê werênê li ser ziman. Wê dema ku wê Zanîne wê bîhîzê ser ziman wê bêjê ku seh wê li ser madeya barker avaya wê darêjkê; bi hêza xiyalê wê jî wê serbixwe wê, darêjkê derkkê. Aqil wê, di wê pêvajoyê de wê derbas bê û di kesan de wê, bi giştîya wê re wê, ya hundirîn wê dide dîyarkirin. Fêrsa fahmkirinê bi wê re derdikeve astek

bilindtir, tûmê darêjkê bixwe, bi derkkirina tûj a zêhnê re wê, derk dikê.” Wê di wê rengê de wê rewşa fahmkirina bi zanînê wê werênê li ser ziman.

Boethius wê di warê fahmkirinê zanînê de wê, ya ku ew didênê li holê wê ji aliyê felsefeya demê ve wê, giring bê. Di wê warê de wê, şîroveyên wî yên li ser felsefeyê re bo zanînê wê, di wê warê de wê piştî wî re wê, weynek giring wê di nava pêşketina demê de wê bileyizê. Wî, bi awayekê weke ku mirov dibînê wê zanînê di temenê nêzîkatîyê de wê, bênê li ser ziman. Wê di warê ol û baweriyê de jî wê ev wê bi heman rengê wê were dîtin.

Wê minaq wê biheman rengê wê weke boethius wê dema ku mirov filosofên demê ên weke Scotus Erigenes dixwênê mirov heman rewşê wê bi wî re jî wê kifşbikê. Erigenes wê, di berhema xwe ya bi navê “De Praedestinatione” ku wê bi nav û wateya ”ya li ser aniyê nivîsandî” wê were xwandin wê, bi wê re wê şîroveyekê li ser pêwîstîniya baxtê wê bikê û wê bi wê re wê, werênê li ser ziman. Wê, bi wê re wê, li ser felsefeya hebûna xwûdê wê bisekinê. Li gorî wî ”mirov rûh em in, lê laş ne em in.” Di wê rengê de wê, dihênê li ser ziman. Di rewşê de wê, bi awayekê hizirkî wê, di çerçoveya zanînê de mirov kifşbikê ku wê di berhema wî de wê bandûra şîroveya li ser qatagoriyan a aristo wê li ser wî û nivîsandinên wî zêde wê xwe bide dîyarkirin. Di wê warê de wê dema ku wê bahsa xwezayê wê bikê wê bi gotina ”ya ku ew dihê afirandin û nayê afirandin” re wê dihênê li ser ziman. Wê, di wê rengê şîroveya wî de wê hinekî jî wê bandûra Zerdeştîyan wê di berhema wî de wê mirov hinekî kifşdikê. Dema ku wê bahsa madeyê bikê wê, bi têngîna pêvjaoya ’bûyîn û tûnabûna madeyê’ re wê ew wê, bahsa wê bikê û wê werênê li ser ziman. Ev rengê şîroveyê wê di wê rengê di temenê bûyîna tiştê de wê weke ’ji ti tiştî’ bûyîna wê şîroveya xwe ya temenê bûyîna madeyê wê werênê li ser ziman.

Di felsefeya wê demê de wê bi wê rengê wê mirov dibînê ku wê şîrovekirinên ku ew dihên kirin mirov ji wan dibînê ku wê têngîna rastteqênîyê wê hin bi hin wê weke temenekê hizirkirinê wê xwe bide dîyarkirin. Wê di dewama Erigenes de wê Anselmus wê, di berhemên xwe yên bi navê Monologion”, “Proslogion” û “De Veritate” de wê, li ser rastteqênîyê wê bisekinê û wê, bi wê re wê, hebûna xwûdê wê bi rengekê şîroveyî ê weke meşandîna aqil re wê bikê ku ew kifşbikê û werênê li ser ziman. Gotina wî ya ”bo fahm bikim bawerdikim” wê weke gotineka ku wê di temenê felsefe û hizirkirina wî de wê, xwe bide dîyarkirin. Wê

rengê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, aqilzanîya wî hinekî wê dem bi dem ku wê bu baweriyê re wê cih bigûharê wê were dîtin. Lê di wê warê de wê mirov dibînê ku wê aqil wê, derxê li pêş. Li gorî Anselmuus wê, aqil û bawer wê du çavkaniyên zanînê na. Zanîn bi sehan destpêkê û seh hertimî zanîna rast nadin. Li vir wê, seh ne sûcbar bin. Seh ku ew zanîna şaş didina mirov wê, sedema wê seha hundirîn bê. Rasttî û ne rasttî wê di gotinê de wê hebin. Ev jî xwe di sipêrêna zanînê. Bûjen ku ew çawa wê, karê şîrovekirinê bê. Ku bûjen rast hat li ser ziman wê hingî rast bê. Li vir ya teqez û ne teqez tenê bi aqil dikarê were derkkirin. Ya ku mirov xwest ku wê vebêjê ku ew vebêjt wê, hingî ew teqez bê. Bûjen ku ew di xwe de rastteqênîyekê ne hawandan wê di gotinê de jî ew ne hatiba ser ziman. Wê piştî wê re di dawîya gotina xwe de wê ew wê bi gotina 'xûluqandina ji aliyê xwûdê ve' wê werênê li ser ziman.

Di wê rengê denê wê di serî de wê rengê fahmkirinê wê, wê rengê de wê çendî ku wê serdemên navîn wê bawerî wê hin bi hin wê xort bibê di nerîn û fahmkirinê de lê wê têgiha zanînê re wê çawa wê were hanîn li ser ziman wê hertimî wê, temenê pirsgirêka fahmkirinê wê were dîtin. Di wê nûqtayê de wê, rewşa fahmkirinê a nava aqil û baweriyê wê, hertimî wê mijareka bi pirsgirêk a fahmkirinê ku wê bale her zaneyên demê ên olî wê bikişênê bê. Ber vê yekê wê, pîrr zêde wê li ser wê nûqtayê wê, serî biwastênin. Di serî wastandinê de jî wê, mirov dibînê ku wê hinek wê aqil derxistina li pêşîya baweriyê û di temen de wê bicihbikin û wê bênina li ser ziman. Hinek jî wê, baweriyê wê, biikin. Zaneyên Firansî ên weke **Abelard** jî wê, di wê rengê de wê weke hinek kesên ku mijare aqil û baweriyê ji xwe re kiriya mijar û li ser wê re rawastîyaya. Bernhard wê, weke zaneyekê din ê demê olî ku wê bikeve nava nîqaşên felsefîkî li ser aqil û baweriyê bi Abelard re bê. Lê wî bawerî di temenê fahmkirinê de weke ku wî bicihkirîya.

Di serdemên dawî ên skolastîkê heta ku wê dem wê werê van deman wê bi wê rengê wê bi zêdeyî wê, filosofên olî ku wê derkevin wê, mijara aqil û baweriyê wê ji xwe re wê bikina mijare fahmkirinê. Di serdemên dawî ên skolastîkê de wê mirov dibînê ku wê aqil wê, derkeve li pêş. Wê hin bi hin wê rewşên fahmkirina bi aqil wê zêdetir bibin. Wê, di wê warê de wê, zaniyê wê werina avakirin. Wê bandûra wê zêde di hizirkirina bi serê xwe a dervî olê wê bibê. Di wê rewşê de wê, felsefe û ol wê weke aqil û baweriyê wê hertimî wê, weke du aliyên ku wê, bi hevdu re ji temen ve wê weke ku wê levnekin wê di çerçoveyekê de wê were dîtin.

Di aslê xwe de wê felsefe wê, di wê rengê de wê çendî ku wê weke ku me li jor li deverekê hanî li ser ziman wê çendî wê gotina 'felsefeya olê' wê were bikarhanîn jî wê, ev gotin wê çendî ku wê, ji aliyê felsefeyê ve wê temenê wê tişî kirin wê weke ku wê bi derfet bê lê wê ji aliyê olî ve wê, ew mirov wê rastî pirsgirêkê wê li ser wê re wê were.

Di wê rengê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, felsefe wê, weke têgîneka bi serê xwe wê, di awayekê de wê, xwe hertimî di mejî de wê bide dîyarkirin.

Di serdemên navn de wê felsefe wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê lédikolê û wê dikê ku wê fahmbikê wê ji berhemên filosof û zaneyên demê wê mirov wê fahmbikê. Wê, di wê rewşê de wê çawa wê bawerî, olê û aliyên wê yên din ên weke dîrokê û hwd wê fahmbikin wê tenê wê weke metodolojîyekê fahmkirinê a demê wê li holê wê bimênê. Dem bi dem wê di wê de wê, gûhartin wê were kirin û wê were hanîn li ser ziman. Wê, di wê rewşê de wê, di şîroveya hanîna li ser ziman de wê, felsefe wê, weke ku wê ji gelek aliyên ve wê di rewşa pêşxistina şîroveyan de wê, rengê wê zêdetirî wê bi rengê hizirkirina wê re wê dîyarker bê. Di wê rengê de wê, şewayê hertimê fahmkiirna ji temen ve wê, weke aliyekê felsefikî wê bimênê. Bi wê re wê jî mirov diakrê wê, werênê li ser ziman ku wê, di warê felsefeyê de wê mirov dikarê bêjê ku wê felsefe wê, di wê demê de wê dema ku wê zêde bi olê bawerî û hwd wê derkeve li pêş wê weke ku wê xwe bi şûn ve wê bikişênê. Wê bi heman rengê wê, di rewşa aliyê din de jî wê rewş wusa bê. Ev wê bi serê xwe wê, weke aliyekê giring a weke gengêşîya nava ol û felsefeyê jî wê xwe bide dîyarkirin. Felsefe wê, di aslê xwe de wê, di awayekê de wê mirov dikarê wê bi wê re wê werênê li ser ziman ku wê weke şêwa û rengê hizirkirina demê wê, xwe bi awayekê temenî wê di wê rengê de wê di nava olê de jî wê bide nîşandin.

Di serdemên navîn de felsefe li rojhilat

Di serdemên navîn de felsefe li rojhilat wê, di aslê xwe de wê ji gelek aliyên ve wê weke aliyekê bi pirsgirêkê jî wê karibê xwe bide dîyarkirin. Her çendî ku wê rojhilat wê weke çavkanî jî bê wê di pêşketin û aheenge wê ya bi dîrokê re de wê, ew wê xwe bi awayekê wê bide dîyarkirin. Di rewşa felsefeyê di serdemên navîn de wê mirov dikarê wê di serî de wê, di bin sê sernavan de wê werênê li ser ziman. Yek wê, di demên berî zayina îsa de wê werênê li ser ziman. Aliyê din wê piştî demên

helenistikê wê pêşketinên felsefikî ên weke bi Manî û hwd re bê. Wê ev dem wê heta dema derketina îslamê wê bi wê rengê bê.

Di wê rewşê de wê, di demên destpêkê de wê, felsefe wê, temenê wê, di wê rengê de wê, xwe bide dîyarkirin. Felsefeya Manî wê çendî ku wê ji rojhilat bê lê wê bandûr û pêşketina li herêmên asya ên dûr û rojava wê bide nîşandin. Di wê rengê de wê, di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Piştî sedsale 6' min û pê de ku wê îslam wê were wê îslam wê di serî de wê li ser înkare çanda berê a kevn re wê xwe bide nîşandin û wê bide hanîn li ser ziman. Ev jî wê, bê temenê pirsgirêkên felsefeyê ên pêşketina nava wê û bi felsefebûyîna wê jî bê. Di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê îslam wê, heta devereke wê bi felsefeya serdemên navîn a ku ew pêşdikeve wê, bi wê re wê were dîtîn ku wê pirsgirêka fahmkirin û angejabûyîna wê ya bi felsefeyê re wê ji temen ve wê were dîtîn. Di wê rewşê de lê wê, herêm bi herêm wê piştî pêşketina wê re wê, rengên pêşketinê ên cûda wê xwe bidina dîyarkirin.

Di îslamê de wê, felsefe wê, hertimî wê li bendê 'tasawûfê' wê bialiqê û wê pêşnekevê. Tasawûf' wê çendî ku wê di çerçoveyek felsefeyî de wê weke têngnek 'nepenî' wê bê hanîn li ser ziman jî lê wê di aslê xwe de wê, felsefe wê li wê bialiqê. Wê, di wê rengê de wê ev wê weke aliyekê ku wê di warê nîqaşên nava aqil û baweriyê de wê ev alî wê nehêlê ku wê aqil wê derkeve li pêş ku ew bibê xwediyê şewayekê kifşkirinê di nava jîyanê de.

Ber vê yekê wê felsefe wê bi zêdeyî wê ne xwediyê rewşek pêşketiner bê. Felsefeyên ku wê pêşkevin wê zêde wê li herêmê wê mafê jîyanê ji xwe re wê nebînin. Kûrê Rûsd wê, weke kesekê ku wê felsefeyê wê pêşbixê wê di dema skolastikê de wê, herê zaningeha parisê û wê li wir wê li rojava wê felsefeya xwe wê bîne li ser ziman. Wê di wê rengê de wê kûrê Rûsd wê li ser gîyanê, olzaniyê, metafizîkê û hwd wê, şiroveyên wî yên dirêj wê hebin. Di felsefea Kûrê Rûsd de wê, ya ku wê were dîtîn wê ew bê ku ew wê, felsefeyê wê weke çerçoveye têngîna a hizirkirinê a bi serê xwe wê ji olzaniyê cûda ku wê li wê bihizirê bê. Bi wî re wê kûrê Rûsd, kûrê Sîna, Ferabî û hwd wê çend ji wan filosofên demê ên ku wê bandûra wan wê bi zêdeyî wê were dîtîn bê. Filosofên weke Kûrê Sîna û Kûrê Rûsd wê, di hizirkirina xwe wê mirov dibîne ku wê bi awayekê wê zêdeyî wê, aqil wê derxina pêş.

Di dema îslamê de hebûna felsefeyê de wê li kurdistanê wê gelek filosofên weke kûrê rûsd, Kûrê Sîna, Semsedinê hemdemî û hwd wê

derkevin. Wê bandûra felsefeya wan wê li giştîya îslamê jî wê di demê de wê bibê. Lê di wê demê de wê jî mirov dikarê wê bêjê ku wê, wê, temenê felsefeyê ê li kurdistanê ku ew ji demên berê ve heya wê, dema ku mirov fahmnekê mirov wê weyna felsefeyê a ji kurdistanê di nava wê de leyistinê jî mirov wê baş nikaribê wê fahmbikê. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê bi demê re wê fahmbikê.

Di serdemên destpêkê ên îslamê de wê li herêmê wê, weke weysel qaranî, bavê henîfê dinwerî û hwd wê derkevina li pêş. Ev herdû jî wê filosofna kurd bin. Li kurdistanê wê, di wê warê de wê derxistina gelek filosofên olî di demê de wê tariqata kurd a gêlanî wê di aslê xwe de wê weyna wê pîrr zêde wê hebê. Weke filosofên ji wê tariqatê ji şêx Abdulkadirê gêlanî û heta bigihijê îmamê rabanî û hwd wê gelek filosof wê di dewama hevdû de wê derkevin. Wê, di wê warê de wê bandûra wan wê di pêşketina têgihîştina olê a demê de wê hebê.

Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê weke ku me li jor hanî li ser ziman wê, filosofên demê ên di xate îslamê de mirov dikarê wan di çerçoveya kurdistanê û pêşketina wan a felsefîkî bi du beşkiirna wan werênê li ser ziman. Beşa pêşî wê weke bi kûrê Sîna û kûrê Rûsd û hwd re wê xwe bide dîyarkirin ku wê ev wê, felsefeyê bi aliyên wê yê weke mantiqê, metafîzîkê û hwd re wê hildina li dest û wê aqilê felsefeyê wê weke rêyek fahmkirinê wê, were fahmkirin wê were dîtin. Aliyê din jî wê weke ku wê zêdeyî wê felsefeyê ji nava şîroveyê wê derxin û wê tenê wê şîroveyna olî ên zûwa wê bikin wê weke îmamê gazalî û jî heta ku wê bigihijî teymiyê Harraanî mirov dikarê wê, di wê rengê de wan werênê li ser ziman.

Di aliyê pêşî de wê, felsefe wê, bi çavkaniya serdemên kevnera wê, were hildan li dest. Di felsefeya Kûrê Rûsd, Kûrê Sîna û gelek filosofên din ên weke wan wê, were dîtin ku wê hizrên platon, aristo û hwd wê bandûra wan wê, di nava hizrên wan de wê hebê. Platon bi navê "eflatûn" wê di nava îslamê de wê were naskirin. Wê, di wê rengê de wê, ew wê, bi hizrên wî re wê were xwandin. Her wusa wê, bi demê re wê, hizrên bi wê rengê wê zêdetirî wê pêşkevin.

Lê li vir wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman wê derbeya mazin a li felsefeyê û pêşketina wê ya li herêmên kurdistanê wê, seferên destpêkê ên îslamîstan ku wê li herêmên kurdistanê ên weke şehrêzor û hwd wê bibê wê, bi tememî wê, weke ku çawa ku wê bû 'tûranşah wê bê gotin ku "wî deverên ku wê hêriş dikir û talandikir wê hemû metalyalên nivîskî

wê bide derxistin û bide şawitandin” wê di şêwayekê bi wê rengê de wê, rewşên berê û piştre ên bi hêrîşên îslamistan ên li dijî çanda felsefeyê û civakî a berê wê rewş wê were dîtin. Di wê rewşê de wê, di bin nav û gotina ‘şaytan’ de wê, hemû çanda berê wê were pênasekiirn û wê were xistin temenê hêrîşê de. Wê, di wê rengê de wê şêwayek wê xwe bide dîyarkirin.

Lê wê jî wê mirov dikarê wê bêjê ku wê bi demê re wê çandek hizrî wê hin bi hin wê pêşkeve. Wê dîsa wê ew temenê berê wê li ser wê re wê pêşkeve. Dema Abasîyan wê di wê warê de wê di aslê xwe de wê gelek pêşketinên hizirkî ên ku wê bi wê re wê hebin wê were dîtin.

Mirov wê dibînê ku wê di destpêkê de wê hizrên platon û Aristo wê di nava zaneyên îslamê de jî wê xwe bi bandûra xwe de wê bide nîşandin. Ji El-kîndî heta kûrê rûsd, Kûrê Sîna, sabahaddin Sûhrewerdî û hwd wê, di serî de wê ev wê were dîtin. Di pêşketina felsefeyê a di demên îslamê de mirov dikarê wê, di serî de wê, li sê beşan beş bikê. Beşa pêşî wê bi zaneyên weke weysel qaranî, bavê henifê dinewerî û hwd re wê were dîtin. Lê di wê demê de wê bandûra felsefeyê wê zêde newê dîtin. Wê, tenê wê hebûna seferên îslamî ku wê di bin nav û gotina ”fetihkirinê” de ku wê li deverên din ên cihanê ku wê werina kîrin wê were dîtin. Di wê demê de wê, bi awayekê nedîtina felsefeyê wê, di aslê xwe de wê di rengê pêşketina hizrên zaneyên weke gazalî û hwd re wê were dîtin. Ev zaneyên olî ku me navê wan hanî li ser ziman wê zaneyên kurdistanî bin. Wê temenê wan û hizrên wan wê ji wê bê. Di dema duyem de jî wê, weke dema ji sedsale 9’min û heta dema sedsale 12’min bê. Wê di wê demê de wê zaneyên weke Kûrê rûsd, Kûrê Sîna, Kûrê Haldûn û hwd wê, derkevin. Bandûra van kes û keseyetên weke wan wê xwe di awayekê berfireh de wê bide dîyarkirin. Lê çendî ku wê bandûreka wan wê hebê jî wê di warê felsefeyê de wê hertimî wê nêzîkatîyek bi pîrsgirêk û bi gûman wê bi zaneyên îslamî re wê xwe bide dîyarkirin. Wê felsefe wê weke ‘pêwîstî bi wê tûna ya’ wê li wê bihizirin û wê bi awayekê wê ji jîyane xwe wê derxin. Wê, di wê rengê de wê, rewşa wê xwe bide dîyarkirin.

Li kurdistanê wê ji destpêka dema îslamê heta dawîya wê serdemên ku em di wê de dijîn wê dem bi dem wê pîr zêde wê zaneyên olî wê derkevin. Wê ev zaneyên kurd ên weke bavê şadadê, aliyê êşîr, bavê îsa, neçîyê mêzahî, teymiya haranî, ismailê cizirî, Êlî herîrî, bavê rûsd, bavê Sîna, semsedinê hemedemî, seydayê sora(soranî), seydayê Cîzîrî û hwd wê weke van wê bi sadan zane û filozofên kurd ên îslamî wê werina

dîtin. Sedema wê zêde derketina wê jî wê ew bê ku wê tarîqatên kurd ên weke gêlanî û hwd ku wê di wê demê de hebê wê, were dîtin. Wekî din jî wê berî îslamê jî wê kevneşopîyek bi wê rengê wê di nava olên berê ên kurdistanî ên weke zerdeştî, êzdayî û hwd wê hebê. Ji aliyekê din ve jî wê, bandûra wan wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Felsefeya îslamê wê di wê rengê de wê navaroka wê de wê têtîngên olzanî ên weke bi têtînga tasawûfê wê zêdeyî wê derkeve li pêş. Wê, têtînga axiret û dunyayê wê pêşkeve. Wê ev wê, bi zêdeyî wê aliyê din ên felsefeyî wê, zêde derfetê nedina wan ku ew pêşkevin.

Di aslê xwe de wê rewşa bi têtînga tasawûfê ve ewê, dikarî weke derfetekê û îmkanekê jî bo derketinên mazin ên felsefîkî biheta bikarhanîn. Lê di serî de wê, şaşîya ku wê, oldarên îslamê wê bikin wê, gelek rewşên ku wê di destpêkê de wê bi Hz. Mihemed re wê werina dîtin wê ew wan şaş fahmbikin. Di wê çerçoveyê de wê, êdî wê temenê pêşneketina îslamê ji demên 'asrî-saadet'ê û piştre wê zêde wê nehêlin ku ew pêşkeve. Yên ku wê pêşkevin jî wê zêde wê, nebina temenê xwenûkirinên mazin ên bi demê re.

Di roja me de wê îslam ku wê bi tengezerîyê re wê bijî wê, di aslê xwe de wê, ji aliyekê ve wê sedema wê jî wê ev bê. Di serî de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê îslamê wê di serî de wê temenê pêşneketin û tengezerîyên xwe yê piştre wê, di destpêkê de wê bide afirandin.

Ev jî wê çawa wê bibê? Ev jî wê bi wê rengê wê bibê ku wê, rewşên weke fahmkirina dîrokê û hwd re wê, di wê de wê, şaşîya herî mazin wê were kirin. Di wê rengê de wê, ev wê bandûra wê li pêşketin ya bi demê re wê bikê û wê temenê pêşneketinên felsefîkî wê biafirênê. Di serî de wê, mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê li vir wê fahmbikê wê, heta roja me jî wê îslam wê bi du rewşan û têtîngan re wê hertimî wê were li ser ziman. Yek wê îslam wê weke 'ola şûr' wê were ser ziman. Aliyê din jî wê, têtînga 'şikandina putan' bê. Ev herdû alî jî wê zêde wê, bi temenekê rast wê newina fahmkirin. Wê dema ku wê, 'şikandina putan' wê bikê sedema bi tememî redkirina dîroka berî xwe û bi wê re wê, hemû fêrûazmûn civakî û felsefîkî ên berî wê ku wan redbikê wê, bi wê re wê, ji aliyekê ve wê, lingên xwe ji ardê wê bide birrîn. Ev jî wê, temenê pêşneketinên wê yê ku ew piştre bê.

Di wê rengê û awayê de wê mirov dikarê di serî de wê, werênê li ser ziman ku wê, heta roja me jî wê, temenê pêşketina xiristiyaniyetê wê ew bê ku wê felsefeya serdemên kevnera ên berî xwe ku ew wan bi

zimanekê şîrovebikê û wan hilde li nava xwe bê. Di wê rengê de wê, çendî ku wê bi bawerî wê weke werê berhevdû jî lê wê, di aslê xwe de wê, di awayekê û dîmenekê wê, ew pêşketina hizrî wê bi wê re wê, bide domandin. Di wê rengê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê, dîroka olî ku wê weke dîroka wê werê hanîn li ser ziman wê, dîroka destpêka olên semewî ên bi ibrahim re wê bêdayin destpêkîrn a olzanî bê. Wê dervî wê, dîroka xalk û civakên herêmê wê, dîtina wan wê zêde wê nekê nava xwe. Wê dema ku wê rewş wê ev bê wê hingî wê zêdetirî wê ev rewş wê, olê wê bikê weke olek ku ew bimecbûrî bi derfetên desthilatdarîyê bijî û dervî wê nikaribê xwe bijî û li ser lingan bijî bê. Di wê rewş de wê, ev wê, weke aliyekê giring wê bi demê re wê bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov dîroka olê a serdemên kevnera wê şîrovebikê wê, di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê, hemû demên wê, weke demên dîroka fetihkirinê bin. Her wusa wê temenê hizrên nû û cûda wê bi tememî wê di nava xwe de wê tahamulê ji wan re wê nebê. Wê bi wê re wê, di rewşekê de wê bijî.

Îslam wê, di aslê xwe de wê weke oleka dema serdemên navîn ku wê, ev aliyên xwe di demên pêwîst dîtîba û fahmkiriba û ew nekiriba temenê aliqînên zêhnî ji xwe re wê, karîba li herêmê bibê temenê pêşketinên şariştanî ên dîrokî. Lê dema ku ew nekir wê, bûyîna wê temenê tengezerîyên civakî û şariştanî ên her demê wê, ji wê xilas nebê. Di wê rewşê de wê, dema ku wê, di wê rewşê de wê, îslam wê temenê xwe yê dîrokî wê bi wê rengê wê ji holê wê rabikê wê, êdî wê, weke oleka ku wê bi têngîna 'ummetê' wê di çerçoveyek aşîrî de wê weke ku wê bijî wê li nava girtî bê. Wê ji pêşketinê re wê weke deriyên xwe wê bigirê wê di reng û awayekê de wê xwe bide dîyarkirin. Ev rewş wê, bi demê re wê, zêdetirî wê xwe bi îslamê re wê bidina dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, di wê rewşê de wê, aliyê olî ê weke bişikandina putan re ku wê bi tememî wê hemû temenê dîrokî wê, redbikê wê weke ku wê berî wê tûnaya wê di reng û awayekê de wê bihizirê wê, di wê çerçoveyê de wê, temenê ne fahmkirina pêşketinên dervî wê û hebûnên civakî jî bê. Wê di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê di serî de mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa îslamê wê di wê rengê de wê, weke ku wê bi şîroveyên teymiyê haranî re wê, bê dîtîna wê, ji dema wî û pê de wê, weke oleka ku wê bikeve pozisyona xwe parastinê de. Ev rewşa xwe parastinê ji nava xwe civakê îslam jî di nav de wê, wan jî wê di wê potansiyalê de wê bide dîtîna. Wê di wê rengê de wê, hizra 'cihadê' wê hertimî wê di

keviya mejî de wê bi têngîna 'parastina olê' û hwd re wê, zindê bê hiştin. Gotinên weke 'ol ji dest çû' û hwd wê, di aslê xwe de wê, di wê çerçoveyê de wê, weke qêrînên tundrew ên fundamantalîst bin. Wê di wê rengê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê ola îslamê wê, di wê rengê de wê, bi zêdeyî wê, bi wê rengê wê li derve bigirê.

Di wê rewşê de wê, nîşanaka wê rengê hizirkirinê wê, di serî de wê, bi şêwayên qatilkirina hallacê-mensur, Nesîmî û hwd wê, di serî de wê, destpêka wê, pêvajoya tengezerîya wê jî mirov dikarê hilde li dest û werênê li ser ziman. Di dewama wê de wê, ev wê weke aliyekê giring wê xwe bi wê re wê werênê li ser ziman.

Bi demê re wê, hemû şrove, hizir û felsefeyên ku ew weke hizrên ji wê cûda na wê, weke 'hizrên şaytên' wê bîna pênasakirin û wê werina redkirin. Ev wê, di serî de wê, weke aliyekê pêşîya xwe li derve girtinê bê. Wê di wê rengê û awayê de wê, olên berê xwe wê weke 'olên betal' û ankû weke 'olên ne meşrû' wê bibîne. Wê wekî din wê weke ne weke olên rastteqî wê bibîne û wê werênê li ser ziman. Wê di wê rewşê de wê, dema ku wê rewş wê ev bê wê bi hemû hewirdora xwe wê weke di nava pirsgerêkê de bê wê ew wê were hanîn li ser ziman. Oldar û zaneyên olî wê destpêka wê û avakerê wê olê wê bi awayekê rast wê nikaribin fahmbikin. Wê şaş tefsîrbikin. Wê di wê rengê de wê ew şaş ne fahmkirinên wan jî wê bina temenê 'fahmkirinên olî' bi demê re.

Di wê rengê de wê, minaq wê dema ku wê kûrê rûsd wê herê rojava, dema ku wê kûrê haldûn wê mafê jîyanê wê ji xwe re wê nebîne wê bi mecbûrî wê biravê herê rojava wê, di serî de wê, ev wê, weke aliyekê giring ê ku mirov wê dikarê wê, di wê rengê û awayê de wê, werênê li ser ziman bê. Di wê rengê de wê, çerçoveya têngînên 'hadîsî' ku wê weke aliyên temenê fahmkirinên olî wê were dîtin wê, ew wê, di wê rengê de wê, kesên bi niyet ku ew di wê rengê şrove bikin jî wê newê lêpîrsîn. Di wê rengê de wê, ev jî wê, temenê weke ku wê di roja me de wê bêjê 'herkesek olê li gorî xwe pêşdixê' û ankû 'herkesek li gorî şrove bikê' wê bê sedema hizirkirinên bi wê rengê jî. Di serî de wê, weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê fahmbikê wê, di wê rengê de wê, dîrokek olê a ku wê di wê de wê, navê xalkên herêmê di wê de wê derbas bibê wê li wê ne dîyar bê. Wê bi wê re wê, di wê rengê de wê, ya ku wê bi şêwayekê hizrî wê werê nivîsandin wê ji demên destpêkê bin. Wê demê de wê, weke renekê pêşketinê wê were dîtin. Lê piştî wê, ew pêşketin wê ji nava olê wê biravê. Di serî de wê, dema ku ol bû weke 'ola

şûr' û 'fetihkirinê' wê hingî wê ji rastiya xwe ya îdealistî û fahmkirina xwe ya rast wê weke ku wê dîrkeve. Di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê ola îslamê wê demên xwe yên kevnera ku wê berî wê hebin li herêmê û ku ew divîyabû ku weke temenê wê yê fahmkirina bi dîrokê herêmê re jî ba wê, redbikê. Di wê rengê de wê xwe bê temen û dema kevnera wê bikê.

Li vir wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê mesihî wê di serî de wê dema ku wê di roja me de wê bahsa wê were kirin wê serdema kevnera û felsefeya wê, ji gelek aliyan ve jî wê bi pêşketinên li ser wê temenê re ku wê bibin jî wê weke 'çanda xiristiyanîyetê' û ankû 'felsefeya xiristiyanîyetê a berî wê' were dîtin û hanîn li ser ziman. Îslamê wê dema ku wê dîroka herêmê wê redbikê wê weke ku wê pêşketina herêmê a dîrokî wê redbikê wê bikeve rewş û pozisyenkê de. Ya ku wê di roja me de wê bê temenê nîqaşên 'demokratize wê ne bi derfet a' jî wê, di aslê xwe de wê ev alî û rengê pêşketinê ê bi redkirina dîroka xwe berî xwe bi têgînên weke 'şikandina putan' û hwd re. Şikandina putan wê di aslê xwe de wê weke aliyekê ku wê ew wê zêde oldarên olî wê heta roja me jî wê ew wê baş fahm nekiribin. Wê hertimî wê ew rewş wê bê weke rewşek xafkî û redkirinê a dîrokî a bi mejiyê wan re jî. Di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, dîroka herêmê wê berî îslamê jî wê hebê û wê piştî jî wê hebê. Berî wê, seferên weke li dijî zerdeştîyan, manîyan, êzdayî û yersanî, sûryanî û hwd komên civakî û bawerî ên weke wan wê, di wê rengê de wê temenê tengezerîyên herêmê bê. Wê ev wê di encama wan redkirinên di mejî de wê were pêşxistin û kirin.

Di wê rengê wê şer û pevçûnên li herêmên îslaman ku ew bi xalkên îslam re ku wê werê kirin wê ji ya dervî herêmên îslaman ku wê werina kirin wê di her demê de wê zêdetir bin. Di wê rengê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê di roja me de jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman wê, di demên berê de jî û di demên roja me de jî wê dema şîrovekirinên olî ku wê werina kirin wê, bo kesên ku wan dikin wê, ew hîssîyet wê were pêşxistin ku ew weke ku ew li ser 'pirra salatê' re dimeşin û di derbas dibin wê were afirandin. Di wê rengê de wê dema ku wê ev rewş wê were afirandin wê hingî wê ti kesek wê wêre nekê ku ew şîroveyekê baş bo qancîya wê jî bikê. Wê hingî wê tenê wê bi kirinên rêveberî û hizrên wan re wê bi sînor wê bê hiştin. Ev jî wê, olê wê bikê weke olek serdest a di destê wan de.

Di aslê xwe de wê di warê hizirkirinê de wê gelek filosofên olî ên weke kûrê Sîna, kûre Rûsd û hwd wê, bi awayekê vekirî wê, felsefeyê wê bikin û wê hewlbidin ku ew bi felsefeyê fahmkirinê pêşbixin. Di wê rengê de wê hizrên wan wê di aslê xwe de wê, karibin temenekê baş ê fahmkiirînê bidina çêkirin. Tenê di çerçoveya filosofên olî ên kurdistanî de ku mirov bihizirê wê bi deha pirtûkên li ser mantiqê, metafizîkê, stêrzaniyê û hwd ku wan nivîsandina wê were dîtîn. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de mirov dikarê werênê li ser ziman. Minaq wê kûrê Sîna wê di berhemên xwe de wê li ser felsefeya xwezayê jî wê bisekinê. Dema ku mirov berhemên wî dixwênê wê mirov dibînê ku ew zanistên ku ew hena ew li sê yan beş dikê. Yek wê, zanistên xwezayê bê. Duyem wê, zanistên metafizîkî bê. Sêyem jî wê zanistên mantiqî bê. Wê, di wê rengê de wê, ew wê, werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê şiroveyên berfireh wê di çerçoveya wan de wê di berhemên xwe de wê bikê. El-kindî wê weke zaneyekê olî ku wê di mijarên metamatikê, metafizîkê, derûnî, stêrzanî, kimya û musikê de wê xwediyê hizirkirinên xwe bê. Wekî din wê li ser mantiq û felsefeyê jî wê, bihizirê. Li ser felsefeya platon wê bi berhema xwe ya bi navê ” *Risaletü Eflatun ila Furfuriyus fi hakikati nefyi 1-hem*” wê bihizirê û wê werênê li ser ziman. Filosofê demê ê weke bavê henifê dinwerî wê weke filosofekê kurd ku wê di warê metamatikê, aritmatikê mantiq û zanistên xwezayê de wê, pirtûkên ku wê binivîsê wê hebin. Li dora 22 pirtûkan biqasî yên ku em dizanin û me karî xwe bigihênina wan wê werina dîtîn. Li gorî hinek kesên ku wan li ser wî lêkolîn kirina wê, ev hijmar zêdetir bê. Semsedinê Sehrezorî wê filosofekî olî ku wê di warê felsefeyê û beşên wê yên weke mantiq û metafizîk û metamatikê de wê berhaman wê bidê bê.

Weke van bi dehan filosofên herêmê mirov dikarê navê wan werênê li ser ziman. Wê bi zêdeyî wê weke aliyekê wan ê hevbeş wê pirr zêde wê mijarên ku wê di pirtûkên wan de wê werina dîtîn wê felsefe, metamatikê, aritmatik, kimya, derûnî, mantiq, metafizik, stêrzanî û hwd wê weke van wê gelek mijarên din wê werina dîtîn. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de mirov dikarê wê weke aliyekê din ê giring wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman bê.

Felsefeya olî wê, di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê di serdemên navîn de wê heta demên sedsale 15´min jî wê di awayekê û ahengekê de wê pêşkeve. Wê, weke rewşa ku wê pêşketina wê bi hizirkirina felsefeyê wê bide sekinandin wê hatin û serdestbûna osmaniyan li herêmê bê. Di

serî de wê, bi wê re wê hizrên ku ew pêşdikevin jî wê, encamak civakî û zanîstî wê bi xwe re wê newênin li holê.

Li herêmê wê, felsefe wê, bi awayekê wê di nava îslamê de wê heta sedsale 13 û hwd wê bê kiirn. Wê di sedsale 13´min û 14´min de wê, pêşketineka mazi wê bibê. Çendî ku wê hizrên ku wê di van demên dawî de wê werina kirin wê, weke hizrên ku wê, mijarên nava olê ku wê werina niqaşkirin bin. Di wê warê de minaq wê, Teymiyê harranî ku ew gotina ´cihadê´ niqaş dikê wê bi wê re wê, temenekê niqaş wê bide afirandin. Di wê rengê de wê, weke aliyekê giring wê, felsefe wê, bi zêdeyî wê, tevî hemû astengiyên jî wê bi astekê wê pêşkeve. Ji aliyekê din jî wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, heta sedsake 15´min jî wê komên civakî ên cûda wê bi rengên bawerî û nirxên xwe re wê li herêmê wê bijîn. Êzîdî sûryanî, cihu, mesihî, Zerdestî û hwd wê tevî hemû asteniyên wê hebûna xwe wê bidina domandin.

Lê ez wê bêjim ku wê piştî wê demê û pê de wê, rêveberiyên ku wê werina afirandin wê, ji temen ve wê, bikin kirasê olî de wê nîjadperestîyekê bi rengê bişavtinê û bi navê olê ´yekkirinê´ hwd re wê, pêşbixin. Ol wê ji wan re wê bê weke ´maske´. Di wê rengê de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê di serî de wê, werênê li ser ziman.

Felsefe di aslê xwe de wê, baxtê wê li herêmê wê, di wê rengê de wê, bi jîyanê derxistinê re wê, xwe bide dîyarkirin. Wê, hizrên ku ew hatina pêşxistin bi navî felsefeyê jî wê, ew jî wê, newina niqaşkirin. Di wê rengê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa wê, di serî de wê di wê rengê de wê xwe bide dîyarkirin.

Felsefe olî wê, bi navê olê wê xwe berdanekê wê pêşniyarbikê û wê derxê li pêş. Di wê rengê de wê, felsefe wê, weke hizreka ´nebaş´ wê were dîtin û wê derfeta kirina wê newê kirin.

Nîqaşên felsefeyî ên ku wê werina kirin wê heta sedsale 14´min û 15´min jî wê bi awayekê wê were dîtin ku wê bi wê re wê, bi awayekê kêr zêde wê were kirin. Wê nîqaşên weke bi hizir xwe gihandina rastiyê wê, bi zêdeyî wê, derkeve li pêş. Li dijî wê jî wê hizrên weke bi aqil û felsefeyê wê temenê xwe gihandinê wê nebê ku xwûdê nexwezê.´ Di wê rengê de wê, pêşîya wê were girtin. Serdestbûna wê têgihê wê, di serî de wê, pêşîya hizirkirinê wê bide girtin. Di wê rengê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov wê werênê li ser ziman ku wê, di nava filosofên kurd de ên weke semsedinê sahezorî, bavê henifê dînwerî û

heta feqiyê teyran wê di wê baweriyê de bin ku mirov bi aqil karibê xw bigihênê li rastiyê.

Nîqaşên bi rengê mirov dikarê û ankû nikarê xwe bigihênê li rastiyê wê weke nîqaşna ku wê heta sedsale 15' min wê bèn kirin bin. Wê, di wê rengê de wê, aqil û bawerî wê, di rewşa îslamê de jî wê ne kêmî ya mesihiyê wê, derkeve li pêş. Hizrên bi wê rengê wê, weke hizirna ku wê di nava têngîna baaweriyê de wê, xwe bi awayekê wê bi zêdeyî wê bidina dîyarkirin.

Di warê felsefeyê de wê, filosofên olî ên weke Omer xayem wê weke kesna ku wê aqil derxina li pêş û bi awayekê wê, bi zêdeyî wê li ser mijarên civakê, jîyanê rêveberî û ankû dewletê û hwd wê hizrên xwe bi awayekê azad ku wê werênina li ser ziman bin. Wî di nava civakê ku ew felsefeyê weke 'gûnah' nabîne de ku ew bihizirê û hizrên xwe bêne li ser ziman wê hizirbikê û wê di wê warê de wê, hizrên xwe bi rûbayîyên helbestî ên darêjkîrî wê werênê li ser ziman. Ji rengê rengê jîyankirina omer Xayem wê, hizra civaknasiyekê wê were bigotinkirin û ser ziman. Di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê, Xayem wê, bi wê rengê wê bi kirpendinên xwe yên bi jîyane civaknasî wê, di aslê xwe de wê, weke bêriyeka li wê rengê jîyanê jî wê xwe bide dîyarkirin. Ji aliyê fahmkirinê ve wê, di aslê xwe de wê, fahmkirina civaknasî, dîrok û felsefîkî wê, pêwîstîya pêşketina wan jî wê, bi xwe re wê weke ku wê bide nîşandin.

Mijare olî li rojhilat ku mirov bi îslamê re wê hilde li dest wê rewşa kêmhêyîna jîyane civaknasî wê, bi xwe re wê werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê rewşên ku ew bi wê rengê bi civakî hena wê ew jî bi gotina 'gûnahê' û hwd re wê, werina ji holê rakirin. Di wê rengê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Di çerçoveya îslamê de wê têngînen felsefîkî ku wê mantiqê wê werênina li ser ziman wê kevneşopîya wan wê bi felsefeyî wê, platon û aristo jî wê bikina temenê xwe de. Lê di ti demên îslamê de wê aqilekê dahûrî wê zêde pêşnekevê ku ew bi wê bi awayekê objektîv karibê şîrovebikê û mijaran bi wê rengê wê werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê yên ku wê zêde pêşde çûna wê, kûrê Sîna û kûrê Rûsd bin. berî wan bavê henîfî dînwerî bê. Wê di wê rewşê de wê jî wan zêde derbasbûn wê nebê. Îslamilê cizîrî wê li dora sedsale 12' min wê di nava hewldanaka bi hizirkirina teknîkî de bê.

Di warê hizirkirina mantiqê de wê weke ku mirov bi gelek filosofên îslamî ên weke teymiyê haranî re wê bibîne wê, hebûna mantiqê weke 'şirk' meşîne a bi xwûde re jî wê were dîtin û wê li dijî wê were sekin in.

Di wê rengê de wê, mantiq wê, bi felsefeyê re wê, çendî ku wê di nava berhêmên demî de wê bi dîrekt û ne dîrekt jî wê were dîtin jî lê wê, ji aliyekê ve wê, bi zêdeyî wê, bi çavekê baş wê li wê newê nerîn. Wekî din wê, filosofên weke suhrewerdî wê, di warê mantiqê de wê, weke ku wê were bi navkirin wê li mantiqê aristo wê rexnekirinê ku wê pêşbixê wê, Filosofên weke teymiyê haranî wê bi 'armanca avakirina pergalek felsefîkî' wê werênê li ser ziman.

Lê li vir wê teymiye wê rengê hizirkirina wî ya bi mantiqê re wê aliyekê wê yê din wê hebê. Wê di wê warê de wê, ji aliyê têngînek metafîzîkî ve wê li wê bihizirê. Di wê rewşê de wê nêzîkatîya kûrê Rûsd wê di aslê xwe de wê giring bê ku mirov wê li vir bibîr bixê. Kûrê rûşd wê gotinên rexnegir li wê rengê mantiqê weke têngîneka ji nava hizirkirinê zêdetir ku wê watelêkirinê wê bi rexneyê re wê werênê li ser ziman. Lê livir bi aqilekê metafîzîkî wê dema ku mirov mantiqê wê hilde li dest wê, di wê warê de wê, çerçoveya cewherê û têkiliyê û hwd wê ji aliyê xwe ve wê, xwe weke rewşekê bide nîşandin. Wê ev rewş wê, di wê rewşê de wê, bi mantiqê wê ku minaq wê, dema ku mirov li mirovekê binerê ku ew kin û yan jî dirêj bê wê ne giring bê bo ew mirov bê. Di wê rengê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê, têngîna mantiqê wê, fahmbikê.

Di wê rengê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li wer ziman ku wê têngîna mantiqê wê di rewşa fahmkirinê de wê, weke aliyekê giring wê, xwe di wê rewşê de wê bide nîşandin. Mantiqê wê bi serê xwe wê muhakame kirin û şîrovekirinê û bi wê re ghiştina li darazê wê bibênê. Di wê rewşê de wê, weke bi serêxwebûyîn wê, weke aliyekê wê di wê rewşê de wê bide dîyarkirin. Ya ku wê, di wê rewşê de wê, xwe bi wê dana nîşandin wê weke aliyekê bi hebûnê bê. Di rewşa mantiqê û têkiliya wê ya bi hebûnê re wê di wê rewşê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, di serî de wê, werênê li ser ziman ku wê, di rewşa hebûnê de wê, weke aliyekê temenî ê heyînê bê. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê hebûn wê, bi mantiqê re wê, bixwebûnê wê weke ku wê bijî. Di wê rewşê de wê, mantiq wê rengê ku mirov wê bi felsefeyê re wê werênê li ser ziman wê, weke aliyekê temenî û afrîner û demezrîner bê. Lê dema ku mirov di nava têkiliyên bawer û aqil de wê hilde li dest wê, temenê hatina berhevdû a ku wê weke ku wê bi teymiya û suhrewerdî û hwd re wê were dîtin bê.

Di wê rewşê de mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di wê rewşê de wê, di serdemên navîn de wê, bi

zêdeyî ji jîyanê derketina wê ya sedemek ji wê jî wê ev bê. Di aslê xwe de di serdemên hemdem de wê kêmbûna felsefeyê wê weke aliyekê wê yê giring ê bi wê rengê re ku mirov wê dikarê wê werênê li ser ziman bê.

Di çerçoveya təkiliya nava aqil û baweriyê de wê, were dîtin ku wê, hewldana derxistina baweriyê li ser aqil re û bi wê re dana kifşkirinê wê were dîtin. Di wê rewşê de wê, dijberiya li mantiqê û ankû li pêşketina felsefeyê wê, bi zêdeyî wê were dîtin. Filosofên weke Kûrê Sîna û kûrê Rûsd wê, aligirê pêşxistina felsefeyê bin bi awayekê. Di wê warê de wateyên li mantiqê dihên kirin û bi wê ji rewş û çerçoveya wê mazintir dihê şîrovekirin û fahmkirin wê, di wê rewşê de wê ew jî wê li dijî wê xwediyê nêzîkatîyek rexnegir bê. Di warê felsefeya mantiqê de wê, bi têgînên xwe yên li ser hebûnê re wê Fexredin Razî wê, derkeve li pêş. Wê, di wê warê de wê, bikê ku ew realismek hebûnî wê bi gotinên xwe re wê werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê, xwediyê renekê hizirkirinê bê. Wê, ji hizrên kûrê Sîna wê, fêrbigirê. Wêkê ji mantiqê wî jî wê, sûdbigirê. Wê, di wê rengê de wê, werênê li ser ziman. Di felsefeya xwe de wê, bandûra hebûna fanî û ya ne fanî wê bikê. Di wê rengê de wê, hebûnê wê li dûyan wê beşbikê. Wê, di dewama wê de wê, hizrên xwe wê, werênê li ser ziman.

Hizrên Fexredin Razî wê, di aslê xwe de wê, di warê felsefeya hebûnê de wê, di nava felsefeya îslamê de wê, cihê xwe bigirê. Wê, di wê rengê de wê, di wê demê de wê, di derbaerê nîqaşên hebûnê û hwd ku wê nîqaş bibin wê, ew jî wê, bi wê re wê, hizrên xwe wê bènê li ser ziman.

Di demên piştê de wê, filosofên weke Nesiredin Tusî weke kurdekê ji tariqate gêlanî ku wê di warê stêrzanîyê de wê, pêşketinekê wê bixwezî bidina çêkirin wê, derkevin. Tusî wê, di warê strêzaniyê de wê xwediyê hizirna bê û wê bo wan hizrên xwe re wê, rasatxaneyekê jî wê bide avakirin û wê bi şagirtinên xwe re wê, bikê ku ew lêkolînan li ser wê bisekinê. Di şîroveyên xwe yên ku ew dikê de wê, dervî stêrzanîyê wê têgînên rewîstî wê derkeve li pêş. Wî hizrên felsefîkî ên demên kevnera wê, hewlbide ku ew sûdbigirê û ew çerçoveyek rewîstî wê binivîsênê. Di wê rengê de wê, ew wê, xwediyê felsefeyê yê.

Di warê felsefeya olî de wê, di wê demê de wê, hin bi hin wê di rewşên weke pirezekirinê têgihan wê xwe bi awayekê wê bide nîşandin. Lê di aslê xwe de wê, di warê felsefeya demê de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê bi zêdeyî wê, pêşketinên ku wê, bibin wê hebin. Wê, bandûra felsefeya kevnera wê xwe bi hizrên weke yên platon û aristo re wê bide nîşandin. Di wê rengê de wê di serî de wê weke aliyê giring wê mirov

dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, di wê demê de wê lêgerînên felsefîkî wê, ji gelek aliyan ve wê, rastteqînîyekê wê bi fahmkirinê re wê bide nîşandin. Lê di aslê xwe de wê pirsgirêkên weke îslamê redkirina demên kevnera a herêmê re wê di her demê de wê, xwe bi wê re wê bidina nîşandin. Di wê warê de wê, filosofên kurd ku wê bi wan re wê, temenekê bi wê rengê ê civakê wê hebê wê, di aslê xwe de wê, di wê warê de wê bi zêdeyî wê bandûra xwe wê bidina nîşandin. Wê hem temenê wan ê tarîqatî û hem jî temenê wan ê civakî ên bi cihrengîyên weke yên zêhnî ên ji demên berê wê bandûra xwe wê di wan de wê bide nîşandin.

Wekî din mirov dikarê wê jî wê, weke aliyekê din wê werênê li ser ziman ku wê, di rewşa felsefeyê de wê, ev wê, werê dîtin wê lêgerîneka li temenekê kevnera wê, di wê demê de wê di nava hizirkirinên felsefîkî ên herêmê de wê xwe bide hîskirin. Wê çawa wê ew wê valahiyê tişî bikin wê, di wê warê de wê weke ku wê ketina nava hewldanekê de bin. Lê di wê rewşê de wê di aslê xwe de wê ew valahî wê di ti demê de wê newê tişî kiirn. Kurdên îsmailî, gêlanî yarsanî, êzîdî û hwd wê, di wê rewşê de wê di nava civakê de wê, bi hebûna xwe re wê temenekê kevnera wê dênina li holê. Çendî ku wê rewşa jîyane wan jî wê bi destê îslamîstan wê were zortirkirin jî wê, di warê felsefîkî de wê di çerçoveya hebûna civakê de wê, ji aliyê xwe ve wê weynekê wê bileyizin.

Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, di wê demê de wê, ku mirov ji kîjan aliyê ve lêbînerê mirov wê dibîne ku wê, tûna hasibandina demên berî îslamê li herêmê û bi wê windabûna temenê kevnera wê, îslamê wê, weke têgîneka ku ew hertimî li nava xwe bihizirê jî wê, bide nîşandin. Di serdemên navîn ên dawî de wê, li demên xwe yên destpêkê ên îslamê hizirkirin wê weke ku li demek kevnera hizirkirinê jî wê di aslê xwe de wê, ew wê temenê tişî nekê.

Ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, pirsgirêka felsefeyê wê li ser wê temenê wê xwe bide nîşandin. Pirsgirêka felsefeyê li rojhilat wê, piştî wê demê re wê, bi felsefeya kurdistanê re wê, bixwezê ku wê temenê wê were tişî kirin. Li herêmê wê, di wê warê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, di wê warê de wê, felsefe olê wê, di aslê xwe de wê di wan deman de wê hin bi hin wê cihê xwe ji gelek aliyan ve wê bi zanyarîyên felsefîkî û hewldana pêşxistina wan a weke bi stêrzanî û hwd re wê bide hiştin. Di serî de wê, ew wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Li herêmên din ên Asya ji demên serdemên kevneta heta ên serdemên navîn û felsefe

Di aslê xwe de wê li herêmên din ên Asya wê hertimî wê pêşketineka ku wê di ahenge xwe de lê ku ew weke ku ew zêde ne li berçav bê wê were û pêşkeve. Di wê warê de felsefeya Asya wê, hînduîsm û bûdîsm wê weke du elementên wê yên bingihîn wê di wê demê de wê xwe bide dîyarkirin. Ku wê di serdemên navîn de wê weke 'demên wê yên kevnera' ên ku wê werin û bijîn dema vadic' û piştê demên bi felsefeya jaîn bê. Wê ev felsefa wê weke reankarnasyonî a ku wê bi tememî wê temenê wê li ser ji hevdû cûdakirina gîyan û bedenê wê ava bê. Wê felsefeya ku wê serdemên navîn a hindistanê wê temenê pêşketinê biafirênê jî wê ev felsefe û hin fraksyonên din ên weke wê ku wê li herêmê pêşkevin bin. Wê di felsefeyê de wê rastîtî, kosmoloji û epistomoloji wê bi têngînên xwe yên zanyarî re wê pêşkevin. Wê têngînên ku wê temenê wê felsefeyê wê biafirênin wê weke cûda hizirkirina gîyan û bedenê, bawerîya bi gîyane pîroz a gerdunî, karma, li ser temenê xilasiya gîyanê fahmkirina rewîstê û hwd wê weke aliyna ku mirov dikarê wan fahmbikê bê.

Wê di rex wê felsefeya çînê û herêmên li dora wê mirov dikarê wê li wê bihizirê. Wê di warê felsefeyî û pêşketina wê de wê, di aslê xwe de wê felsefeya herêmên çînê wê bi serê xwe wê, weke aliyekê giring ê ku mirov wê dikarê di çerçoveyek mantiqî de wê hilde li dest û wê, werênê li ser ziman bê. Wê dema ku wê bahsa zanîne wê were kirin wê bi gotina "che-hsüeh" wê were kirin. Wê ev ji du gotinên bi rengê 'hsueh' û 'chiao' wê werê afirandin û wê were wateya wateya 'fêrbûnê'. Wê zaneyên çînî wê li şûna gotina 'filosof' wê gotina 'hsien-sheng' wê bikarbênin. Wê warê wateya ustayê zanîne'. Weki din wê 'sheng-jen' bi wateye 'kesê zane' wê were bikarhanîn û hanîn li ser ziman.

Li çînê wê were dîtin ku wê, di warê felsefeyê de wê berhemên ku wê werina xwarin weke klasik wê yên bi navê fêrbûna mazin 'Ta Hsüeh' û wateya tê fêrkirin 'Chung Yung' û hwd wê werina ser ziman. Wekî din wê di dewama wê de wê fêrbûnên din jî ku wê hebin wê werina dîtin. Zaneyên çînî ên weke Fung Yu-Lan wê felsefeyê wê, weke zanîna di derbarê jîyanê de a bi pergal' wê bi navbikê û wê werênê li ser ziman. Wê di wê warê de wê, di rengê hizirkirina zaneyên wê yên bi wê rengê de wê weke 'zanîna jîyanê' û 'gotina jîyanê', 'zanîna gerdunê' û 'gotina gerdunê', 'zanîna zanîne' û 'gotina 'zanîne' û hwd wê weke şewayê felsefikî ku wê temenê rengê hizirkirne wê biafirênê bê. Filosofên çînî

wê dema ku wê li şûn jîyanêû û ankû têgihê wê bihizirin wê bi têngîna pêşî wê, tiştê wê bi têngîna 'hemûyî' wê werênê li ser ziman û wê piştê wê weke filosofê çînî Hui Tzu wê bikê wê piştê wê 'şûn wê' bihizirê ku wê bihizirê. Di wê warê de wê, di wê warê de wê dualiteya ku mirov wê dibînê wê bi gotinên Fung- Yu-Lan re wê were dîtî ku ew 'têgîha li şûn' wê bi gotina 'li şûn ti tişt nîn a' re wê bînê li ser ziman. Di wê rengê de wê, ew wê felsefeyê wê li ser temenê heyînî a heyî wê bikê ku wê bide rûnandin. Di gotinên Fung Yu-Lan de wê dema ku wê ew wê felsefeya tao wî şîrovebikê bi gotina 'tao-chia' bi wateya 'felsefeya tao' wê werênê li ser ziman. Ji aliyê din ve jî wê bi gotina 'tao cihiao' wê bi wateya 'weke olekê tao' wê werênê li ser ziman wê çawa wê di nava herdû gotina de wê nakokî wê hebê wê li ser wê bisekinê. Di wê rengê û awayê de wê ew wê, li ser wê bisekinê.

Di wê warê de wê dema ku wê Fung Yu-Lan wê felsefeya çînê û ankû ya herêmên asya dûr wê şîrovebikê wê bi gotinên weke di çerçoveyek teorîkî(diktirîni) de ku ew xwediyê levkirinekê bê wê, di çerçoveya felsefeyê de wê li ser pêşxistina zanînê bi têngînek mantiqî wê bikê. Wê di wê warê de wê bo temenê hizirkirina xwe bide çêkirin jî wê serî li lao-Tzu û Chuang-Tzu wê bixê.

Di warê felsefeyê de wê dema ku mirov wê hewl dide ku wê ji herêmên asya dûr ên weke çînê wê fahmbikê wê mirov dikarê wê bêjê ku mirov, divê ku wê xate wê ya pêşketinê a bi olî û hwd wê cûdahiya wê jî wê li berçav wê bigirê. Wê di roja me de jî wê ji herêmên rojhilat û ewropa wê cûda wê, di nava pêşketinekê de bê. Di warê de wê, di demên wê yên berê de jî wê, di ahengek kevneşopîyî de wê, di nava xwe de wê, ew wê pêşketinê wê bijî. Di dewama wê de mirov dikarê wê jî wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê, di wê rengê de wê, rengê olî ê ku wê, li wan herêman wê were jîyankirin wê, di renekê olî de wê felsefekirinê û jîyankirinê wê weke ku wê di awayekê de wê were jîyankirin. Di wê rewşê de wê, şewayê bûdîsmê mirov dikarê wê, dikarê weke aliyekê giring wê li vir wê bibîrbikê.

Di warê fahmkirina herêmên asya ên weke çînê de wê di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê pêjn, figur, darêjk, imge û hwd wê, weke aliyekê temenê hizirkirinê wê were dîtî. Di wê rewşê de wê bi gotinkirin obje û ankû pêjneke û piştê bi jîyanî tefsîrkirina wê, weke çerçoveyek hizirkirinî a mîtolojikî wê karibê xwe bide jîyankiirn. Lê di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê li wê dihizirê wê, mirov dikarê

wê werênê li ser ziman ku wê, di wê rewşê de wê, weke şêwayekê watelêkirinê ê ku wê were û pêşkeve jî bê.

Lê li vir wê mirov dikarê wê werênê li ser zima ku wê felsefeya herêmê a serdemên navîn wê di wê rengê de wê bigotinên zanîn, 'gîyan û bedenê bi ji hevdû cûda hizirkirinê, têkiliya nava ol û baweriyê û hwd de wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, pîrsgirêka fahmkirinê a nava aqil û baweriyê wê, weke ku wê di wê demê de li herêmên din ên cihanê wê were dîtin wê li wê herêmê jî wê were dîtin. Lê bi gotinên îmgeyî wê weke ku bi rengê hizirkirina konfuçyus û hwd re mirov dibînê wê di rengê rûbayîyan de wê, xwediyê temenekê fahmkirinê bê. Ev wê, temenê ji hevdû cûda hizirkiirna rewş, kirin û têgihan bê.

Di wê warê de wê, dema skolastisma herêmên hasta wê bi wê re wê, xwe di çerçoveyê de wê bide dîyarkirin. Wê weke şêwayekê hizirkirinê wê dema ku mirov hizrên filosofên çînê û herêmên din ên li dora wê dixwênê wê mirov dibînê ku ew zanîn û hizrên xwe rastarast nadin dîyarkirin. Ew bi awayekê ne dîrekt wê dihênin li ser ziman. Di wê rewşê de wê, di rengê wê yê ku ew ji derve dihê dîtin wê weke bi têgînek nepenî a mistîkî wê weke ku wê were dîtin wê di reng û awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Bi têgînî bi gotinên weke 'îma'kiirne re wê were ser ziman. Wê di wê rewşê de wê bi gelek gotinan re wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, li gorî kevneşopîya hizirkirinê wê bineterek baş wê bi gotinna bi sînor re wê were ser ziman. Wê bi wê re wê, yê xwendavan wê wan gotinan ya ku ew ji wan hat biriqandin wê fahmbikê û derxê li têghê û wê nava rêzan wê bixwênê. Fung Yu-Lan wê di berhema xwe ya bi nabê 'A Short History of Chinese Philosophy' de wê, felsefeyê weke xabateka bi wê hewldana ghiştina li zanîne wê şîrovebikê û wê werênê li ser ziman.

Ji aliyê temenê kevnera ê felsefeya çînê û hwd ve ku mirov bihizirê wê dema xanadana Yin/shang wê li dora sedsale 11' min berî zayîne wê bijî wê, weke demeka ku wê di wê de wê di warê hizrî û çandî de wê pêşketinên mazin wê werina çêkirin. Wê ev xanadan wê bi hêrîşên xanadanna Chou re wê da li wê were. Wê di demên keyên xanadanê Wen û Wu de wê, hewldana çêkirina pêşketineka mazin û bi serdestbûyîna li navendê re ku ew pêşketinek giştî bidina çêkirin re wê ev dem wê, bi wan re wê xwe bide domandin. Lê ev dem wê ji ber dijberîyên li keviyan ên xanadanên piçûk û bi hewldanên cezakirina keyeniyê a navendî re wê hertimî wê weke demek şer a navxweyî wê bidomê. Lê di wê demê de wê ku wê bi gotina 'sed dibistanên felsefeyê' wê were ser ziman weke

demek felsefeyê re jî wê, dem wê were jînkirin. Di wê rengê de wê, ev dem wê, hin bi hin wê pêşketinên felsefeyî ên mazin wê bi xwe re wê bêtê li holê.

Li ser demê ku mirov li hizrên Lao-Tzu û konfuçyus dinerê wê dibîne ku wê di derbarê demê de wê, pirr zêde wê hizirkirinên li ser jîyanê civakê wê werina dîtin. Lao-Tzu wê, pêvajoyên hêrîşên ew dibin wê, weke bûyîna sedemên ji hevdû felişînê wê bêtê li ser ziman û wê, bi gotina ' ev ji hevdû felişîn wê bi fêrên rewîstî re wê newina rastkirin wê wilqasî wê mazin bin' wê werênê li ser ziman. Di wê warê de wê dîrokzanê çînî Su-ma Ch wê, di derbarê demê û jîyane Lao-tzu de wê bi hizrên wî re wê di berhema xwe ya bi navê 'qaydên dîrokî' de wê werênê li ser ziman.

Di wê demê de wê pêşketina felsefeyê wê bi navkirina 'dema dibistanên felsefeyê ên havînî' re wê were pênasekirin. Wê, Ssu-ma-Ch wê di berhema xwe de wê dema ku ew bahsa 'dema dibistanên felsefeyê ên havînî' dikê wê di dibistanên felsefeyê ên ku wê bi zêdeyî wê derkevina li pêş. Di wê demê de wê rengê gotina 'dibistanê' ku ew bahsa wê dikê wê, di aslê xwe de wê ji ya ku wê, mirov karibê di roja me de wê, bi hesanî fahmbikê wê hinekê cûdatir bê.

Di rengê felsefekirina herêmên asya ên weke çînê de wê felsefeya Tao wê di aslê xwe de wê bi gotinî û weke imge û rengê bi watelêkirina wan re wê weke aliyekê giring ê fahmkirinê bê ku mirov karibê wê fahmbikê bê. Di wê rengê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê Wê minaq wê, gotina 'te' bi wateya vejenê, 'Wu' vajî ya heyî', 'Wei' bi çalakbûyîn û hwd wê rengê hizirkirinê ê bi gotinê re wê were dîtin. Di wê rengê de wê, gotin û tişt û ankû rewş wê, di wê rewşê de wê, bi salixkirinên wê rew wê, temenê fahmkirinê wê bi wê rengê wê were dîtin.

Di wê rengê de wê gotin wê weke temenê fahmkirinê wê were dîtin. Li ser wê re wê, tefsîrkiirên ku wê werina kirin wê, gotin wê weke kirdeyek navendî wê were dîtin. Weke ku me li ser Tao re bi wê rengê ev tefsîrkirin hanîn li ser zinan wê, piştê di wê çerçoveyê de wê hizrên xwe bi watekirina gotinan weke Lao-Tzu û konfuçyus jî wê werênina li ser ziman.

Lao -Tzu ku weke 'zaneya van gotinan dihênê ser ziman wê di berhema xwe ya bi navê 'Tao te ching wê di awayekê wateyî de wê li ser wê re wê bi gotina 'ya xwezayî' û 'ya pêwîst' wê şîroveyên xwe wê pêşbixê û wê werênê li ser ziman. Gotinên weke di felsefeya tao de ku wê cihekê

giring wê bigirin ên weke 'tewezu, merhemet û saftî wê, weke têngînên çerçoveyî ên rênîşandinê wê bênê li ser ziman. Keseyetîya ku wê xwe li gorî wan têngîna pêşxistî wê weke keseyetîya bêbend(wu wei) wê bibînê û wê li ser wê li 'ya xweza' û 'ya pêwîst ku ew ji hev çînîdikê wê bi wê bihizirê.

Lao-Tzu di wê berhema xwe de wê, li rewşa keseyetîyê ku ew bi erdemî xwe bide domandin wê ku wê were wateya 'rê' û 'rêbazê' jî wê gotina 'tao' wê werênê li ser ziman. Tao wê bi felsefîkî wê weke weke rê û gav bi gav wê di wê rêyê de meşîn û ku wê were salixkirinê wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê felsefeya tao wê, di rengê de wê, weke têngîneka heyînî wê bi wê werênê li ser ziman. **Fung Yu Lan** wê di berhema xwe de wê bahsa wê bikê û wê bêjê ku "di dema ku wê pêwîst bê wê gelek heyîn wê hebin." Piştî wê di dewama wê de wê werênê li ser ziman ku wê her heyîn wê taqabûlî hebûnekê wê bikê. Wê weke têngîneka temenî jî wê bênê li ser ziman û wê bêjê ku hemû hebûnên heyîn wê, di xwe de wê taqabûlî hebûnekê bikê û ew hebûn jî wê xweza bê.

Di felsefeya çînê wê weke ku mirov bi têngîna tao re wê dibînê wê her tişt wê weke ku wê werê li ser ziman wê bi têngîna gotina 'tûnabûnê' wê were bi temen kirin. Wê ew jî wê, bi du vejen û ankû 'hêzên vajî hevdû' bi navê 'yin' û 'yang' wê werê ser ziman. Yang wê di xwezayê de wê aliyê 'nêr' bê. Wê weke rûyekê aliyekê bê. Lê ti tişt wê tenê bi aliyekê wê li gorî wê nejî. Wê rûyê din jî wê 'yin' bê ku ew jî wê vajî wî taqabûlî 'mê'tiyê wê bikê bê.

Li gorî Lao-Tzu wê di hebûna heyî de wê tenê wê, hemû heyîn ku ew heyî wê bi zagonên xwezayî ên ku ew negûharin wê tabî wan bê. Wê bi wan zagona re wê di rêya xwe ya bi demê re de wê herê û wê gûharînê wê bi xwe re wê çêbikê. Li gorî wî serwerê hertiştê wê ew zagonên xwezayê bin.

Lao-Tzu wê zagona negûharînê wê bi têngîna "Ch'ang!" re wê werênê li ser ziman. Wê li gorî wê destûrê wê her tişt di nava pêvajoyeka herîkîneka gûharînî de bê. Lê wê her tişt wê dema ku wê hat noqteya dawî de wê bi şûn ve wê vegeirihê. Ev wê weke çerçoveyek jîyanî a 'dewrûdayimî' wê were dîtin û wê bi wê re wê were fahmkirin. Li gorî Lao-Tzu bû bi zanebûnê wê tenê wê dema ku mirov xwe gihand wan zagonên xwezayê ên negûharîner wê bizanebibê. Wê temenê bizanebûnê wê bi wê rew wê werênê li ser ziman. Lao-Tzu wê, temenê jîyane baş wê li rastiya xwezayê wegerînê û bi wê re li ser temenekê asayî û xwezayî bi

jîyankirinê bê. Di dewama wê de wê, dema ku wê rêveberîyek wê ava bibê ew li gorî wê were kirin. Yê wê dikarê bikê jî wê kesê bizane bê. Di wê çerçoveyê de wê Lao-Tzu wê temenê wê xweza jîyankirinê wê bi 'zagona li tao wegerînê' re wê werênê li ser ziman. Têgîna bi gotina li tao wegerînê wê di warê fahmkirinê de wê li rastiyê(xwezayê) wegerîn, û bi wê re di çerçoveyek rast de jîyankirinê wê bi wê re ku ew karibê bijî wê, bi wê re wê werênê li ser ziman. Li gorî wî dema ku mirov ew nekir wê nikaribê xwe bi merhemet, safî û rastitiyê de werênê li ser ziman û di çerçoveya têgîên 'ya xweza' û 'ya pêwîst' de karibê were çînkirin. Ew çînkîirna di çerçoveya van gotina de wê, di wê rengê de wê bi têgîneka xwe gihandina wê astê wê bi wê re wê werênê li ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê têgîna 'rêveberên bizane' ku wê Lao-Tzu wê werênê li ser ziman wê di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Wê di wê rewşê de wê, kesên ku wan xwe gihandiya van pîvanen wê weke ên ku ew dikarê wusa weke 'kesê bi zane' werênê li ser ziman û ew kes wê hingî wê karibê birastî rêvebirinê bikê. ..

Ji aliyekê ve jî wê dema ku mirov berhema wî dixwênê wê di wê de wê weke ku wê bi awayekê wê, bi gotinên 'kesê bizane ku ew dihênê li ser ziman ê rêveber wê, bi van gotinan wê şîretê wê li wan bikê. "Zanîne qadaxabikin, yên ku ew zanîne tûna dihasibênin wê sadqatî wê, zêdetir wê fêde bigrin. Dilnermiyê ji holê rakin; wê demê wê kesên ku ew adaletê tûna dihasênin wê zêdetirî wê li wê bi rêz bin. Jêhatîbûnê ji nedîtî ve werin wê, hingî wê kesên diz û qizînkirinê tûna dihasênin wê ji holê rabin. Yên hêja pasnê wan nedin bo ku pevçûn nebin. Xazîneyên ku ew bi zor dihên bidestxistin qiyametê nedin bo ku diz wê ne dizin. .."

Di warê pêşketina felsefeyê û bi wê rengê hanîna li ser ziman de wê konfuçyuz wê weke aliyekê giring wê derkeve li pêş. Dibistana konfuçyus ai bi navê "ju-Chia" wê weke navendek giring a ku wê bi zêdeyî wê, mirov karibê bahsa wê bikê bê. Wê di dema xanadana han' de wê di hikimeta lu de wê weke erk jî wê bistênê. Lê weke ku wê, Fung Yu Lan dihênê li ser ziman di berhema xwe de û ku çavkaniya wî hanînen ser ziman ên SS-ma-Ch' na wê, bènê ser ziman û wê bêjê ku 'konfuçyus wê, bi xizanî jî wê jîyanekê wê derbas bikê.' Di wê rengê de wê ew wê dihênê li ser ziman. Li gorî ku wê Fung Yu Lan wê ragihanê wê ew ji 'çîna Ju bû bê Ev jî jî wê weke kesên ji çîne û ku ew ji xanadana Chou a berê û ku piştî wê di dema xanadana Shang de de ku wê weke kesên ji wê çandê dihên ku ew dihên ku ew bi wê dihên pênasekirin bê. Di wê rengê de wê, ew wê, werê li ser ziman. Di dema xanada Chou wê demeka

ku wê weke bi gotina çandaka xwezayî ku wê bi xwezayê rew wê di nava ahengê de wê bijîn wê bi wê werina li ser ziman.

Kesên weke bi 'ju' ku ew dihên bi navkirin wê weke kesên ku ew ji çandek xweza a kevneşopî dihên û bi wê li gorê 'şeş rêzikên' bi navê 'lui yi' ku wê werina ser ziman bin. Ev wê di nava felsefeya konfuçyus de jî wê bi têngîna kesên ku ew bi zanebûn hatina pêşxistin re wê werê ser ziman. Konfuçyus wê xwediyê felsefeyekê ku wê gotinên weke 'mrovê bizane', 'mrovê pîvan biilind', 'mrovê ser' û hwd wê di temenê fahmkirina wî de wê bi wan wê were li ser ziman bê.

Di warê fahmkirina felsefeya wê demê de wê, weke têngîneka ku wê bi 'şeş pirtûkan' û ankû 'şeş klasik' ku wê werina bi navkirin, weke pirtûka musikê, pirtûka helbestê û ankû qasîde, pirtûka dîrokê, pirtûka kevneşopîyan û ya din jî wê zanîne bê. Di warê de wê ev wê weke têngîna ku wê, wê temenê pêşketinên dema çîne û ankû asya dûr a kevnera jî wê biafirênin bin. Gelek zanyarên demê û yên herêmê dibêjin ku ev ji aliyê konfuçyus ve hatina nivîsandin Fung-Yu-Lan wê, di berhema xwe de wê bi gotina "ku mirov li konfuçyus binerê wê ew wê weke 'mrovê kevneşop' bê" wê li ser wê gotinê re wê ew wê bîne û wî îma bikê ku bi derfeta ku wî ew nivîsandin bin. Lê hinek zane û dîrokzan jî wî îma dikin û dibêjin ku ew berî wî jî hebûn. Pirtûka zanîne û ankû bi navê din ya gûharîne wê di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê, weke pirtûkek ku wê di temenê têngînen kevneşopî de ku wê hatibe nivîsandin bê.

Di rewşa fahmkirina felsefeya çîne û ankû ya wê demê li herêmê wê di serî de mirov dikarê di wê çerçoveyê de dibistana navan bibîrbikê. Wê di aslê xwe de wê, weke aliyekê girîng ê ku mirov dikarê wê li ser wê bisekinê bê. Konguçyus wê dema ku mirov bahsa wî û felsefeya wî bikê wê, di wê demê de wê di serî de wê gerîna wî li dora 30 salê li herêmê wê werênê li bîra me. Di wê hundirê 30 salê ku ew digerihe de wê gelek kesên ku ew weke şagirt û xwandevan ku wê bi wî re bigerihin û wê felsefeyê ji wî fêrbibin wê bibin. Wê, di wê demê de wê konfuçyus wê bajar bi bajar wê li herêmê wê bigerihê. Wê li ser civak, sazûmana civakî, rêveberî û hwd wê, hizrên xwe wê, wan dîtinên xwe wê biafirênê û wê werênê li ser ziman.

Di wê warê de wê were dîtin ku ew di her demê de wê, deverên ku ew heriyê de wê wan 'şeş pirtûkan' wê fêrbikê. Wekî din wê ew wê weke 'sê gotinên temenê felsefeya wî wê, bi rengê 'nîyeta baş, qancîkirinê

hêzker û rastîtî' bê. Wê di wê rewşê de wê, van jî wê fêrî mirovan wê bikê. Wê di wê rewşê de wê, giringîyê wê bide sazûmana civakî.

Di dema wî de wê, zêde wê giringî nedayina civakê, kevneşop, orf û adetên wê bibin. Wê li ser wê re wê bihizirê. Lê konfuçyus wê, di aslê xwe de wê, di wê warê de mirov bi wî û kirinên wî re dibînê ku ew hertimî di nava pêşxistinek 'mirovekê bizane'' mirovekê ast bilind' û hwd bê. Di wê rengê de wê, di nava şagirtên xwe de wê, hertimî wê, hewldana pêşxistina 'mirovê îdeal' wê weke temenekê felsefîkî ê felsefeya wî bê.

Di felsefeya çînê û ya herêmê de ku wê li gorî rêgezên gerdûnî wê were hizirkirin û wê bê bawerkirin ku wê her tişt wê, xwe li gorî destûrek gerdûnî bê wê, were dîtin. Di wê rewşê de wê konfuçyus wê li ser nava wê bihizirê û wê bêtê li ser ziman ku wê 'nav wê weke têtîna ku ew li mirov ew li mirov hatina başxkirin bi wan re wê hebê. Li gorî wî nav wê weke aliyekê xosletî, wateyî û salixkirinî ê heyînî a hebûnê bê. Di wê rewşê de wê li ser nav re wê levkirina cewherê û awayê wê li hevkinê wê li wê bihizirê. Li gorî wî, dema ku navarok û awa levkir û aheng di nav de hebê wê hingî wê ya rastî ku ew afirî bê wê were dîtin. Di wê rewşê de wê, levkirina nav û xosletan wê bi wê re wê li ser tiştê re wê li wê bihizirê. Di nav de wê xosletên tiştê wê werina hişkirin û bi wê hişkirinê wê werina dîtin.

Ji aliyekê din ve jî wê, dema ku mirov li felseya konfuçyus mirov dinerê wê têtînen weke 'rastîtî' û 'nîyeta baş'ê wê weke aliyê giring wê derkevin li pêş. Ev wê temenê nivîsandin û pêşketina rewîstê a ji aliyê konfuçyus ve jî bê. Wê rewşê de wê, dema ku mirov li nava civakê binerê wê herkesek wê bia wayekê wê, xwediyê erkekê ku ew ji xwe re bikê bê. Ev wê, ji du aliyan ve wê ew erk wê hebê. Aliyê wê ya ku mirov wê bi mecbûrî wê bikê û ya din wê ya ku mirov wê bi xwestekê wê bikê bê. Wê di wê rewşê de wê, hingî wê dema ku mirov ew kirin kir ku mirov 'rast bê û dîrûst bê wê bi wê hizirkirina wî re wê weke aliyekê giring ê ku ew li wê dihizirê bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman bê. Wê di wê rewşê de wê, kesên ku ew li menfeta xwe dihizirê wê nî gotina 'lî' wê bihizirê û wê yên mirovê li ser hemûyan re jî wê, weke bi navê 'yî' re wê were ser ziman. Mirovê ku ew piçûk û li menfeatê xwe dihizirê wê weke mirovê 'lî' wê were bi navkirin. Wê di wê rewşê de wê, dema ku wê mirov li felsefeya konfuçyus dinerê wê li wê binerê û wê bêjê ku mirovê hêja û astbilind û qanc wê rastîtîyê û nîyeta baş ku ew bi navê

”jen” bi navdikê wê ji xwe re wê bike weke destûr û zagon. Wê ji wê bi şûn ve wê gav neavêjê. Wê hetimî wê kirinên xwe û gavên xwe wê li gorî wê biavêjê. Di wê rengê û awayê de wê, werênê li ser ziman. Konfuçyus giringiyê dide rewşan bi navkirinê. Wê di wê rewşê de wê, wateya ku wê ligotînê wê were kirin wê li gorî wî peyxamê wê di rewşa kirinê de wê karibê bide mirov. Di wê rewşê de wê, bi gotinkirin wê, weke aliyekê giring ê ku ew li wê dihizirê û wê dikê ku wê hertimî bi gotinên xwe re wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê temenê gotina ’jen’ wê bi edemiyeka mukemelî re wê bènê li ser ziman. Mirovê jen li gorî wî mirovekê pirralî û mirovekê xwedî sîyan û erdemê ya, li gorî wî.

Di dewama wê de nbi têngîna zanebûna ’ming’ wê were li ser ziman. Di rewşa fahmkiirna kirinê de wê konfuçyus wê bi têngîna ’bo tiştê nekirinê’ wê, derxê li pêş. Di felsefeya tao de ’hiç tiştê nekirin’ wê, dema ku wê konfuçyus wê şîrove dikê wê bènê li ser ziman ku ’mirov nikarê bêjê ku wê ti kesek wê ti tiştî nekê. Wê bikê. Wê dema ku wê bikê jî wê, ne ji ber ku tiştê wê bikê wê ber ku ew pêwîsta ku ew wê bikê’ wê êdî wê ew wê bikê. Di wê rengê de wê, ew wê werênê li ser ziman. Wê konfuçyusî wê vê têngîna ji hizra rastitîyê wê, ji ber ku kirin wê ji pêwîstinîya rewşê dihê wê werênina li ser ziman. Gotina ’ming’ wê taqabûlî gotina ’baxtê’, ’ya li aniyê nivîsî’, ’nesîb’, ’ferman’ û hwd re wê were li ser ziman. Wê li ser wê bihizirê. Wê dema ku wê konfuçyus wê li wê bihizirê wê bi gotina ’fermanên ji azmana’ û hwd re wê, werênê li ser ziman. Konfuçyus wê mingê û ankû baxtê wê weke gotinaka bi armanc a ku ew dide kifşkirin wê li wê bihizirê û wê werênê li ser ziman. Li gorî ku wê konfuçyus wê bihuizirê wê bènê li ser ziman û bêjê ku ’bo kirinê û serkevtina wê, wê hê li rex wê pêwîst bê. Serketina kirinan wê weke rewşek derveyî wê werêmnê li ser ziman. Li ser wê re wê konfuçyus wê dema ku wê bahsa kirinê wê di wê çerçoveyê de wê bikê wê bi gotina ku mirov wê kirinê bikê bê ku mirov li serkevtin û serneketina wê bihizirê. Di wê çerçoveyê de gavavêtin wê weke zanîna mingê wê werênê li ser ziman. Wê di dewama wê de zanîn mingê wê wek kiriyara mirovê astbilind bê.

Wê di dewama wê de wê têngîya têngîna mingê û ya şeş klasikan wê bi hevdu re wê dênê û wê bêjê ku zanîna her şeş klasikan wê zanîna mingê jî bê. Lê zanîna mingê wê li gorî wê newê wateya zanîna baxtê, zanîna nivîsa li aniyê û hwd bê. Wê newê wateya wê ku mirov, hemû bizanibê. Piştî ku Liu Hsin ew dibistana konfuçyus, Lui Yibi hûrgilî lédikolê wê di

encama wê de wê, têngîna niyeta baş û rastitiyê wê, bi têngînî wê derxê li pêş. Wê di wê rengê de wê ew wê werênê li ser ziman.

Konfuçyus wê di dema xwe de wê, dibînê ku wê hin bi hin wa rewîst wê, li ser wê di çerçoveya zanîna rewîstê re wê hizirînên wê yên ku ew bi wan dixwezê rêyên baş derxê li holê wê werênê li ser ziman. Di nava hizrên wî de bi gotina "te husûeh" ku wê were wateya zanîna pîroz wê, di nava hizrên wî yên rewîstî de wê weke têngînek temenî wê mirov rastî wê werê.

Di warê hizirkiirna felsefîkî de wê di dewama hizrên konfuçyus mirov dikarê hizrên 'dibistana mo' ku wê weke filosofekê mazin ê piştî konfuçyus jî wê were mirov ji wî bahsbikê. Navî wê 'Ti mo' ya û di dema xanadana han de wê bijî û wê ev dibistan wê zêde wê weke dibistana ku wê dervî kevneşopîyî bi felsefeyî wê wre dîtî bê. Tî mo wê bi navê 'Mo tzu jî wê werê nasîn û wê weke filosofên ku wê li dijî gelek hizrên konfuçyus jî wê were zanîn bê. Konfuçyus wê felsefeyê û hizirkirinê wê derxê li pêş. Wê bi hizrên xwe wê hinekî zêdetirî wê, dervî kevneşopî wê derkeve li pêş. Mo Tzu wê weke zaneyekê ku wê zêdetirî wê giringiyê wê bide kevneşopîyê wê derkeve li pêş.

Mo Tzu wê, di aslê xwe de wê, mirovekê kevneşop bê. Lê li ser rexneyên xwe yên ku ew li ser fêdebûnê wê li hizrên konfuçyus wê bikê wê temenê pêşxistinên wî yên hizrî jî wê bi xwe re wê biafirênê. Di wê rengê de wê, bi demê re wê bighijê çerçoveyekê felsefeyî a hizrî ku wê di wê çerçoveyê de wê, bi navê wî were li ser ziman jî bê. Li ser wê dibistana Mo Tzu wê fung-Yu-Lan wê, hizrên xwe di pirtûka xwe de wê werênê li ser ziman û wê bêjê ku "yên ku ew diçîna wê dibistanê wê kesên ji çîna 'hsieh' bin. Ev çîn jî wê weke kesên kurkey, banû, kesên asilzane, aristokrat û hwd bin. Wekî din wê Fung-Yu-Lan wê bahsa vê çînê ku ew ji felsefevanên xanadana berê a Chou a çîna 'ju' ku wê fêran hildin jî wê bikê.

Dibistana mo(ku wê weke moist jî were bi navkirin) wê kevneşopî û rewîsta xwe jî wê biafirênê û wê biadilênê. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê bêjê ku wê ev wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş.

Wê di reşa rewîstê de wê dibistana moist wê ji temenên hizrî ên 'hsieh'an wê zêde wê sûdergirê. Ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê bêjê ku wê hizrên konfuçyus wê çendî ku wê Mo Tzu wê rexne bikê jî wê li dijî 'jen' û 'yî' felsefeya konfuçyus wê, ne xwediyê ti rexne bê. Wê di

wê warê de wê heta ku wê weke temenne hişmendî ên ku ew ji wan sûdwegirê jî wê, rewşek wê xwe bide dîyarkirin.

Di felsefeya Mo Tzu de wê mirov dikarê gotina "Hêzkirina ku ew hertiştî pêwazî dikê" weke gotineka temenî wê hilde li dest bê. Wê di dewama wê de wê, armanca mirovê baş ku wê ghiştina 'mrovê jen' weke astbilind wê ji xwe re wê bikê weke armanc jî. Ji aliyê xwe wê dema ku Mo Tzu wê 'mrovê jen' wê şirovebikê wê bi gotina "mrovê ku ew dixwezê ku hemû mirovatiyê re bibê fêde û pêşîya feleketan bigirê" wê werênê li ser ziman. Di wê warê de wê bihizirê ku ji zirarê zêdetir fêde, ji xirabiyê zêdetir qancî, ji derewê baştir rastiyê wê weke felsefe wê, pêşbixê. Di warê dibistanên felsefeyê ên li herêmê ên kevn wê di dewama wan de wê 'dibistana yin yang' wê bi hizrên 'TsouYen wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Di nava hizrên TsouYen de wê, ya ku wê derkeve li pêş wê hewldanaên fahmkirin û jîyankirina li gorê xwezayê bê. Di serdema kevnara de wê hûnera bi navê 'fang-shih' ku wê kifşbikin û wê pêşbixin jî wê ew bin. Wê ev hûner wê weke pêşxistina salnema, astroloji, stêrzanî, falzanî û têngîna darêjk û fahmkirina wan wê bikê nava xwe de. Di dema xanadana han de wê, ev wê bi awayekê sazûmanî wê di wê temenê de wê werina pêşxistin. Li gorî ku wê di Ssu-mo-Ch di pirtûka xwe ya bi navê 'qaydên dîrokê' de ku wê bêtê li ser ziman wê TsouYen wê hinekî piştî Meng-Tzu wê bijî. Wê weke rêbaza TsouYen wê were ser ziman ku ew tiştên piçûk dihilde li dest û pêşdixê û heta ku ew bêsinor pêşkevin û mazin bibin wê, bi wê rêbazê nêzik bibê. Wê weke kesê ku ew 'ji hûrgilan tiştên mazin dihênê li holê' wê were nasîn.

Wê weke teorîya dibistana yin yang ku wê were dîtin wê 'pênc element' ku ew pêşdixê wê bi wê were nasîn. Wê li ser esasê hevgerîna ku ew pêşdixê wê were dîtin. Ev teorî wê weke teorîyeka ku wê di 'pirtûka gûharînan' de jî wê cih lê bide dayin wê, weke têngîneka ku wê di vegotina gerdunê, hebûnê û rêya diçê li wê de wê, bihizirê û wê, werênê li ser ziman. Wê hewldana fahmkirinê darêjkê bûyînê ku ew diafirin wê temenê fahmkirina wan de jî wê, weke aliyekê ku wê bi wê were hizirkirin bê. Ew 'pênc element' weke 'avê, agir, ard, taxt û hesin bê. Wê ev wê weke elementna ku wê bi wan wê werina fahmkirîn bin.

Di rengê hizirkirina dibistana yin-yang de wê mirov dibînê ku wê di hizirkirinê de wê felsefe û olzanî wê ji hevdû cûda wê weke du rengên hizirkirinê wê werina nîşandin. Fung-Yu lan wê, di wê warê de wê li ser wan herdû rengên hizirkirinê wê bêtê li ser ziman ku wê aliyê pêşî wê rewşa hizirkirina 'rûhê gîyanî' wê werênê li ser ziman. Lê aliyê din wê

weke têngneka destpêka 'gîyane zanîstî' wê pê nasebikê û wê werênê li ser ziman. Di wê warê de qatagorikirina weke 'nih rewşan' wê bi wê re wê hey bi hey wê çî û çawa wê were jînkiirn wê were pê nasekirin û hanîn li ser ziman. Wê, di wê rengê de wê, ev wê, bi rengêkê salnemayî wê li dûv hevdû wê were nivîsandin û bê danîn li ber mirovan ku wê çawa wê bijîn bê. Di wê warê de wê mirov diakrê bêjê ku wê, giringiyek mazin wê dayîna li xwezayê û fahmkirina wê mirov di nava rengê hizirkirin û jîyane dibistana yin-yang de dibînê.

Di warê salixkirina gotinên 'yin yang de jî wê weke dû gotinên ku wê, di dewama hevdû de wê, bi awayekê kozmikî wê werina hanîn li ser ziman. Wê weke herdû wê bi hêzkinê wê bi hevdû ve wê girêdayî bin. wê ev bi gotina "hsiang sheng" yanî bi beremberî hevdû bûyina û jî hevdû cûda nebûna wan wê bi wê were li ser ziman. Wê weke rêgezêk û ku ew aheng û aramiya komzikî ku ew bipolarêzê jî wê, were şîrovekirin. Wê bi wê were bawerkirin ku 'wê her tiştê ku wê bibê wê encama wê têkiliya wan ya bi hevdû re bê.

Di warê destûrên jîyanî de wê, ev dibistan wê di aslê xwe de wê, bi fahmkirina jîyane xweza re wê wey nek giring wê bileyizê. Li vir di dewama wê de ku mirov, bahsa dibistana fa chia' bikê wê, di derbarê têngiştina destûrî de wê temenê fahmkirneka têngînî wê bi xwe re wê biafirênê. Di aslê xwe de wê dibistana fa chia wê, nîşanaka demek nû bê. Wê bi wê re wê, 'fa' wê di wateya destûr, zagon, dad, qadaxa û hwd de bê. Wê di wê rewşê de wê, di dewama wê de wê gotina 'chia' di wateya 'hêz', 'otorite' û di dewama wê de wê wateya gotina 'shu' yanî 'hûnera rêveberina mirovan' wê, di çerçoveya wê de wê were ser ziman. Di dema xanadana chou de wê key Wen wê serî kiu konfuîyus wê bide û wê piştre wê bê serê xanadana Chou wê, Wen wê di nava çanda bawerîya çînê de wê, bi wê were bawerkirin ku ew piştre bûya 'Yi' û bi hezaran salan bi wê rengê jîya ya. Di wê demê de wê dibistana Fa Chia wê, nîşanaka wê bê ku wê rêveberî û felsefe wê zêdetirî wê di warê kifşkiirnên jî temenî û hwd ve wê bikevina nava hevdû de. Wê zêdetirî wê bi aqilî wê kifşkiirn wê bibin. Di wê rengê de wê, ev rewş wê, weke rewşek gûharînî a di têngîna mîtolojikî a bi vegotinî ku ew wê bi xwe re wê, di demên berê de wê, hem temenê gûharînên pêşketî ên olzanî û bi wê re yên aqilî û felsefikî bi hevdû re wê li rex hevdû wê bide çêkiirn. Şêwayê hizirkirinê ê felsefeyê wê hin bi hin wê di wê demê de wê zêdetirî wê serdest bibê û wê pêşkeve. Di wê warê de jî wê, di aslê xwe de wê, konfuçyus wê bandûra wî û weke felsefevanekê wê temen afirandina wî zêdetirî wê

xwe bide dîyarkirin. Piştî Lao tzu wê, Chuang Tzu wê felsefeyê wê hinekî din wê li ser temenê Taotiyê wê zêdetirî wê pêşde bibê. Wê bandûra dibistana fa chia wê zêdetirî wê di demên dawî ên dema kevnera a klasik a herêmê de wê xwe bide dîyarkirin.

Wê dibistana fa chia wê dema demên hatina faodalismê jî wê bi temeneekê baş wê mazin wê pêşkeve û wê perwerdekirinê wê pêşbixê. Wê destûrê wê weke erdemê wê bîrê li ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê perwerdekirinên ku wê bikê wê pîrr zêde wê, ji çîna bilind a çînê û herêmê bin.

Wê weke filosofê wê yê mazin ê vê dibistanê jî wê ku wê ji xanadana hanê bê wê, Han fei Tzu bê. Ew jî wê bo rêveberineka bi dadî û haqaniyet were pêşxistin wê bi gotinên cûda wê, temenê wê biafirênê û wê bîrê li ser ziman. Bi gotineka din wê felsefeya destûrî wê bi temen bikê. Kesên ji paya bilind ên weke Shen Pu- hai û Shang Yang wê li dora 338an wê du rêveberin ku wê ji wê dibistanê wê, derkevina li pêş û wê navê wan bê malê dîrokê.

Di wê warê de wê, ji aliyê teorîkî ve wê destûr û ji aliyê kiirna jîyanê ve wê, kirinîya wê, weke aliyna ku wê mijare li ser wê hizirkirinê û felsefe-temenkirinê bê. Wê di wê warê de wê li ser wê were sekin in.

Dibistana Shu wê rêveberinê wê weke hûnerekê wê hilde li dest û wê di wê warê de wê li ser wê bisekinê. Wê temenê wê bi hizirkî wê biafirênê. Wê, di wê warê de wê, karê rêveberinê di temenê wê de wê, li dûrûstûtî, rastîtî û wekhevîyê wê li wê were lêgerîn. Di wê rewşê de wê, ev wê weke aliyna ku wê pîrr zêde wê li ser wan wê were hizirkirin bê.

Di wê warê de wê dema ku wê, destûr wê hat bikarhanîn di kirinê de ku wê weke encama wê çawa wê wekhevî û rastîtî wê bi wê re wê pêşkeve wê, di wê warê de wê weke aliyekê ku wê pîrr zêde wê, Han-fei-Tzu wê li ser wê bisekinê. Di wê rengê de wê aliyên ku wê bi aqil wê werina bi hizirkirin wê werina bigotinkirin.

Di wê rewşê de wê, li ser rewşa hatina li ser rêveberiyê, rewşa rêveber û temenê wê hatinê bi mantiqî û hwd wê li wê were hizirkirin. Wê ji aliyan ve wê, weke hûnerekê rêveberin 'Shu' û otorite 'Shih' wê, di wê rengê de wê, çawa wê tîkiliya wan wê bi hevdu re wê hebê wê, di rengê û awayê de wê li wê bihizirê. Wê tîkiliya wan bi hevdu re wê çawa wê baş bê û wê encamek baş wê bide wê di wê warê de wê li wê bê hizirkirin.

Di wê warê de wê temenê felsefeya destûrê wê were pêşxistin û wê bi wê re wê tîkiliya civakî û ya rêveberî wê temenê wê bi destûrî û gîyane

wan re wê çawa bê wê ew wê hem wê were pêşxistin û tefsîrkiirn û hem jî wê ji aliyê pêşxistina wê ve wê temenê wê çawa wê rast wê encamê wê bide wê li ser wê re wê weke aliyekê bi hewldana pêşdîtinî wê li wê were hizirkirin û wê hewlbêdayin ku ew xwe bigihênina hizirna hîssî ên rast. Di wê warê de wê, mirov wê bi keseyet, qarakter, aqil û hemû aliyên xwe yên din ên weke wan re wê, ku wê werina berçav û newina berçav wê li ser wan wê hewlbêdayîn ku ew werina hizirkirin û bi wê werina dîtin bi têgihiştinî. Fung-Yu-Lan wê di berhema xwe ya bi navê ” A Short History of Chinese Philosophy” wê bènê li ser ziman ku destûrvan wê armanca wan ew bê ku ew rêveberîyek îdeal temen û hizra wê pêşbixin. Wê di dewama wê de wê, bènê li ser ziman ku wê ‘shu’ wê weke gotineka ku wê bi temenî di nava felsefeya çînê de wê xwedîyê cihekê giring bê.

Ji aliyê demên kevnera ên vê herêma Asya û çînê ve ku mirov têngîna mantiqê wê hildina li dest wê mirov dikarê ê bi kortasî bènê li ser ziman ku wê mantiq wê weke aliyekê ku wê bi pêşketina wê re wê were dîtin. Dema ku mirov li teoriya konfuçyus dinerê wê dibînê ku wê, di dema wî de wê, ew di çerçoveya têngîna rewîstê de wê bihizirê û wê bi wê bixwezê ku ew sazûmanak civakî a îdeal a axlaqî wê bènê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê pêşîya ji hev felişînên civakî û xiraban li gorî wî wê were girtin. Di wê rewşê de wê, dema ku ew dihizirê wê weke ku ew bi destûra gerdûnî a ‘tao’ re ku ew dihizirê wê, li gorî wê gerdûn hemû li gorî wê destûrê wê bi rê ve diçê. Ew jî wê weke destûrek bingihî a yekane bê. Li gorî wî jî wê ya rast wê ew bê ku ev destûra temen ku ew were şopandin wê ya herî rast bê. Konfuçyus wê, temenê ji hev felişîn û xirabûnê wê bi hevdû re ne diahengekê de hebûna navan wê bibînê. Di warê sererastkirin û pêşxistin û çêkirina sazûman û ahengê de wê sazûmana navan û ahenge nava wan wê weke aliyaekê giring ê felsefeya konfuçyusê wê were dîtin. Di danûstandina bi Lao Tzu re wê dema ku ew bahsa ”ji hevdû ‘naqandina navan” di çerçoveya çêkirina sazûman û ahengê de ku ew dihênê li ser ziman ji hikimetê re wê konfuçyus wê ‘pirr şaş’ bibînê û wê li dijî wê ‘hanîna li cih a zagonan’ wê weke rêya çêkirina sazûmanê û bi wê re çêkiirna zanîne wê konfuçyus wê derxê li pêş.

Di wê rewşê de wê, minaqû ku wê konfuçyus wê bide wê ew bê ku wê her tişt ku ew li gori rastiyê tevbigerihe wê, hingî wê sazûman wê pêşkeve. Di wê rewşê de wê minaq kurkey wê bide û wê bêjê ku ‘ku ew kurkey bê û ew ne weke xwe tevbigerihe wê, sazûman nebê.’ Di wê

rewşê de wê cewherê(‘kî’) gotina ‘kurkey ew bê ku ew weke kurkey tevbigerihe û sazûmanê werênê li cih bê. Navê kurkey wê, rastiya wî bê. Wê cewherê nav ‘kî’ wê bi kurkeytîyê re wê werê ser ziman. Lê ku ew kurkey ne weke kurkey tevbigerihe wê, nikaribê wê rastiya wê, bi sazûmana civakê re taçîdarbikê.

Konfuçyus wê giringiyê wê bide sazûmana giştî. Wê gotinên wî yên weke ‘li wekê destûrên rast ku ew serdest bin wê nearami wê serdest nebê.’, ‘bi fermene efendiyekê nayê gavavêtin’. Bi rastiya mazinên li azmana gav tê avêtin.’ ‘Dema ku bi gotina faodalekê welat hat bi rêvebirin wê, temenê wê ji bandûra xwe wê windabikê. Wê, di wê rengê de wê, werênê li ser ziman.

Di wê warê de wê dema ku mirov li gotinên konfuçyus dinerê wê mirov dibînê ku wê têngîneka ‘monist’ wê bi awayekê ku ew dikê ku wê, weke temenê aramiyê dihênê ser zimanwê bînê. Di wê warê de wê, dema ku mirov li teoriya navan a konfuçyuz dinerê wê dibînê ku wê, rewşa ahenge nava navana wê giring dîtina wê bi wî re mirov dibînê. Minaq rewşa nava wê bi hebûna wê ya awayî û ya cewherî re wê ji aliyekê ve wê xwediyê ahengê bê. Ji aliyê din ve jî wê di nava hevdû de wê nav wê pêwîstiya aheng û levkirinê wê hebê. Di wê rewşê de wê, dema ku wê, minaq navê ‘hikimetê’ wê werênê li ser ziman wê, di wateya wê de wê, weke rêvebirinê wê, hebê. Ev navê hikimetê wê, di xwe de wê, weke cewher wê li gorî wî wê bihawênê. Wê di wê rewşê de wê, bi ya rast û ya nîyeta baş re levkirina wê jî wê, pirr zêde wê giring û bi cewherê wê re wê li wê were lêgerîn.

Ligorî mantiqê wqê navê rêveberîyê bi rastiya xwe re ew divê ku di nava levkirinê de bê. Weki din wê nav wê bandûra xwe wê windabikê. Ku wê navê bandûra xwe windakir wê têsîra xwe jî wê winda bikê. Kû têsîra xwe windakir wê, nikaribê rêvebibê.

Di wê warê de wê, di felsefeya konfuçyus de wê, li ser navan û cewherê wan wê di were sekin in. Wê têngîliya nava navan û cewherê wan wê bi wê were ser ziman ku ‘mirov nava nizanibê wê cewherê wê nizanibê. Nav wê weke çerçoveya darêjkî wê bi têngînekê wê were li ser ziman. Ji gotina cewherê jî wê têngîne mirov dikarê wê fahmbikê.

Li gorî wî têngîn(îdea) wê, di nava xwezayê de wê hebin. Wê bi rêya navan wê werina ser ziman û wê bi kirin. Wê têngîne wê weke aliyekê temenî ê heyînî wê werênê li ser ziman. Wê ev têngîna konfuçyus a bi rengê ”minaq mirovan dîtina ku wê taxt li ser avê noqnebê, piştî mirovan ji wê keşti çêkirina, wê terigrama avê û ya ba wê bi hevdû re wê,

temenê wê biafirênê.’ Wê di wê rengê de wê di dewama wê de wê, tégînên ‘derpêş’ û ‘daraz’ wê weke du aliyên tégînî û mantiqî ku mirov wê di nava felsefeya konfuçyus de wê bibînê bê. Hu Shih wê di pirtûka xwe ya bi navê ” *The Development of Logical Method in Ancient China*” wê bahsa mantiqê felsefeya konfuçyus wê bikê û wê di wê de wê bahsa ‘pirtûka gûharînan’ ku wê di wê de wê, cih bigirê. Di dewama wê de wê, weke du rêgezên felsefeyî wê, ‘derpêşê’ û ‘darazê’ wê bi wê re wê hizirbikê û wê werênê li ser ziman. Hu shih wê di pirtûka xwe de wê bêjê ku ”wê pergale konfuçyus a mantiqê wê bi ‘pergale li’ re wê were dîtin. Wê wekî din wê bi tégîna bi ‘kî’ û ankû cewherê bûjenê re wê, werênê li ser ziman.

Di nava konfuçyusîyan de wê, her wusa wê, çerçoveya hizirkirinê wê bi wê rengê wê were li ser ziman. Lê ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê ‘moist’ ku wê hizrên Mo-Tzu wê, bi wan wê jinûve wê xwe bi rêxistinbikin piştê wê, li dijî hizrên konfuçyus ên bi rengê ‘ya xûyên mirov rê sanî wan didin rêgezên rewîstî ên kevneşopî na’ wê ser wê bisekinê. Wê Mo -Tzu wê rengê fahmkiirnê wê redbikê. Wê di çerçoveya tégîneka bi rengekê din de wê bibihizirê wê bêne ser ziman ku ”ya ku xwestekên me didin diyarkirin xwestek û pêwîstiyên me na.”

Di demên piştê wê ‘Moistên nû’ ku wê werin wê bi hizra ‘mirov xwestekên xwe li berçav bigirê û ligorî xwestek û pêwîstiyên xwe dîyarbikê. Bi wê jî weke destûra temen di nava du xiraban ya herî hindik xirab wê hilbijêrê’ wê werênina li ser ziman. Mantiqê jî jî wê li ser wê kirinên jîyanî û meşandina aqil re wê xwe gihandina li rastiyê wê weke aliyekê wê were dîtin bê. Di wê rengê de wê ‘moistên nû’ wê li ser zanînê û nezanînê wê bisekin in û wê bahsa di rewşa zanînê de jî û di ya nezanînê de jî wê encamên wan ên kirinê wê hebin’ ku wê derkevina hemberî mirov.

Wê di wê rewşê de wê, Moistên nû wê bêna li ser ziman ku wê, ‘mirov bo bûjenan kifşbikê wê navan bikarbênê.’ Bûjen barkirî na. Navê wê, dema ku wê yan ‘weke wê(jo)’ wê werênê ser ziman û yan jî wê, ‘sibandînê(jan)’ wê, bi wê werênê li ser ziman. Bi nav re wê bi şibandînê re wê ew wê were dîtin û hanîn li ser ziman. ..

Moist nû wê, di nava navan de wê weke ‘navên giştî’ , ‘navên çînî’ û navên teybet wê, werênina li ser ziman. Di wê rewşê de wê qatagorîzekirinê de wê, bi navên giştî de wê weke minaq navê sawalekê û ankû mirovekê wê were li ser ziman. Navê çînî wê weke navê jinekê,

ciwanekê û hwd wê were li ser ziman. Navên teybet jî wê minaq wê weke bi navê 'gîyanê' û hwd re wê werênê li ser ziman.

Di wê rengê de wê weke ku me li jor hanî li ser ziman wê, nav wê weke temenê zanînê wê werina hildan li dest. Wê di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, ji aliyekê din ve jî wê, bi têngîn û çeroveyek darêjkî jî wê were hildan li dest û fahmkirin. Ji aliyê fahmkirina têtikiliyên sedemî ve jî wê bi têngîna 'encam bo sedemê ya' wê werênina li ser ziman. Weki din wê, bi têngîna 'sedem bi rêya encamê hizir, têngih, derpêş û hwd ku ew dihên bidest xistin bi rêya wan ew dihê ser ziman.' Di wê çeroveyê de wê hem darêjk û hem jî sedem wê bi girêdana heyînek jîyanî re wê were hanîn li ser ziman. Moist wê di wê warê de wê di dewama wê têngiha 'rêbaza hevraşt(mou)' jî wê bi wê bihizirin wê ev jî wê li ser encamî û ankû bêencamê re wê were ser ziman. Minaq wê dema ku wê bo tiştêkê wê bê xwestin ku ew weke wê were ser ziman û ya ku ew hat ser ziman ku ew ne weke jî bê wê, ya ku ew hatî ser ziman wê, 'weke tiştêkê bê' wê were fahmkirin. Di dewaama wê de wê mirov fahmbikê û wê moistên nû wê bi têngîna 'tui jî wê 'fihrebûn' û 'mazinbûn' wê werênina li ser ziman. Wê bi wê ji ya piçûk bi ber ya mazin ve wê di nava rengêkê hizirkirin û fahmkirin û pêşketinê de wê bihizirin.

Di warê felsefeyê a wê demê de wê weke aliyekê giring wê felsefe wê bi temenekê bi navkirinê re wê were dîtin û pêşkeve. Di aslê xwe de wê li dema kevnera a herêmê wê di wê rengê de wê ev rengê felsefeyê wê, weke aliyekê giring ê bi navkirinê re wê pêşketinê wê bi xwe re wê, bide afirandin û pêşxistinê. Ev rengê felsefeyê wê, ji hinek aliyan ve wê di demên sîmer-gûtîyan de mirov di rewşên bi navkirinê de mirov bi awayekê hinek rengên wê yên pêşketî mirov rastî wan dihêt. Lê di wê demê de wê li van herêmên Asya wê bi felsefeya konfüçyus û hwd re wê bi awayekê bi sazûmanî wê were pêşxistin.

Ev felsefe wê, dem bi dem wê xwe bi awayekê wê bide pêşxistin û domandin. Heta ku wê dem wê were serdemên navîn wê mirov dikarê wê bêjê ku wê di wê pêşketinê de wê bi awayekê peresendina bi têngînê re wê hin bi hin wê xwe biafirênê û wê pêşbixê. Di wê rengê û awayê de wê, ew wê weke aliyekê wê yê giirng wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Li herêmên din ên Asya ên weke hindistan û deverên din ên weke Japonya û hwd jî wê, di şewayekê de wê mirov dikarê bêjê ku wê bandûra wê pêşketina felsefeyê wê bi rengê pêşketina wê re wê xwe bide nîşandin. Felsefeya Asyayî wê, di wê rengê de wê, aliyê asyayî ê bi

navan pêşketina wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, kifşkirina rewşan û bi wê bi navkîrîna re hizirkirina li navaroka wê û ankû cewherê wê, wê temenê pêşketina bi ahengî a bi demê re ku wê xwe bide nîşandin û dîyarkirin jî bê.

WEKE DESTPÊKEK NÛ DEMA RONASANSÊ Û PÊŞKETINA WÊ YA BI FELSEFEYÊ

Ku mirov bahsa destpêka felsefeyê bo serdemên hemdem bikê wê di cih de wê, dema ronansê wê weke demek destpêkê wê di cih de wê were berbîra mirov. Ronans wê bi gotinê wê wateya wê di kurdî de wê beremberê gotina 'jinûvebûyîn'ê wê were dîtin. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, ronans wê, piştî pêşketinên demên dawî ên dema skolastîkê ku wê bi avabûna zanîngê û dibistanan û hwd re wê bibê wê, temenê wê pêşkeve. Ji aliyekê din ve jî wê weke çerçoveyeka ku mirov di temenê wê de wê werênê li ser ziman wê, di aslê xwe de wê, piştî serdestbûyîna osmaniyan li rojhilat wê, hemû berhevîya têgihiştinî, zanîna û felsefîkî wê, bi berrojawa û ankû ewropa ve wê biherikê. Wê ev jî wê, zêdetirî wê bê temenê tevger û pêşketinek mazin. Wê, di wê rewşê de wê, rewşek giring wê, dema ku osmanî wê serdest bibin wê felsefe û cûreyên din ên zanîna wê zêde mafê jîyanê wê ji xwe re wê derfetê wê nebînin. Wê bi wê re wê, demek tarî wê bi wê re wê li herêma wê ji van aliyan ve wê destpêbikê.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê di demên ronansê wê, berî wê demên skolastîkê û bi teybetî pêşketinên weke bi 'dema pêşketina karolenjê' ku wê weke demek zû a bi gotina 'ronasensa karolenjê' jî wê were bi navkîrîna ku wê pêşkeve wê, di aslê xwe de wê ji aliyekê din ve jî wê temenê wê bê. Pêşketinên wê weke dema 'şerê sedsalî' û 'şerê sihsalî' ku wê li ewropa wê rûbide wê weke şerekê ku wê bi xwe re wê gûharînan wê bide hanîna bê. Wê weki din pêşketina Martin luther û nivîsandina wî rêgezên dêrî û wergerandina wî ya incilê wê di aslê xwe de wê weke aliyekê din ê ku wê mirov dikarê wê li vir wê bikirpênê bê.

Bi demê re wê pêşketinên wê bi wê rengê wê zêdetirî wê derkevin li holê. Hewldana luther a bi gûharîna dêrê re wê destpêka demek nû wê

bide nîşandin. Wekî din wê di wê demê de wê, pêşketinên felsefîkî û şîroveyan felsefîkî wê zêdetirî wê derkevina li pêş. Wê hizirkiirna felsefîkî wê weke ku wê 'jinûve wê were kifşkirin' wê bi awayekê wê xwe di nava jîyanê de wê jinûve wê bide dîyarkiirn. Jinûve weke kifşkiirna filosofên sserdema kevnera û hanîna hizrên wan li ser ziman û ji wan pêşxistina şîroveyan bi pêşketinên demê re wê weke aliyekê din ê ku mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Rewşa pêşketina 'platonvaniya nû' û hwd wê, di wê demê de wê pêşkeve. Li Îtalya zane û filosofên weke Bruno wê derkevin. Her wusa gelileî wê û berî wan kapler û kopernikus wê, di aslê xwe de wê hinek stêrzanên demê ku wê bi zanyarî wê hizrên demê ên bi têtînek 'astrofizîkî' wê pêşbixin jî bin. Di wê demê de wê, rewşên nû wê bi felsefîkî wê werina pêşxistin. Di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê, di wê demê de wê, li ser temenê spinoza û Manî nivîsandinên Descaertes wê derkevina li pêş. Hizrên spinoza wê di wê demê de wê, hin bi hin wê bandûra xwe wê bi demê re wê bidina nîşandin. Di rewşa fahmkiirna têtîneka rewîstî a hemdem de wê weke têtînna temenî ên ku wê bi demê re wê pêşkevin û wê derkevina li pêş jî bin.

Gelilei wê bi lêkolînên xwe yê li ser stêrzaniyê re wê were nasîn. Wê hizrên kopernik ên di derbarê navenda rojê ku wê werina li ser ziman de wê ew li ser wan wê bihizirê. Kopernik di derbarê navenda rojê de wê bihizirê û wê bêtê ser ziman ku wê gerwêrk wê li dora rojê wê bigerihin. Lê ew wê werênê li ser ziman ku birhanek fizîkî nebê mirov wê nikaribê wê werênê li ser ziman. Gelilei wê bi teorîya 'çûnûhatinê' re wê, li wê bihizirê û wê ew wê, di wê çerçoveyê de wê bikê ku wê fahmbikê. Taorîya çûnûhatinê wê bi vegotina ku dunya li dora rojê digerihê û di dema wê gerînê de wê, dema ku ew zûdibê û hêdî dikê ku wê bi wê re wê ava deryayan wê herê wê alî û vê alî wê, li ser wê re wê were vegotin. Kapler wê wê teorîya çûnûhatinê wê redbikê. Wî tenê hanî li ser ziman ku wê, dunya li dora rojê di cemberekê glover de wê bigerihê. Wê têtîna 'eliptîkî' wê herê nedikir. Kapler wê, di wê rewşê de wê, di rewşa xwe de wê, li ser gerwêrkê wê bihizirê û wê, hizrên xwe wê, li ser wê di berhema xwe ya bi navê "The Cosmographic Mystery" re wê werênê li ser ziman. Bi çavdêrî û lêkolînên xwe re wê, kifşbikê ku wê, gerwêrkên weke Merkûr, Venûs, Dûnya, Mars, Jûpiter ve Satûrn û hwd ku ew li dûv hevdu rêzkiirna wê kifşbikê. Wê hinekî berî wê têtîna ku wê 'roj wê navenda rêkadiza me ya ku em di wê de dijîn bê wê werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê demên ronansansê wê hizrên cûda wê werina li ser

ziman. Hizrên Kopernik wê, ji kapler, newton û grelllei re jî wê bina payxam ku ew di wê warê de li ser astrofizîkê bihizirin û bi wê bigihijina encaman.

Di wê rewşê de wê, berî wê di serdemên navîn di dema wê ya duyem de wê stêrzanên kurd ên weke fexredinê xelatî wê, di wê warê de wê lêkolînan wê bikin. Wê ev filosofê kurd wê rasatxaneyekê wê vekê û wê ji wê çavdêrîyên xwe wê bikê. Wê hinekî berî wî zaneyên kurd ên weke ismaîlê cizirî wê bi lêkolîn û pirtûkên xwe yên li ser têgihîna mekanîyê û sîbernetîkê û hwd re wê werina rojevê û wê hizrên wan wê dengna mazin wê di demên xwe de wê vedin.

Di wê rewşê de wê, ev lêkolînên azmanî ku wê dem bi dem wê werina kirin wê di dema ronansansê de wê, bi awayekê bi sazûmanî wê pêşkevin wê bîn pêşxistin. Teoriyên nû ên fizik û stêrzaniyê wê werin pêşxistin. Wê, di wê rewşê de wê, bi demê re wê newton têgîna 'kişîna ardê' wê kifşbikê. Wê ev wê, weke têgîna zanyarî ên demê bin. Wê ev têgînan zanyarî wê bi demê re wê temenê pêşketinên zanistî jî wê bi xwe re wê bidina çêkirin û pêşxistin. Tenê piştê rrexneyên zanistî ku wê li wan şîroveyan wê werina kirin wê bina temenê pêşketinên zanistî ên piştê. Her wusa rewşa pêşketina pîrr piştê a teoriya dîtbariyê a einstein wê di aslê xwe de wê di wê rengê de bê.

Di wê rewşê de wê demên ronansansê wê di wê warê de wê weke demna giring ên ku mirov dikarê wê werênê li ser ziman bê. Wê demên ronansansê wê bi demê re wê, dawîyê li dema serdema navîn wê werênê. Di wê rewşê de wê pêşveçûnên hizrî ên demên kevnera û piştê ên di dema serdema navîn de wê temenekê hizirkiirnê wê bi hevdû re wê pîrr zêde wê biafirênin. Di wê rewşê de wê, serdema ronansansê wê di aslê xwe de wê ji aliyekê ve jî wê, bi kifşkirin, di berçav de derbaskirin û ankû bi şewayên rexnekirinê û hwd re wê felsefeya demên ronansansê wê bi demê re wê pêşkeve.

Di wê warê de wê, rewşa qatagorîkirina zanistan û beşên wê hê di demên skolastîkê de ku wê di zaningehên ku ew vebûna de ku wê bê kirin wê temenê pêşketinên demên nû wê bi xwe re wê biafirênê. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê ji wê aliyê ve wê werênê li ser ziman.

Di demên ronansansê de wê, di wê warê de wê teoriyên felsefeyê, teoriyên felsefeya olî, teoriyên stêrzaniyê û hwd wê bi awayên cûr bi cûr wê werina pêşxistin. Geometri, pergälên aritmatîkê û hwd wê werina pêşxistin. Ev wê, weke aliyana ku wê bi demê re wê temenê pêşketinên nû

ên hizrî wê werênê li holê. Şîroveyên li ser încilê û dêrê re ên weke kesên weke luther û hwd re wê bina temenê pêvajoyên xwenûkiirnê ên ku wê bi dêrê û olê re wê bibin. Lutherî û piştire pêşketina protestaniyê wele bertekekê wê, di aslê xwe de wê, weke pêşketinên mazin ên wê demê ku wê temenê wan wê bê avêtin bê.

Ev rewşên zêhnî û zanîni wê bi xwe re wê rengê hizirkirinê jî wê di demek kort de wê bidina gûharandin. Wê di dema wê de wê, pêşketinên hizirkî wê zêdetir wê derkevina li pêş. Felsefe wê, bi realisma ku wê di dema serdema kevnera re ku wê pêşkevê wê bê temenê pêşketinna giring ên piştire ku wê di demên ronansansê û piştire wê bibê bê. Wê di dema wê de wê, filosofên weke descartes û hwd wê, ew wê di wê rengê de wê realismekê wê bikina temenê hizirkirina xwe de wê felsefeyê wê pêşbixin. Wê dema ku ew dixwezê ku ew çerçoveyek giştî bi felsefeyê pêşbixê û 'ferhenga felsefeyê' dinivîsê wê, ev wê weke rewşna hizirkî ên bi wê çerçoveyê ku mirov dikarê werênê li ser ziman bin. Di dewama wê de wê, hê gelek aliyên ku ew divê ku ew werina pêşxistin wê bibin. Lê di dewama wê de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa wê, di serî de wê, xwe bide dîyarkirin.

Felsefe wê, di wê demê de wê, zêdetirî wê di rewşên kirinî ên weke bi stêrzaniyê re wê, xwe bide nîşandin. Di serdemên kevnera de wê çawa wê felsefe wê ji nava stêrzaniya demê wê xwe bide derhanîn. Wê di aslê xwe de wê, di serdemên ronansansê de wê stêrzanî wê bi çerçoveya wê ya fizikê re wê, temenê xwe yê hizirkirinê wê bi heman rengê wê li ser wê felsefeya ku ew pêşketiya wê bide pêşxistin û wê bi wê pêşkeve.

Felsefeya serdemên navîn wê di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê weynek perwerdekar wê bileyizê li ser temenê felsefeya demên kevnera. Wê ronansans û pêşketina wê di aslê xwe de wê ji aliyekê ve jî wê weke encama wê xwe bide dîyarkirin. Ronansans wê weke demek hizirkî û felsefikî ku wê bandûra wê li gelek deverên cihanê wê werina dîtin bê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di demên hemdem de wê bi aqilekê kirinî ê weke ku wê Pythagoras wê pêşbixê bi hizrên xwe yên li dibistana krotonê' wê pêşkeve. Di wê rengê û awayê de wê, bandûra van hizran û jinûve xwandina wan wê, bixwe jî wê temenê hizirkirinên demê ên nû ên di wê temenê de jî bin. Di wê rengê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê di serî de wê bi rengê pêşketina demê re wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman.

Felsefe wê di wê demê de wê di destpêka dema ronansê de wê xwe di nava tekoşîneka hizirkî de wê bibînê û wê bide afirandin. Di wê demê de wê her wusa wê, piştî wê oldarên filosof ên weke Calvin û hwd ku wê derkevin û bi wê re tevgerên weke yê 'cizwitan' ku wê bibin wê, bandûra wan di wê çerçoveyê de wê xwe bide nîşandin. Felsefe wê, di wê warê de wê, pêşî wê erke xwe ya pêşî wê bibînê ku wê xwe ji olê wê cûdabiikê bê. Wê di wê warê de wê xwe dervî olê wê di pozisyonek ser wê û cûda de wê bide nîşandin. Piştî wê dem bi dem wê ew pozisyon wê bi têgînên felsefeyî ên weke 'idealismê' û 'metalyalismê' re wê di temenê dijberî hevdu de wê xwe bidina dîyarkirin.

Lê felsefeya destpêkê a demên ronansê wê dema ku mirov ji kîjan aliyê ve wê dikê ku wê fahmbikê wê mirov dibînê ku wê, di çerçoveyek realismî de wê xwediyê regekê pêşketinê bê. Hinek ji wan hizirvanên demê ku wê derkevina li pêş wê, Niccolò Machiavelli (1469-1531), Tasso (1544-1595), Rafael (1483-1520), Leonardo da Vinci (1452-1519), Mikelanj (1475-1564), Ronsard (1525-1585), Montaigne (1533-1592), Rabelais (1495-1555), Erasmus (1467-1536), Roklen (1452-1522), Luther (1483-1546), Albrecht Durer (1471-1528), Shakespeare (1564-1616), Cervantes (1547-1616), Velasquez (1599-1660) û Rembrandt (1607-1669) û hwd bin. Ev kes wê hinek ji wan wê naqîşvanên wêneçêker bin û hin ji wan jî wê teorivan bin. Wê, di wê rengê de wê xwe bidina dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê ronans wê di destpêkê de wê weke ku mirov wê bibînê wê weke demeka çandî, hûnerî û hwd wê xwe bide dîyarkirin. Her wusa hûnera dema ronansê ku wê were pêşxistin wê, di wê rengê de wê, dîmenekê bêhempa wê bi rengê hizirkirina wê re wê bafirênê. Di wê rengê de wê pêşketina wê mirov diakrê wê, werênê li ser ziman.

Di demên ronansê de wê, ji aliyê hûnerî ve wê, pêşketinên ku wê bibin wê rengê wê bidina dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, wêneyên ku ew bi destî hatina çêkirin wê weke têgihna demî ên ku mirov dikarê li berav bigirê bê. Di wê rewşê de wê, di nava wê de wê, şîroveyên hizirkî wê bèn pêşxistin. Hûnera serdemên kevnera a bi çêkirina hêkelan û hwd re wê di wê demê de wê, bi wê rengê wê bi rengê çanda demê re wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê weke aliyekê din ê giring wê werênê li ser ziman ku wê rewşa felsefeyê wê xwe bi awayekê giring wê bide dîyarkirin. Di wê rengê û awayê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefeya demê wê, hin bi

hin wê pêşkeve. Lê di wê warê de wê, ol û felsefe wê ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê zawacaka hemdem wê bi têgîna îdealismê û hwd re wê bi hevdu re wê çêbikin û wê, derkevina li pêş. Di wê warê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê werênê li ser ziman wê êdî wê di wê rewşê de wê, aliyê felsefeyê ê îdealismê û yê metalyalismê wê di wê çerçoveyê de wê xwe bide dîyarkirin. Aliyê îdealismê wê di wê rewşê de wê, weke aliyê felsefeyî ê ku ew aqil li pêşîya bûjenê didênê û wê di dewama wê de wê weke hemû tiştî bi afrînerîya hêzek û qûdretêk serdest re wê werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, ev wê weke rengê hizirkirina wê bê.

Ji aliyê felsefeyê ve wê, hin bi hin ku wê ji aliyekê din ve wê temenê wê bide çêkirin wê pêşketina hizrên cûda ên xwezayî bin. Di wê warê de hizrên xwezayê û felsefeya wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê din ê ku mirov dikarê wê werênê li ser ziman bê. Hizrên 'peresendinê' wê bidemê re wê biafirin û wê bi sazûmanak hizirkî wê werina li ser ziman. Lêkolînên li ser zanistên ku ew weke bioloji, fizik, geometri, matemataik, stêrzanî, mantiq, civaknasî, derûnî, olzanî û gelek beşên din wê pêşkevin. Wê di wan waran de wê hin bi hin wê berhemên giranbûha wê bèn nivîsandin û wê derkevina li holê.

Teoriyên xwezayê wê hin bi hin wê ji temenekê şenber wê bèn pêşxistin. Di wê rewşê de wê zêde giringîdayina pêşxistina cerban wê bibê. Wê aqil wê werê ceribandin. Her têgîh ku ew hat pêşxistin wê were caribandin. Wê di encama wê de wê, hizrên 'zanistî' wê bi demê re wê werina pêşxistin.

Aqilê zanistî wê hin bi hin wê pêşkeve. Di wê demê de wê, felsefe wê, di nava xwe de wê gelek aliyên wê werina pêşxistin û nîqaşkirin. Wê, di serî de wê, felsefe wê xwe çawa wê bide hanîn li ser ziman wê weke mijare rêbaz û metodolojikê wê xwe bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, ew wê pêşî wê hewlbêdayin ku ew were safî û zelal kirin. Wê di dewama wê de wê, ev nîqaş wê di wê warê de wê, dúbare wê weke aliyna ku wê bi wan wê were hizirkirin û mirov wê têkiliya nava bûjenê û hizrê de wê çawa wê hilde li dest wê, li ser wê re wê were sekin in û wê ev wê weke nûqteyek giring a fahmkirin û destpêkê di felsefeyê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê warê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê mirov, felsefe wê, di wê rewşê de wê bi zêdeyî wê, destpêka xwe ya di demên ronansê de ku wê bi felsefeya olî re wê bikê wê bi wê re wê hizirkiirên weke felsefeya bûjenê û hwd re wê bide domandin. Di wê

warê de wê felsefe wê, li ser argûmanan re wê were hizirkirin, nîqaşkirin û fahmkiirn. Di wê rewşê de wê, hemû tişt wê di wê çerçoveyê de wê şêwayên aqil meşandinê, muhakeme û bi dîyarde bi temenkiirnê re wê were hizirkirin. Di wê rewşê de wê felsefe wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê di serî de wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di serî de wê, di wê rengê de wê were kirin. Lê di wê çerçoveyê de wê felsefe wê dema ku wê bi demê re wê zêdetirî wê hizrên di derbarê xwezayê de wê werina pêşxistin wê li ser wan re wê bi têngîna xwezayî re haşîrneşîr wê were hanîn li ser ziman. Di wê rewşê de wê, hebûn, tişt û hwd wê çawa wê were dîtin û fahmkirin û ew çawa bûyîna û temenê bûyîna wan, pêvajoyên pêşketin û bûyîna wan û berî wan û piştî wan wê çî bê û çî hebê û hwd wê weke ali û nûqtayna ku wê bi wê li wan wê were hizirkirin bê. Ev wê, weke aliyna ku wê di temenê nîqaşkirina di nava bûjenê û hizirkirina ji wê û ankû biriqîna ji wê ku wê bibê re wê were li ser ziman. Wê, bi demê re wê li ser wê biriqînê wê hizirkirin wê werina kirin ku ew biriqîn ew çendî weke wê tişt û hebûna ku ew ji wê biriqîya weke wê ya û mirov dikarê wê weke wê fahmbikê wê werê hizirkirin. Ev pêvajoya hizirkirinê wê êdî wê destpêka pêşketina felsefeya zanînê a demên hemdem de jî wê bixwe re wê bide destpêkirin û hanîn li ser ziman.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring ê di dewama wê de wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê wê felsefe wê, di wê rengê de wê bi şêwayê felsefeya zanînê wê dest bi pêşketina xwe wê bikê. Di wê rengê û awayê de wê felsefe wê pêşkeve. Felsefeya demên hemdem wê bi gotineka gelemper ku wê were bi navkirin wê bi gotina 'felsefeya zanînê' re wê were ser ziman. Di wê rengê de wê felsefeya zanînê wê demê ku wê were ser ziman ku wê ev zanîn wê temenê wê çî bê û çawa wê pêşkeve wê li ser wê were hizirkirin. Felsefeya zanînê ku ew bahsa wê were kirin wê ji gelek aliyan ve wê mirov dikarê bêjê ku wê, weke ku wê were qabûlkirin wê zanîn wê derkeve li pêş. Wê zanîn wê bi wê re wê jîyan û elementên wê werina şîrovekirin û jiinûve fahmkirin. Aliyekê din wê mirov dikarê bêjê ku wê destpêka ronansansê û dema wê bi felsefeyê û derketina li pêş a wê re wê bibê. Lê bi demê re wê zanîn û zanist wê pêşkeve û wê derkeve li pêşîya felsefeyê. Wê metafizîk wê weke rêbazek lêgerînê û di wê de kûrbûnê wê zêde wê newê bikarhanîn. Li şûna wê rêbazên zanistî wê werina bikarhanîn. Di wê rewşê de wê, şîroveyên ernst Cassirer ku ew di lêkolîna xwe ya bi navê *"The logic of cultural*

sciences” de wê li ser metafizîkê ku wê, ne weke rêbazek zanistî bê wê li ser wê bisekinê. Di wê rewşê de wê, rewşa metafizîkê wê bi redkirina wê re wê temenê felsefeya zanistê wê Cassirer wê pêşbixê. Di wê rewşê de wê lêkolînên wê di wê warê de wê di warê fahmkirina felsefeya zanistê û pêşketina temenekê zanist a bi fahmkiirna zanîne û pêşxistina zanyariyê de wê weke kedek giring mirov dikarê wê bihasibênê û wê werênê li ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê rewşa ne herêkirina metafizîkê wê dema ku mirov dîroka wê bibê wê heta demên spinoza, descartes û hwd wê herê. Di wê rewşê de wê, Cassirer jî wê, di naqabîna wê rêbaza zanistê de wê bi şîroveyên ku ew di bin navê gotina ‘temenê gotina zanîne’ ku wê bikê wê ji aliyê dordorên zanist ve wê bi wê rengê wê were herêkirin. Di wê warê de wê, di wê warê de wê metafizîk wê weke çerçoveyek îdealîzmî a zelal wê piştî demên ronansansê wê bi awayekê vekirî wê derkeve li holê. Di aslê xwe de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkirina têgîna zanîne de wê, hertimî wê ji demên ronansansê û pê de ê hertimî wê derkeve li pêş. Di wê warê de wê, zanîn, temenê zanîne, ya ku wê, zanîne rast dikê çî ya û rastî çî ya û ne çîya û hwd wê weke aliyê ku mirov wê di wê rewşê de wê li wê bihizirê bê.

Di wê rewşê de wê, lêkolînên li ser koka zanîne wê bina temenê zanistên weke ‘zanistên wateyê’ û hwd jî. Wê di warê de wê, ji gelek aliyên ve wê ew pêşxistin wê bibin. Di roja me de wê di wê warê de wê, bi rêbazî mirov dikarê navê gelek zanistên ku ew koka zanîne lêdikolîn û wê dihênina li ser ziman wan, dikarê bi navê wan re werênê li ser ziman. Wê bi demê re wê, ji aliyê teknikî ve wê ew rewş wê bizêdeyî wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê dema ku mirov bahsa ronansansê û pêşketina wê bikê wê rewşên weke weşanxane’ û kifşkirin û pêşketina wan wê weke aliyekê giring ê ku mirov di wê warê de werênê li ser ziman bê.

Felsefê wê, di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, pêşketina wê ya serdemên navîn ku wê kesên weke platon û aristo wê pêşavaniya wê bikin wê, weke encama wê serdemên navîn wê bi demna weke yê ji zanîne dûr pêşketina wan wê, bi encam bibê. Wê di aslê xwe de wê weke ku marks wê bi gotina ‘selefetê’ wê felsefeyê re wê bîne li rex hevdu û wê bi rengê ‘felsefeya sefeletê’ wê, bîne li ser ziman wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov li wê bihizirê ku marks ne di wê wateyê de yê gotibê wê, bi rastî jî wê weke sefeletekê wê encamên wê bi demê re wê

derkevina li holê. Di wê rewşê de wê, ji wan encaman derxistina encamê wê, bi ronansê re wê pîr zêde wê, hişk wê xwe bidina dîyarkirin.

Derketina li pêş a zanîne û pêşxistina rêbazên zanistê weke bi lêkolîn, ceribandin, dîyarde û hwd re wê, weke aliyna ku mirov dikarê wan werênê li ser ziman bê. Felsefeyê wê hertimî wê bi muhakeme û darazê wê xwe gihand encamê. Lê zanistê bi ceribandin, lêkolîn û dîyardetiyê re wê pêşxist. Di wê rewşê de wê, rewşên zanistê wê bi têngên weke di temenekê 'objektîv' de wê fahmkirin û hildan li dest û salixkirina wê bi awayekê rast wê weke rewşa zanistê wê, bîne li ser ziman.

Gotina zanistê wê di wê çerçoveyê de wê di roja me de wê temenê 'zanîna ewle' bê. Wê wusa wê were dîtin. Di wê çerçoveyê dew wê, ev wê, weke aliyekê wê yê giring jî wê, di wê rewşê de wê, dervî seh, daraz û muhakemeyên xwe pêşxistina zanistê bi rêyên 'objektîv' wê, di wê rengê de wê, weke aliyekê din ê ku mirov wê li ser wê bisekinê bê. Di roja me de wê dema ku wê bahsa zanistê wê were kirin, wê zanistên xwezayî (fizik, kimya, stêrzaî, astrofizik, û hwd wê werina ser ziman), zanistên civakî (civaknasi, derûnû û hwd), zanistên matamatikî (weke geometri, aritmatikê û hwd), zanistên biolojîkî (weke anatomi, biokimya, embriyoloji, genetik, biolojiya melykulan û hwd) û hwd wê werina berbîra mirov. Weke van zanistan di navaroka wan de di roja me de em dikarin bi dehan navan werênina li ser ziman. Di wê rewşê de wê, zanist wê, xwe bide pêşxistin. Di wê warê de wê, piştî pêşketina zanistê re wê, bi demê re wê li ser zanîne re wê beşkirina bi navê "zanina zanistî" û "zanina ne zanistî" û hwd wê, were beşkiirn û bê hanîn li ser ziman.

Di wê warê de em wê bîjin ku wê gotin wê biwateyên xwe re wê hertimî wê dîtbar bin. ber vê yekê wê sînorê wê hertimî wê gûharîner bê. Di wê rewşê de wê rewşên derkî wê dem bi dem wê karibin di wê de kifşkar bin.

Mijare zanîne wê piştî demên ronansê re wê, bi zêdeyî wê were ser nîqaşkiirn. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku wê felsefe wê, bi wê rengê wê, were pêşxistin em hinekî di wê warê de wê di çerçoveya têngîna 'zanina rast' û zanîna ne rast' a ku wê bi gotina felsefeyê re wê, were li ser ziman wê jî emê bi fahmkirina beş û çengên felsefeyê ên ku wê pêşkevin re wê werênina li ser ziman. Di wê rewşê de wê, zanîna rast wê, mirov dikarê di çerçoveya gotina 'zanîna zanistî' de wê bibîne û wê werênê li ser ziman? Di wê çerçoveyê de wê, pirsgerêk wê di fahmkirinê de wê xwe bide dîyarkirin. Rêyên gihîna li zanîne wê weke aliyna ku wê temenê lêpîrsînerîya wê zanîne bin. Di wê rewşê de wê zanîna zanistî ku

wê bi wê were ser ziman wê weke 'zanîna ceribandî' û ankû zanina cerbî' bê. Di wê çerçoveyê de wê bi dîyardeyên wê re wê xwediyê temenê xwe yê heyînê bê.

Beşên felsefeyê ên ku wê bi zanîni wê pêşkevin piştî demên ronansansê

Dema ku mirov bahsa beşên felsefeyê ên piştî ronansansê ku wê pêşkevin bike wê di serî de wê, têgînên bi çerçoveyî ên weke realism, îdealism, metalyalism, humanism, rasyonalism, naturalism û hwd bin. Wê weke van beşan wê gelek beşên din û ekolên felsefikî ên ku wê di çerçoveya van beşan de wê pêşkevin û derkevina li holê wê bibin. Di wê rewşê de wê di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê

Di wê warê de wê felsefe wê di aslê xwe de wê weke aliyekê ku wê di rewşa meşandina muhakemeyê û darazê de wê bi wê bikê ku ew xwe bigihênê li zaninê bê. Di wê warê de wê, di serî de wê ev wê weke aliyna ku wê bi wê re wê werina li ser ziman bin. Di warê rengê gihiştina li zaninê û rêyên bi wê gihiştina li zaninê de wê di aslê xwe de wê, pîr zêde wê nîqaş wê di wê warê de wê bibin. Filosofên ku wê di çerçoveya van aliyan de wê hizrên xwe wê werênina li ser ziman wê di serî de wê mecbûr bimênin ku ew rêyên xwe gihandina li zaninê jî ew bi wê re wê werênina li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê hingî wê ew zanin wê çendî wê bi wê îtîbar wê were kirin wê bi wê re wê were pîvan.

Di wê rewşê de wê weke aliyek din mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê çerçoveya fahmkirinê a ku mirov wê di serî de wê hilde li dest û wê werênê li ser ziman wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Wê di wê warê de wê rewşên zaninê wê di serî de wê, di rewşa pêşketina wan û hanîna wan ya li ser ziman de wê, di pêşxistina temenên zanyarî de jî wê bi xwe re wê ji aliyekê ve wê biafirênin. Zanîn civakî, xwezayî û hwd wê di temenê xwe de wê ji wan pêşketinan wê sûd bigirin. Di wê rengê û awayê de wê di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, mijare fahmkirin û gihiştina têgîn û fahmkirineka giştî a rast wê hertimî wê armanca fahmkirinê bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê hemû felsefe û zanîst wê bi wê armancê jî wê xwediyê wateyekê bê. Zanistê jî weke felsefeyê wan destnîşanên wê bi awayekê pirrdîmenî di çerçoveya wê têgiha armanca zaninê a bi fahmkirinê re de wê werênê li ser ziman.

Wê di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê fahmbikê ku wê zanin wê di temenê fahmkirina wê de wê, weke temenên pêşketinê jîyankirin, hebûnên bûjenî û hwd wê hebin. Di wê rewşê de wê kirin û ankû pîretik wê weke aliyekê temenî ê bi wê gihiştina li jîyanê û ceribandina bi zanînê jî bê. Di wê çerçoveyê de wê fêrûazmûn bi wê re wê, dema ku mirov li wan dihizirê wê li ser kirinên me yên bûyîna re wê, di wê rewşê de wê, xwe bidina dîyarkirin. Wê di wê rewşê de wê ew kirin wê piştî rûdan û bûn û piştî wê weke rewşna bûjenî jî mirov karibê wan werênê li ser ziman. Bûjen wê weke ya ku mirov destlêdide, dibihîzê û hwd bin. Rewşên bûjenî mirov dikarê wan bi sê rengan werênê li ser ziman. Yek wê weke ya tişt hişk bê. Ya din wê tişt sivi bê. Ya sêyem jî wê ya rewşên weke bê reng û bê giranî û hwd ên weke deng û hwd bin. Wê di wê rewşê de wê mirov dikarê weke aliyna giring ên zanînê bi felsefeyê re werênê li ser ziman bê.

Di rewşa fahmkirina zanînê de wê mirov dikarê wê pêşî hinekî bi têgihên felsefeyê wan hilde li dest. Wê ev wê weke aliyekê giring bê.

1.Realism wê weke aliyekê felsefeyî ku wê di demên serdemên kevnera û serdemên navîn de jî wê weke têgînek ku wê ji temen ve wê ji rengê pêşketina wê ku mirov wê karibê fahmbikê bê. Realism wê temenê wê, bi fahmkirinê re wê li ser temenê rastitîyê û fahmkirina bi rastitîyê bê. Realism wê rastiya heyî wê, weke bûjenî û dervî sehên me ku ew hena wê herêbiikê û wê fahmbikê wê bi wê re wê werênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, realism wê weke têgîneka ku mirov wê dikarê wê di serî de wê weke aliyekê giring wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman bê. Di nava fahmkirina wê ya felsefîkî de wê, weke ku mirov bi nêzîkatîya wê re wê fahmbikê wê weke nêzîkatîyek giştî û gelemper wê xwe bide dîyarkirin. Wê di wê çerçoveyê de wê ji aliyekê din ve jî wê weke nêzîkatîyek tekî a monist jî wê xwe di felsefeye serdemên kevnera û serdemên navîn de wê bide dîyarkirin.

Wekî din wê realism wê di nava xwe de wê bi nakokîbûyîna wê herê nekê. Wê dijberîyê wê di nava wê de wê bi têgînen vajîhevdû re wê hebê. Lê wê di wê rewşê de wê, di çerçoveye hevgirtî de wê, xwediyê fahmkirnekê bê. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê di serî de wê, werênê li ser ziman ku wê, di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin bê.

Di serdemên felsefeyê de wê felsefe wê, bi têgîna realismê wê bigihîjê temenekê rûniştî ê bixwe û di çerçoveya rastitîya xwe de. Wê bi wê re wê felsefe wê, pêşketina xwe wê, bi awayekê mantiqî wê bide pêşxistin.

Realism wê di aslê xwe de wê ji aliyekê ve wê, mantiqê wê di temenê xwe de wê weke têtînekê wê bikarbênê. Wê bi wê re wê, xwediyê temenekê fahmkirinê jî bê.

Lê li vir wê mirov dikarê wê bêjê ku wê realism wê di rewşa xwe de wê weke aliyekê têtîniê ê ku mirov wê dikarê wê di serî de wê, bi çerçoveyek hizirkirinê re wê, di ahengek levkirî a zanîniê de wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê ahenge levkirî a zanîniê wê di wê çerçoveyê de wê, di temenê xwe de wê bi relalistî wê rastitiyê wê bihawênê.

Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê di dewama wê de mirov dikarê werênê li ser ziman ku wê realism wê di çerçoveya fahmkirina xwe de wê bi têtînek fahmker a di nava bûjenê û fahmkirina ji wê bê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, di çerçoveyê de wê li şûna ku wê herdû aliyan wê ji hevdû cûda wê hilde li dest wê, bi hevdû re wê hewlbide ku wan bi hevdû re fahmbikê weke gotinê û wateya wê.

Di mijare felsefeyên berê de wê, dema ku wê dualisma Zerdeşt mirov li wê dihizirê wê dibînê ku wê aliyekê gîyanê û yê din ê laş wê ji hevdû cûda wê were hizirkirin. Lê wê biu têtînek realist wê were hizirkirin ku ev herdû alî wê hevdû temem biikin û wê bi hevdû re wê hebin. Di wê çerçoveyê de wê mihtacê hevdû bin. Wê di wê rewşê de wê, nêzîkatîya felsefikî a realist a Zerdeşt wê di wê çerçoveyê de wê xwe bi awayekê wê bide nîşandin. Ji wê aliyê ve jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê piştî wê aristo wê bi têtîna darêjk û hebûnê û levkirinê re wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di demên berê de wê çerçoveyên monist ên weke bi Parmenides re wê di wê çerçoveyê de wê xwediyê çerçoveyek têtîniê a bi jîyanê re bin. Wê di wê rewşê de wê, Parmenides wê, aliyê hebûnê ku ew heya wê, li hemberê wê aliyê din wê bi nebûnê re wê were dtin. Di wê rewşê de wê, realismek monist bide nîşandin. Ev nêzîkatîya li felsefeya Parmenides wê piştî wê weke rewşa rêgez 'wekhevîyê' a mantiqê jî wê were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê bi mantiqê nebûna rewşa sêyem re wê ev wê bi hevdû re wê di nava hevdû de wê bi wê rengê wê werê ser ziman. Di felsefeyên serdemên navîn de wê realism wê di çerçoveya hevgerîniyê rengê pêşketina wê de wê bi dîmenekê re wê were dtin û hanîn li ser ziman. Wê, di wê rengê de wê weke aliyekê giring wê ew wê xwe bide dîyarkirin bê.

Di wê rewşê de wê, realisme demêmn hemdem jî wê di çerçoveya levkirina têtîhiştinê û rastiya û ankû zanînê û hebûnê re wê were li ser ziman. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê di çerçoveyek hevgerîniyê de wê were dtin. Di roja me de wê dema ku mirov wê li

hewirdora xwe wê binerê wê gelek tiştên ku ew hatina pêşxistin û ankû çêkiirn wê werina dîtin. Wê ew tişt wê di nava xwe de wê bi hebûna xwe re wê di nava hevgiirtiniyekê de wê werina dîtin. Taksiyekê mirov dibînê ku ew bo çûyinê ya. Wê dema ku mirov li wê suwar bibê wê di wê de wê cihên rûniştinê wê hebin. Taksiyek bêî cihê rûniştinê çûyinê wê weke aliyekê ku wê zêde wê 'rast' wê newê dîtin bê. Wê di wê çerçoveyê de wê mal wê bo di wê de jîyankirinê bê. Wê markedek wê bo tişt kirin û firotinê bê. Dema ku mirov ket wê de wê, bi awayekê mantiqî wê bihizirê ku ew wê tiştê bikirê. Yan jî wê bo tiştê bikirê wê herê hundirê. Ew wê weke aliyekê ku wê di nava kirin û têngîna bi markedê re ku wê li hevdû bikin bin bê. Di wê rewşê de wê di serî de wê weke aliyekê din wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê tiştên ku em wan dibînin wê ew dervê me wê bi hebûnê wê hebin. Ne ku em li wan dihizirin û ew bi wê hena. Ber ku ew hena em wan dibînin. Ber ku em dibînin em dihizirin. Ber ku em dihizirin em fahmdikin.

Di wê rewşê de wê, di rewşa levkirinê a di mantiqê realismê de wê, di aslê xwe de wê, di wê çerçoveyê de wê levkirin wê ne tenê bi rewşên heyî û hizirkirina wan re wê bibê. Wê dema ku mirov wê li amûrekê wê bihizirê. Wê dema ku ew berek bo ax derxistinê bê wê demê wê, ew wê weke çerçoveya wê were dîtin. Tişt wê bi xosletên xwe yên kêrhatinê re wê hebin û wê mirov dikarê wan werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa realismê wê di wê rewşê de wê, di fahmkirin û pêşxistina teknikê de jî wê weke aliyekê ku wê bi awayekê heyî wê li ser hebûna dihê afirandin re wê bi wê re wê were dîtin. Di wê rewşê de wê, di nava xwestekê, levkirina wê bi tiştê re wê ew wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Realism wê di roja me de wê di temenê fahmkirina me ye pêşketinê de wê weke aliyekê giştî ê zanîni jî wê xwe bide dîyarkirin. Realism wê tiştê ku ew heya û ez dest didêmê de bê. Wê ew heyîna wê ya bi hebûnê wê çerçoveyek realist wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Felsefeya realismê wê di demên hemdem de wê di pêşxistina ziman bi gotin û wateyê, wate û fahmkirinê, fahmkirin û rastiyê de wê, xwe bi teherekê dîyalektîkî re wê bi wê re wê bide nîşandin. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê di serî de wê werênê li ser ziman ku wê realism wê di rewşa çêkirina wêneyê û ankû resmekê de ku wê levkirineka bi reng, xat û rewşa xêzkirî re ku wê were çêkirin re wê têgihiştinê wê bi me re wê biafirênê. Di wê rewşê de wê çerçoveyek ku

wê bi gotina rastitiyê re wê di çerçoveya ya heyî de wê were li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, realism wê, hebûna bi temen wê bi wê re wê xwediyê fahmkirinekê bê. Dema ku bûjenek li berçavê me bê û ku çavên me vekirî bin wê li gorî ne bi derfet bê ku mirov wê nebînê. Yan jî bi awayekê din wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa nelevkirî û ankû di çerçoveyekê de ku wê ji rastiye cûdatir wê were vegotin û nîşandin wê weke ne realist were dîtin. Realism wê bi ne realistiye re wê, vajî nîşandin, ne rast bûn, ji wê mazintir û ankû piçûktir nîşandin û hwd wê, bi wê re wê weke aliyekê ku wê were li ser ziman. Realism wê di rewşa xwe de wê weke xwe bi rastî dîtîne û heyîne wê bikê temenê xwe yê fahmkirinê de. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov gotinek bi navê "dîtîne" wê bi rewşên dîtîne re wê salixkir û wê demê bi wê re nedîtîne salixbikê wê ne rastitiyê wê bide nîşandin. Di wê rewşê de wê ew wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê werênê li ser ziman ku wê dema ku mirov tiştêkê xwest ku wê bikirê û ew fiyetê wê 10 wereqe bê û ew ew hêjabûna wê tiştê ji wê 10 wereqeê derbas nekê wê û ku xwediyê wê fiyeteke ser 20 wereqe re bo wê bêjê wê ew jî wê weke rewşek ne realist wê were dîtin. Ber ku ew rewşek ne rast û ji rewşa xwe cûdatir û ji rastiye dûr ew hatiya pêşxistin bê. Di wê rewşê de wê, realism wê hebûnê di jîyanê de ku ew heya wê bi wê re wê were dîtin, ser ziman û fahmkirin.

Realism wê di serdemên hemdem de wê weke têtîneka ku wê rastitiyê wê li berçav bigirê wê derkeve li pêş. Di rewşa realisma hûnerî de wê minaq ku ew rastiya civakê esas bigirê. Di rewşên weke nivîsandina bi wêjeyî û hwd de wê li rewşên weke mijar çawa û li kûderê derbas dibê, bi hevdu re levkirina wê û rewş û tişt weke ku ew hena bi rastiya wan re ku ew werina ser ziman bin. Ku mirov qama wî li dora du metreyan bê û ku ew di vegotinekê de wê, bi qamake weke ser 5 metreyan re ew were ser ziman wê, weke ku ew ji rastiya wê dûr wê were dîtin û ser ziman.

Di warê levkirinê de ku bûjeniyek hevgirtî ku ew ahenge hûnandinê de ku ew were dîtin û girtin bê. Wê, di wê rewşê de wê hingî wê ew wê bi têtînek realist wê were ser ziman.

Di wê rewşê de wê realism wê hevgirtinî, rastî û levkirin wê weke xosletna wê yê temenî ên bi têtîneka ku mirov wan li berçav bigirê bê. Di serdemên piştî ronansê ên weke li dora sedsalên 17' min û 18' min de wê weke demna romantîk û hwd wê werina li ser ziman bin. Wê, di wê rewşa wan deman de wê hêst û hîsîyet ku wê bi xiyalkirinê û hwd re wê mirov wê bi xwe re wê bibê heya devera ku mirov dikarê wê hizirbikê bê.

Di wê rewşê de wê, piştî wê re wê, hin bi hin wê bi aqil û zanîne û pêşketina wê re wê xiyalkirina realistî wê hin bi hin wê pêşkeve. Xiyalkirina realist jî wê xosletên wê li ser esasê jîyanê û weke wê ku ew heya û dijî û di mantiqê wê de bê wê were û pêşkeve. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê, nexwediyê xosletên firîne bê û ku mirov bi mirov bihizirê ku ew diafirê wê ne realist bê.

Realism wê ji aliyekê ve wê dema ku mirov wê li wê bihizirê wê weke têngîneka ku wê heya mirov li rastiya xweza û ji rêzê wê bi wê re wê bikê ku wê bi wê re wê werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov werênê li ser ziman ku wê xwezayîyî wê weke aliyekê ku wê di temenê fahmkirina wê û heyîna wê ya têngîni de ku wê were dîtin û fahmkirin bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê di serî de wê, werênê li ser ziman bê.

Di wê rewşê de wê, bi realistî dîtin, hizirkirin û fahmkirin wê bi şewayê *weke xwe* bûyîne a rewşê, bûjenê, heyîn û kirîne re wê were ser ziman.

2.Idealism wê weke aliyekê din ê mijarê ku mirov wê dikarê wê di dewama têngîna mijara fahmkirinê a realismê de wê hilde li dest bê. Di aslê xwe de wê di nava rengê hizirkirina felsefeyî de wê dîroka wê heta serdemên kevnera û berî wê jî wê herê. Dîroka îdealismê wê piştî serdemên ronansê ku wê ew were pêşxistin û pê de wê bi aliyê olê û hwd re wê were nivîsandin. Wê jinûve nivîsandina dîroka wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê din ê têngîni wê xwe bide dîyarkirin. Îdealism wê weke têngînek felsefeyî wê di nava wê û olê de wê təkiliyek gîyanî wê were danîn. Wê li ser wê re wê têngînen olî jî wê ji gelek aliyan ve wê jinûve wê werê pêşxistin. Oldar û filosofên weke Calvin wê piştî demên ronansê û pê de wê pêşengîya wê rengê nivîsandina dîroka olê bi îdealismê a demên hemdem jî wê bikê. Piştî wê filosofên weke Berkeleyyê wê derkevin ku wê weke îdealistên şubjektîv jî wê werina dîtin û ser ziman wê, di warê nivîsandina dîroka îdealismê û olê bi hevdu re de wê gavna dîrokî wê biavêjin.

Di aslê xwe de wê şîroveyan îdealismê ên li ser olê re ku wê werina kirin wê weke lêgerîneka olî û pêşxistinek a bo demên hemdem ku wê were kirin û pêşxistin jî bê. Teybetmendiya zaneyên îdealismê ên vê demê wê ew bê ku ew ji rengê hizirkirinê demê jî wê sûdbigirin. Wê li ser rexneyên ku ew bikin re wê dîroka olê wê jinûve wê bidina nîşandin. Ola demên hemdem a piştî demên ronansê wê bi wê rengê wê çerçove û

rengê wê were pêşxistin. Di wê rengê de wê jî wê weke aliyekê din jî mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê îdealism wê di aslê xwe de wê, di çerçoveya têgîna realismê de wê weke aliyekê têgînî û ankû têgihîştinî bi bûjenê re ku wê were fahmkirin jî bê. Dema kevn a îdealismê wê di wê çerçoveyê de wê, di nava felsefeyê de wê, were ser ziman. Piştê jî wê, di aslê xwe de wê ji gelek aliyan ve wê, bi aqil re wê, were ser ziman. Felsefeya îdealismê ku wê weke felsefeya olê wê were dîtîn û hanîn li ser ziman wê di demên hemdem de wê weke temenê bi felsefekirinê a olê jî wê were dîtîn bê. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê, werê li ser ziman ku em wê li gorî demên serdemên navîn li wê bihizirin wê weke gavek li pêştir bê.

Ber ku wê felsefe û ol wê di wê rengê de wê ji aliyekê ve wê were kirin yek. Di wê rewşê de wê weke ku wê felsefe xwe weke olê jî wê bi wê aliyê xwe ve wê xwe denezênê. Lê li vir wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê pêvajoyên îdealisma objektiv ku wê di demên filosofên weke kant de wê were pêşxistin wê, di wê werê de wê di warê felsefeya îdealismê de wê weke nûkiirneka nû a piştî hizrên filosofên weke Calvin û berkeley.

Felsefeya îdealismê wê di aslê xwe de wê piştî demên ronansansê û pê de wê bê mijareka ku wê pîrr zêde wê bi metalyalismê û ankû tenê bi serê xwe ku wê li ser wê were sekin in bê. Di nava fahmkirina felsefeya îdealismê de wê, dema ku mirov li wê dihizirê û wê lêdikolê mirov wê dibînê ku wê di her demê de wê filosof bi filosof wê kesên ku ew li ser wê sekinîna û hizrên xwe hanîna ser ziman wê were dîtîn. Di wê rewşê de wê, serdema îdealismê bi felsefîkî wê berî zayina îsa wê, bi platon û aristo re wê temenekê wê yê fahmkirinê wê were dîtîn. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê di wê rengê û awayê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman wê, di wê rewşê de wê, îdealism wê weke rengekê hizirkirinê ku wê di nava wê de wê, hizrên cûda wê werina li ser ziman. Îdealisma serdemên kevnara a bi platon û aristo û hwd re wê were dîtîn wê, bi awayekê darêjkî û objektiv bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, ji aliyekê ve wê, rengê xwe wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê, aliyê wê yê îdealistî bê ku wê di serdemên navîn de wê hizrên filosofên serdemên kevnara wê di demên serdemên navîn de wê were xistin temenê fahmkirinê.

Di wê warê de wê, weke felsefe hanîna li ser ziman ku ew îdealism jî bê wê, bi awayekê wê, di xwe de wê hizreka hebûnê û hewldana

fahmkirina wê di xwe de wê bipirsê. Di wê warê de wê, dema ku wê were hemberî bawerîyê wê hingî wê, weke hizreke 'biserêxwe' wê were dîtin û wê, di wê çerçoveyê de wê, hatina wê ya berhevdû wê were dîtin. Kant wê di felsefeya xwe de wê weke têgîna îdealismê ku wê werênê li ser ziman wê bi gotina 'tiştê di xwe de' wê bi wê re wê werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê, kant wê, di aslê xwe de wê, rengê şîroveya wî weke aliyekê giring wê felsefeya îdealismê a bi aliyê wê yê ku wê bi olê re ew dihê berhevdû jî wê weke ku wê bi wê aliyê wê were dîtin.

Îdealisma Kant wê weke îdealismeka metafîzîkî ku wê bi wê bawerbikê ku wê rastî ji 'îdea'yan diafirê bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, dema ku wê kant wê felsefeya xwe wê werênê li ser ziman wê, temenê tiştê wê weke 'tozê' wê bênê li ser ziman û bi demê re ku wê were zanîn bê wê werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê îdealisma kant wê di şêwayekê de wê xwe bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, di demên serdemên kevnera de wê, bi hizrên îdealismî ku wê werina pêşxistin wê di wê rewşê de wê, bi şêwayekê wê, bi gîyanê re wê werina li ser ziman. Di wê rewşê de wê, gîyaneka ku wê laşê wê neyî wê bi wê re wê, were li ser ziman. Ev şêwa û rengê fahmkirinê ê wê demê wê, di demên hemdem de wê bi felsefeyê re wê di reng û awayên felsefeyê ên weke bûjenê ku ew ji îdea'yekê dibînê wê were li holê. Hinek hizrên ku wê aliyên din ve jî wê werina li ser ziman wê, bi rengê fahmkirina di dewama wê de bin.

Fahmkirina îdealismê ku mirov wê li ser rengên fahmkirinên wê re wê werênê li ser ziman wê, bi gelek awayan wê bi felsefeyî wê şîroveyên wê yên ku ew hatina pêşxistin wê bi wê re wê werina dîtin. Di wê rewşê de wê, di demên hemdem de wê, ew wê were dîtin Di nava têgîna îdealismê û îdealistan bixwe de jî wê gîyanê çawa wê fahmbikin wê hemyekîtî wê nebê. Di wê rewşê de wê, gîyan wê çawa bê, wê piştî mirinê wê baxtê wê çî bê, mirov ku mirov wê gîyanê jî wê ji holê wê winda bibê û ankû wê winda nebê wê weke aliyê ku wê ser wê werina hizirkirin bin. Di têgînên gîyanî ên demên berê de wê bahsa gîyan û laş ji hevdu cûdabûnê û bi wê re wê, were kirin. Zerdestî wê, bahsa gîyan û laş wê bikin û wê bi wê re wê, aqil wê bi gîyanê re wê sermedî bijî û ankû wê, bi laş re wê bimirê wê, li ser wê pirr zêde wê serî biwastênin û wê bihizirin. Di wê warê de wê, hizirkirina wan wê di wê rewşê de wê, ji aliyekê ve wê, dema ku mirov ji aliyê gotina îdealismê ve wê hilde li dest wê, bi wê rengê bê. Lê ji aliyê têgîna bûjenî ve jî ku mirov wê hilde li dest wê, di renga têgînek bûjeniyî de wê xwe bide dîyarkirin.

Di serdemên hemdem de wê ji aliyê din ve jî wê hin bi hin wê îdealîzm wê hebûna bûjenê wê di aslê xwe de wê nikaribê redbikê, weke ku berkeleye kir û wê weke hizreka di mejî de ku wî hizirkir. Wê dema ku Wê berkeley wê bihizirê wê her tiştê bûjenî wê weke hizrekê wê bihizirê û wê bêjê "ku mirov ne hizirê ku ew heya wê ew nebê" Wê bi wê rengê wî dema ku ew hizirkirin kir wê kesekê ku wê hinekî jî wê aqilê wî hebê wê ji wî re wê bêjê ku 'wê demê her li pêşîya tirmbêlekê bisekina û bila ew were û wê dema ku tu dinîvê rê de sekinî bila ji te derbas bibê bê ku te bipirçiqênê.

Wê di wê rewşê de wê, piştî wê îdealîzm wê fêrên ku wê ji wan nîqaşan derxist wê ew bê ku ew hebûna bûjenê herêbikê. Lê wê li destpêka bûjenê ku ew afirîya wê bihizirê û wê hizre metafîzîkê wê bicihbikê. Wê demê wê bi wê bide hizirkirin ku wê hêzek bi qûdret ku wê afirandiya wê ew hebê. Wê heta ku ew bêjê ku ew hebê wê ew hebê. Wê di wê rewşê de wê, hemû tiştî wê bi wê destpêkê bi têgîneka gîyanek bêlaş wê werênina li ser ziman.

Mijare fahmkirina îdealîzmê di demên hemdem de wê bi têgîneka felsefeyî a gîyanî û hizirî re wê li wê were hizirkirin. Di wê rewşê de wê, ew wê, bi wê rengê wê li wê were hizirkirin. Hizirên birahmanistan ên reankarnasyonî wê di aslê xwe de wê weke aliyekê ku mirov dikarê wan li vir bibîr bixê bê.

Di warê felsefeya îdealîzmê de wê piştî serdemên ronansê wê di aslê xwe de wê pirr zêde wê, hizirkirina bi wê re wê were kirin. Di wê warê de wê, metafîzîka îdealîzmî wê bi filosofên weke Hume re wê, bi têgînek empirîkî re wê, xwe bide dîyarkirin. Emprîsîzm wê weke têgîneka ku wê destpêka hizirkirina li wê heta demlên pythagoras wê herê. Hizirên pythagoras ên di dibistana kroton de ku wê pêşbixê wê, di wê warê de wê, temenê fahmkirineka bi zanîne, kirinê û her wusa emprîkî û hwd re wê bide nîşandin. Emprîsîzm wê, weke têgînek felsefîkî ku wê xwe bi pêşxistina zanîne re wê bisipêrê fêrûazmûnê û sehan. Wê weke çavkaniya zanîne wê ew wê werênê li ser ziman. Wê rasyonalisma aqilperezî ku wê weke temenkê aqilmeşînê ê serdemên kevnera û serdemên navîn bê wê bi wê têgîne re wê weke wê li derve wê were hizirin wê bi gotina 'redkirinê' wê ji aliyê kesên ku emprîsîzmê ve wê were li ser ziman.

Wê di felsefeya serdemên kevnera de wê hinekî skeptistî, stoayîyî û sofist wê di wê warê de wê weke xwediyê rengekê hizirkirinê bin. Wê ew zanîne xwe wê weke ku wê bi azmûnê re wê werênina li ser ziman.

Di wê warê de felsefeya îdealismê wê emprîsîsm wê weke têtîneka wê ya di demên hemdem de wê xwe bi awayekê wê bide dîyarkirin. Rêyên derkkirinê ên weke sehan wê di aslê xwe de wê, hê di demên kevnera de wê, lêpîrsîna zanînên bi rêyên wan wê were kirin. Di wê rengê de wê, ew wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di warê felsefeya azmûnê de wê, îdealism wê di wê rewşê de wê hinekî wê bi şewayekê komplika wê bidest hizirkirinê wê bikê.

Hume wê felsefeya emprîsîsmê wê bi sazûman bikê û wê werênê li ser ziman. Wê, li gorî wî rêgezên aqil û mantiqê jî wê, xwe bi sipêrênina azmûnan. Her wusa rêgeza sedemê jî wê wusa bê. Hume wê di pirtûka xwe ya bi navê *"li ser xwezayê mirov"* wê weke Locke wê, li ser pîrsên weke hizrên mirov û çavkaniyên wan wê serî biwastênê. Di wê rewşê de wê, ew wê, hizrên xwe wê, werênê li ser ziman. Hobbes wê bi awayekê di wê çerçoveyê de wê were dîtin wê, di temenê çavkaniyên me de wê bûjenê bibînê. Wê di wê rewşê de wê, weke metalyalistekê wê hizrên xwe wê bide dîyarkirin. Di wê warê de ku wê weke felsefeya ceribandînê wê weke filosofekê wê were dîtin wê, Bacon wê, di wê warê de wê, dema ku mirov wê bihizirê wê werênê dîtin ku ew jî ji aliyekê ve wê, bikevê wê qatagoriyê de. Ku wê weke avakerê vê têtîne (emprîsîsmê) jî wê were dîtin wê Bacon wê, bi têtîha berhvkirina dîyardayan û çavkaniyan û li ser wan xwe gihandina encamê wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, ew wê, bê weke kesekê emprîsîst bi wê rengê hizirkirina xwe re. Fahmkirina emprîsîsmê wê di demên piştê ên hemdem de wê zêdeyî wê weke mijerek felsefeyî wê serî li ser wê were wastandin. John Stuart Mill wê, di vê warê de derkkirina bi sehan re wê ji rengê hizirkirinê weke Berkeley û hwd wê cûda bihizirê û wê ew jî wê, rastiya bûjenê wê weke temenê çavkaniyê' wê wê werênê li ser ziman.

Di warê felsefeya îdealismê û şaqên wê yên ku wê di demên hemdem de wê pêşkevin wê, bi zêdeyî wê, li ser bidest xistina zanînê wê were sekin in. Di wê werê de wê, rêyên bidest xistina zanînê wê bi zêdeyî wê, weke aliyekê hizirkirinê wê were dîtin. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê li ser felsefeyê bihizirê wê, felsefe wê, weke ku wê di demên kevnera de wê were salixkirin wê weke rîya xwe bi wê gihandina zanînê' jî wê were dîtin û pênasekirin. Ev salixkirina klasik wê di demên hemdem de jî wê bi awayekê wê, rengê wê bide bi pêşketina wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman wê rêyên xwe gihandina zanînê de wê di felsefeya îdealismê de wê bi rengê wê weke ku

wê kant wê di demên nû de wê salixbikê wê bi awayê 'zêhnê me li ne li gorî dunya derve reng distênê wê, dunya derve li gorî zêhnê me reng bistênê' wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, çendî ku ev gotin wê dema ku mirov di çerçoveya felsefeya kant de li wê bihizirê wê weke tevlihevbê jî lê wê, di aslê xwe de wê zelal bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê di rewşa têgîna 'dunya derve li gorî zêhn me reng distênê û ankû zêhnê me li gorî dînya derve reng distênê ku mirov li wê bihizirê wê, di aslê xwe de wê ji kirinê wê rewşeka ku wê hinekî tevlihev û a di nava hevdu re derbasbûyî wê, derxe hemberî me. Em di demên hemdem de wê dibînin ku em çendî ku em pêşdikevin bi aqilê em wê, dibînin ku em bi aqilê xwe di dunya derve de afirandina çêdikin û reng û awa pêşdixin. Wê wê weke aliyekê ku em wê bi aqil dikin bê. Lê ew aqilê ku em wê dikin jî wê, ew aqil wê weke azmûnna me yên objeyî ên ku me ji derve girtina jî bin. Di serî de wê, di wê rewşê de wê bi epistemolojîkî wê, zanîn wê, di wê rewşê de wê, aliyekê bûjenê ku ew ji wê diafirê û piştî afirîna wê re wê, ew rewşa bûjenî wê bi wê aqilê wê karibê bi wê darêjkên nû werina pêşxistin û ew were jinûve pêşxistin. Di wê rewşê de wê, di nava aqilê bûjenî de wê ev wê weke aliyekê giring wê bi epistemolojîkî wê were dîtin ku wê, ji darêjka têgihiştî biriqîna wê ya di hundirê mejî de ku ew di xwe de dide çêkirin wê karibê bibê temenê afrînerîyên nû ên ku mirov bi wê re peyxam bigirê û wan pêşbixê bê.

Di wê rewşê de wê di rewşa fahmkirina îdealismê a di demên nû de wê, zêdeyî wê, şîroveyên li ser aqil re wê, biafirin. Di wê rewşê de wê, li vir em şîroveyekê bi têgîna realismê bikin li ser gotina îdealismê û metalyalismê a bi têgîna bûjenê re bi hevdu re. Wê ev wê di wê rewşê de wê, di rewşa epistemolojîkî de wê zêdeyî wê temenê fahmkirinê û rengê wê yê pêşketinê ê bi zanînê re wê bide nîşandin li berçav.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê werênê li ser ziman ku wê têgîna bûjenê wê di serî de wê dema ku mirov ji aliyê têgîna metalyalismê ve jî û ji aliyê ya îdealismê ve jî wê hilde li dest wê temenê pîrsgirêka fahmkirinê û şîroveyên epistemolojîkî ên bi xwe gihandina zanînê jî bin. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov divê ku wê fahmbikê wê, zanîn wê bi wateyî wê were ser ziman. Wê weke biriqîna ji bûjenê wê xwe bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, zanîn û bûjen wê di warê fahmkirinê de wê, weke du aliyên bi dîyalektîkî ku mirov hilde li dest bê. Tehera dîyalektîkî a bi bûjenê û ji wê biriqîna wê weke rêya gihandina aqil bê.

Bûjen wê, ne weke rewşek teqez bê. Ti rewş jî wê ne xwediyê teqezîyekê bin. Di nava jîyanê de wê, rewşên jîyanê wê du destûrên giring wê di temenê wê de wê hebin. Yek wê destûra gûharînê bê. Ya din jî wê destûra pêwîstîniyê a bi hebûnê û hevgiirtina wê re bê. Di wê rewşê de wê, ev herdû destûr wê hevdû wê, bihebûnê re wê bidina dîyarkirin. Temenê van herdû destûran jî wê objeyî jîyanî ên ku ew hena û li jîyanê ku ew dijîn bin. Gûharîn wê, di wê warê de wê, weke xosletê jîyanê wê xwe bide dîyarkirin. Di çerçoveyeka jîyanekê de bi kortasî û kinasî ku mirov wê werênê li ser ziman wê, ew mirov wê werê dunyê, mazin bibê, pîr bibê û wê piştê wê bimirê. Di wê rewşê de wê di nava hundûrê mirov de wê, elementên piçûk ên ku ew hevdû digirin û bi hevdû re darêjkên heyînî dihênina li holê wê hebin. Laş wê jî şaneyan wê biafirê. Di wê rewşê de wê, ew weke menên bingihînî ên hebûnê bin. Ji aliyê din ve jî wê mirov dikarê wê di çerçoveya têgîna destûra pêwîstîniyê de wê werênê li ser ziman ku wê, her tişt wê, xwediyê çerçoveyek darêjkî û bi wê re xwediyê xosletên jîyanî bê. Wê her tişt wê wekexwe wê hebê û wê bi wê wekexwebûyîna wê re wê, xwediyê çerçoveya xwe ya heyînî wê hebê. Di jîyanê de wê bi qatagorîkî wê di di nava xwezayê de wê gelege zindî û tiştên ne zindî wê hebin. Wê di wê rewşê de wê, hemû tişt wê xwe bê. Kevirek cûdaya ji mirovekê. Jinek cûdaya ji mêrekê. Tayrek cûdaya ji kitik(pisîk)ekê. Di wê rewşê de wê, bi xosletî wê dema ku mirov wê di jîyanê de wê biafirênê wê, di wê çerçoveyê de wê bi epistemolojikî wê heyîn wê xwe bide dîyarkirin.

Têgîna pêwîstîniyê wê di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê di wê çerçoveyê de wê werênê li ser ziman. Mirovekê wê dema ku mirov li rewşa wî ya heyînî bi nerê wê xwediyê du dest, ling, çav û gûh bê. Wê ne xwediyê ti bask(perr)ên ku ew bi wan bifirrê. Mirovê bi ling bê. Wê li ser lingê xwe bisekinê û bimeşê. Wê berê rûyê wî bi pêşîya wî de bê. Wê nikaribê serê xwe bi zîvîrênê li pişt sûkra xwe û li şûn xwe binerê. Mirov wê ji aliyekê din ve jî ew heta ku ew bi çavên xwe nebînê wê nikaribê di rê de bimeşê û der û devere ku ew herîyê de ew biçiyê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, dîtîna wê temenê wê çûyinê wê biafirênê. Di wê rewşê de wê, ev rewş wê hevdû wê bibiafirênin. Di wê rewşê de wê, rewşên jîyanê wê bi hevdû ve wê girêdayî bin. Ya ku ew temenê domîna jîyanê diafirênê jî wê ew bê. Mirovek xwarînê nexwe wê nikaribê bijî. Di wê rewşê rewşê de wê, temenê jîyanê wê bi wê ve wê girêdayî bê. Ev wê weke aliyên pêwîstîniyê ên jîyanî bin ku em wan fahmbikin û wan werênina li ser ziman bin.

Di wê rewşê de wê, rewşa pêwîstîniyê wê, di wê rewşê de wê, weke aliyekê ku wê di wê warê de wê, bi zêdeyî wê, xwe bide dîyarkirin bê. Wê di nava fahmkirina felsefeyê a îdeayî de wê di demên hemdem de wê pîrr zêde wê li ser wê were sekin in. Felsefeya îdeayê wê di aslê xwe de wê di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê bi rengên fahmkirinên wê re wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê.

Di warê felsefeya îdeayê de wê weke kant wê Hegel wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Hegel wê têgînê wê bi 'tînê' wê fenomolojikî wê werênê li ser ziman û wê biikê ku wê fahmbikê. Wê çerçoveya dîyalektikî ku wê bi afirênê wê bi îdeayê wê biafirênê û wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, hegel wê, hemû tiştî wê di hundirê xwe de wê li ser îdeayê re wê bi destûra pêwîstîniyê wê bi hevdû ve girêdayî û di dewma hevdû de wê bikê ku wê werênê li ser ziman. Şîroveyên hegel ên li ser felsefeyê û dîyalektika wê, di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê weke aliyna ku wê heta roja me jî wê bina mijarên lêkolîn û fahmkirinê. Wê li ser wan wê hê jî wê gengêşiyên hizrî wê werina kirin.

Piştî weke 'objeyek îdeayî' ku wê Marks wê hegel wê bi felsefeya wî re wê bikê temenê hizirkirinê û wê li ser wê re wê bi têgînek bûjenî wê bihizirê û pê de wê, di wê rewşê de wê êdî wê pîrr zêde wê were rojevê û wê populêr bibê. Di wê rewşê de wê, hegel wê hinekî jî wê, wê zêde hatîna xwe ya nasîn wê hinekî jî wê deyndarê wê bê.

Di wê rewşê de wê jî mirov diikarê wê weke aliyekê din ê giring wê werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring wê di wê rewşê de wê, xwe bide dîyarkirin ku wê weke aliyekê giring ê fahmkirinê wê xwe bide dîyarkirin. Wê weke têgîneka aqil meşandinê wê hebê. Lê felsefeya zanînî wê bi zanyarî ku wê êdî wê xwe bide pêşxistin û nîşandin wê di temenê xwe de wê bi dîyardeyên xwe re wê bi etimolojikî, fenomolojikî û epistemolojikî wê, xwe li ser fahmkirina fêrî û azmûnî re wê bikê ku werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê ji van aliyên xwe yên weke etimolojikî, fenomolojikî û epistemolojik wê xwe biafirênê bê. Felsefeya îdealismê wê di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê di demên hemdem de wê xwe bi fêrûazmûnê û bi bûjenê wê bikê ku ew xwe bide fahmkirin û werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, hebûna bûjenê wê demê bi têgînek baxtawarî ku ew dihê hanîn li ser ziman wê, xwe bi wê re wê bide nîşandin.

Demak ku mirov bi îdealismê re têgîna sedemê û encamê, hebûnê û hwd werênê li ser ziman weke çend aliyan wê mirov dikarê wê li vir wê werênê li ser ziman. Di aslê xwe de wê, di rewşa têgîna fahmkirina wê de

wê, weke aliyekê giring wê ew wê were dîtin ku wê têngîna îdealismê wê, di wê warê de wê, hebûnê û sedemê jî bi hêzek bi qûdret a weke afrînerê hem, û tiştî wê werênê li ser ziman. Ev wê rengê hizirkirina demên berê a bi awayekê îdealisma şubjektîv bê. Lê wê di demên me de wê hinekî wê di wê de wê bi zanînê re wê aliyna ku wê bi wê were hizirkirin bê.

A. Têkiliya sedem û encamê wê weke aliyekê giring ku wê bi wê re wê were li wê hizirkirin bî. Wê, dê di wê rewşê de wê, her tişt wê sedema wê bi hebûna wê re wê, were ser ziman. Sedem wê weke têngîneka ku wê di nava felsefeyê de wê bi hebûnê re wê were nîqaşkirin. Di demên berê de wê bi felsefeya kevnera wê temenê hebûnê re wê ber çî hebû bûya û sedema bûyîna wê çî ya wê bi wê re wê hizirkirinên ku wê werina kirin wê bina temenê hizirkirinên metafizîkî ên ku wê weke temenê hebûnê wê werina hizirkirin bin. Di rewşa kirinê de wê, sedem wê çawa wê were dîtin? Wê di wê rewşê de wê di aslê xwe de wê, ew encama ku ew derket li holê wê, bo wê sedema ku ew bi wê re pêşketîya wê were li ser ziman. Li ser têkiliya sedem û encamê hizirkirin wê bi filosofên weke Bacon, Descartes, Hobbes, Leibniz, Spinoza, Kant û hwd wê weke têngînek navendî a hizirkirinê wê bîbînîn û wê werênina li ser ziman.

Di felsefeyên serdemên kevnera û heta roja me de wê weke cihekê giring wê ev bigirê wê rast bê. Lê em wê bêjin ku wê felsefe wê, di dema ku mirov wê li kirinîyê wê bînerê wê, çendî ku wê bi têngîneka sedem û encamê wê bi awayekê jiberkirî wê li wê were hizirkirin jî lê wê her kirin wê jî aliyê objektîvîtiya wê ve wê weke aliyekê serbixwe jî wê, xwe bide nîşandin. Ev jî wê hizra sedem û encamê ku wê kirin û rewş wê pêşketina wê nava wê de wê were nîqaşkirin wê tenê wê weke têngîneka şûbje wê di nava wê de wê bimênê wê were dîtin.

B. Ji ya giştî bi ber ya hesan ve wê, rengê hizirkirinê wê di dewama wê de wê weke aliyekê rengê hizirkirina îdealismê wê were dîtin. Ber ku wê bawerbikê ku wê hertişt wê bi dest û gotina hêzek û qûdreta wê ku ew li ser hemûyan re wê bêdayin dîyarkirin wê bi wê re wê, her tiştî wê jî jor ve ku wê ber jêr ve wê were dîyarkirin wê bi wê re wê bihizirê. Di wê rewşê de wê, rengê felsefeyê wê bi wê re wê, weke aliyekê wê yê giring wê, ev wê, di wê çerçoveyê de wê, ev têngîn wê her tiştê jî jor ve ku ew dide kifşkirin wê, weke bi têngînek 'pîroz' wê werênê li ser ziman Têngîna Hegel a dewleta pîroz wê di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Ji du aliyan ve wê demên dewletî ên roja me de wê, ber ku ew bi desthilatdarî dihizirin û dixwezî hertiştî jî jor ve were dîyarkirin wê îdealismê wê, di wê çerçoveyê de wê weke renekê hizirkirinê ê temenî

ku ew nebê nabê wê ji xwe re wê bîbînin. Di wê rewşê de wê mirov diakrê wê weke aliyekê giring wê di serî de wê werênê li ser ziman ku wê, têngîna kifşkirinê wê, ji vir aliyê ve wê, weke rewşa fahmkirinê ku wê bi wê re wê rengê wê were dîtîn bê.

Di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, gotina 'xwûdê' wê di wê çerçoveyê de wê wê weke têngîneka bingihînî a felsefeyê wê xwe di wê de wê bicih bikê. Ber ku ew wê weke hêzek dihizirê û dide kifşkirin ji jor ve bê.

Di wê rewşê de wê, bi wê têngîne wê nêzîkatîya rêvebirina girseyê û li ser serê wê weke kesekî kifşkar ê rêveber û hwd wê, di serî de wê temenê mantiqê wê jî wê biafirênê. Di wê rengê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê. Di felsefeya kifşkirinê de wê, di wê rewşê de wê, hizrên weke yê li baştir dihizirê û ankû bo mirov baştir ya rast dibînê wê, di wê rewşê de wê weke têngîneka îdealismê a ku wê di temenê bêvînkirina hemû kesên nava girseyê de jî bê. Di wê rewşê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di serî de wê bide dîyarkirin ku wê, felsefeyên rêveberîyê wê di wê çerçoveyê de wê kesên li xwe girêbidin û ankû bi 'îdealismekê' ku ew bi xwe girêbidin wê di wê çerçoveyê de wê temenê wê biafirênê. Îdealism wê di wê rengê de wê bi gelek reng û awayan wê temenê wê bi felsefeyî û wateyî wê di wê çerçoveya ku me hanî li ser ziman de wê bê afirandin û wê bê hanîn li ser ziman. Wê hemû wate jî wê di rengê û awayekê de wê bi wê re wê, di wê rengê de wê di çerçoveya wê rengê hizirkirinê de bin.

C.Tehere dîyalektîkî a îdealismê ku wê mirov wê hilde li dest wê, di wê rewşê de wê di demên berê de wê pirr zêde wê di çerçoveyek girêdanîya bi hevdû re wê were li ser ziman. Lê di demên hemdem de wê hegel wê, bi felsefekirina wê ya di çerçoveya mantiq û felsefeyên zanîne ên demên hemdem de wê were dîtîn.

Di felsefeyê de wê, bawerîya bi nirx û zanîna teqez wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê bi wê were bawerkirin ku mirov tenê ne bi rêyên zanistî lê bi seh(sezgyê) ku mirov karibê xwe bigihênê li zanîne jî. Zanîna rast wê weke ya ku ew ji mejî dihê girtin bê. Gotinên weke 'baş', 'rast' û 'xweşik' ne gûharîner bin, ber vê yekê wê gerdûnî bin. Bi rêya gihandina li xwûdê re gihandina mirov li cewherê wê were dîtîn. Wekî din wê rasttî jî wê di çerçoveya têngînek hevgirtî de wê were dîtîn û fahmkirin. Weke van xosletên îdealismê wê di serî de wê, fahmkiirna rastiyê wê di çerçoveyek giştî û teybet de wê were dîtîn. Rastiyek giştî wê bawer bê

kirn ku ew heya. Li bin wê gelek rastiyên ku wê weke ji wê rastîya giştî ku wê bibin wê hebin. Wê di wê çerçoveyê de wê ew wê hebin.

Di wê rewşê de wê, têtîna îdealîsmê wê di hundirînî de wê, weke teherêk dîyalektîkî wê weke ku wê hegel wê formule bikê wê bi wê re wê, were dîtin. Di wê rewşê de wê, bi hevdu ve girêdayî wê, di çerçoveya gîyanê de wê, were dîtin. Têtîna gîyane nemir wê di aslê xwe de wê weke aliyekê ku wê di wê fahmkiirna dewrûdayim de ku wê ji wê sûd û fahm were girtin bê.

D. Têtîna îdealîsmê ku wê bûjenê wê weke têtînek îdeayî wê bibînê û ankû wê îdeayê wê dênê li pêşîya bûjenê wê di wê rewşê de wê, her tiştî wê weke encama hizirkirinê û îdeayê wê bibînê û wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê hildana bûjenê li dest a bi wê rengê wê, weke mijareka navendî a wê felsefeyê bê. Di wê rewşê de wê di wê çerçoveyê de wê, nêzîkatîya xwe wê bide nîşandin û dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di wê rewşê de wê, mijare fahmkiirna hemû hebûnên hena wê di wê çerçoveyê de wê, were hildan li ser ziman. Di destpêka serdemên hemdem de wê, filosofên weke descartes ku wê bêjin "ez hizirim wê demê ez hema" wê weke têtîneka ku wê di wê çerçoveyê de wê bi rewşa fahmkirina wê rengê fahmkirina bi îdeayê bûjenê jî bê. Di wê rewşê de wê di serî de wê weke aliyekê giring wê werênina li ser ziman wê ev rengên hizirkirinê wê bi demê re wê zêdetirî wê werina li ser ziman bin.

3. Metalyalîsm wê weke aliyekê din ê têtîna felsefeyê ku mirov di dewama fahmkirina felsefeyê a îdealîsmê de wê werênê li ser ziman bê. Wê metalyalîsm wê weke zaroyê demên hemdem bê. Wê di nava felsefeya hemdem de wê bi zêdeyî wê weke têtînek bûjenîyî wê xwe bide nîşandin û fahmkirin. Di warê fahmkirina wê de wê, weke têtîneka vajî ya îdealîsmê jî wê were li ser ziman. Di wê rewşê de wê, îdealîsm wê bûjenê li şûn îdeayê dênê. Lê metalyalîsm wê vajî wê li pêşîya îdeayê wê dênê. Di wê rewşê de wê, mijare ji hevdu cûda hizirkirin û hanîna li ser ziman jî wê di wê rengê û awayê de wê xwe bide dîyarkirin.

Felsefeya metalyalîsmê wê ji gotina 'metalyalîsmê' ku wê bi wateya 'metayê' re wê were dîtin û ser ziman. Di wê rengê de wê dema ku Marks wê bahsa metayê wê biikê wê şîroveya wê ya bi felsefeyî wê bi metalyalîsmê re wê werênê li ser ziman. Metalyalîsm wê wê, Engels wê weke 'zaroyê gayrî meşrû ê ingilîstan' wê werênê li ser ziman. Ku em çerçoveya şoreşa endûstriyalîsmê de bihizirê wê, dîroka wê hin bi hin wê

heta sedsale 16' min wê herê. Di wê warê de wê, ev şîroveya engels wê di aslê xwe de wê, bi awayekê ku wê di xwe de wê weke kirdeyek vêşarî wê werênê li ser ziman wê, têgîna metalyalismê wê bi pêşketina endustriyalismê re wê weke ku wê pênasebikê û wê werênê li ser ziman. Ji aliyekê felsefeyî ve em nikarin felsefeya bûjenê ji wê nûqteya ku wê, engels dide destpêkirin wê bidina destpêkirin û wê werênina li ser ziman.

Di warê fahmkirina felsefeya bûjenê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê din ê giring wê werênina li ser ziman ku wê felsefeya bûjenê wê, di aslê xwe de wê, di wê rewşê de wê, di rewşa pêşketina fahmkirina xwezayê û têgihîştinkirina objeyên heyî re wê weke aliyekê wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê, li îdealisme kevn bihizirê wê, di demên kevnara de wê aqilê me wê weke rewşek ne bi me re pêşketî lê ji aliyê hêzek dervî me ku ew li me hatî baxşkirin wê were ser ziman. Di wê rewşê de wê, ev şîrove wê, bi demê re wê, dema ku wê felsefe wê pêşkeve wê hin bi hin wê bi şaşîya wê re wê were dahûrkirin û fahmkirin. Filosofên weke demokritos wê di warê fahmkirina atomê û temenê hevqirtiniya wê ya bi hebûnê re wê têgînek bûjenîyî wê weke ku wê bi xwe re wê werênina li ser ziman. Lê di wê rewşê de wê mirov diakrê wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê mijare fahmkirina bûjenê ku wê aqil wê pêşî were û ankû wê bûjen pêşî wê were wê, hertimî wê ji serdemên navîn û heta serdemên kevnara wê bi zêdeyî wê bê mijare lêpîrsînên bi fahmkirinê re.

Di wê rewşê de wê, di gelek waran de wê dema ku wê bahsa bûjenê wê were kirin ku ew li pêşîya aqil û ankû li şûn aqil jî were bicihkirin jî wê weke hebûnek bi tiştî ku ew heya wê were herê kirin. Lê bi demê re windabûyîna wê û ankû bi deformebyûyîna wê re gûharîna wê û ankû ji holê çûyîna wê re wê, ew wê weke aliyekê temenê lêpîrsîna wê ya bi demê re ku wê bê temenê fahmkirina 'bûjene ne mayînda'. Wê di dema wê de wê ev rewş wê bi zêdeyî wê bi demê re wê xwe bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, di pêvajoyên felsefeyê ên serdemên kevnara û serdemên navîn de ku wê hebûna bûjenî wê were dîtîn û êdî ku wê biaqil wê newê redkirin wê, piştî wê ew çawa wê were fahmkirin û li ser çî temenê wê were fahmkirin wê weke mijareka ku wê pirr zêde wê li ser wê were hizirkirin bê. Di wê rewşê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di mijare fahmkirina bûjenê de wê, di wê rewşê de wê, hizrên weke di destpêkê de wê, hebûneka hêzek bi qûdret ku ew wê diafirênê wê were li

ser ziman. Di wê rewşê de wê, ew wê weke afrînerê 'hertiştî' û ankû bûjenê û hemû awayên wê were dîtin. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkirinê a bi bûjenê re wê, di wê rengê de wê bi demê re wê, bi aqil wê çawa wê were fahmkirin wê li ser wê were sekin in. Her wusa wê di wê warê fahmkirinê de wê hizrên di derbarê wê biriqîna ji bûjenê ku wê weke bi aqil re wê were ser ziman wê, ew aqil wê çendî wê mirov karibê wê weke wê bûjenê wê werênê li ser ziman û ankû wê çendî wê weke wê bê wê, mijare lêpîrsînên bi hizirki bê. Di wê rewşê de wê, zanîn û objeya ku ew ji wê hatî hizirkirin wê weke du aliyên ku wê çawa wê bi hevdu re wê werina fahmkirin wê weke mijarek giring a ku wê li ser wê were sekin in bê.

Mijare fahmkirina bûjenê bi zanînê re wê, di wê rewşê de wê, bê temenê hizrên cûda. Di wê rewşê de wê, hizrên 'spukulatîf' wê pîrr zêde wê di çerçoveyê de wê werina ser ziman. Lê wê hertimî wê bûjen wê di wê rewşê de wê çawa wê were hildan li dest û fahmkirin wê weke mijareka zindî wê di nava hizirkirina mirov de wê bimênê, Di wê rewşê de têkiliya bûjenê û rewşa wê ya wê darêjkî a bi fahmkirinê re wê, bi kifşkirina wê re wê bi demê re wê ji gelek aliyên ve wê bê temenê afrîneriyên bi zanînê jî. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Felsefe wê, hertimî wê weke mijareka wê ya fahmkirinê ku wê hertimî di nava hewldana fahmkirina wê de wê wê bûjen wê hebê. Di wê rewşê de wê, bûjen wê çendî ku wê weke tiştê ku ew li berçav cihê dîtin jî bê lê wê, hertimî wê ji ya ku wê were dîtin wê zêdetirî wê di wê de wê weke ku wê were kifşkirin û dîtin. Wê, di wê rewşê de wê hizrên dema felsefeya kevnera ên weke 'tişt ne weke xwe ya ku ew dihê dîtin' wê, di wê rewşa fahmkirina bûjenê de wê werina berbîra bîra me.

Tişt ku ew ne weke ya ku mirov wê dibînê bê wê demê wê mirov wê çawa wê bibînê? Wê demê ew çî ya? Wê di aslê xwe de wê weke pîrsên ku wê bi felsefeyê re wê hertimî wê serî li ser wê were wastandin bê. Di dewama wê de wê mirov diakrê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê, hizrên filosofên weke demokritos wê di wê çerçoveyê de wê zêdetirî wê li ser fahmkirina atomê û 'piçkên piçûk' ku wê tişt ji wê bîfirên wê, zêdetirî wê derkevina li pêş. Di wê rewşê de wê, hebûn ku wê weke çerçoveyel hevgirtî wê bi wê re wê were dîtin wê, bi wê re wê were hizirkirin wê, weke tîgînekê wê xwe bide dîyarkirin bê.

Di warê felsefeya tozê de wê, di wê rewşê de wê hizirkirina li tiştê wê bibê. Di wê rewşê de wê, ew toz wê berî wê çî hebê wê, hertimî wê weke nepeniyekê jî wê di mejî de wê hebê. Wê berî wê nûqteya pêşî wê çî hebê wê mereqa mirov wê di mejî de wê hertimî wê li wê bê. Ya ne dîyar û nepenî wê hertimî wê alaqa ya mirov wê bikişênê li ser xwe.

Di wê warê de wê di rewşa mijare bûjenê de jî wê ev rewş wê, hertimî wê bi wê re wê hebê. Bûjen wê di wê rewşê de wê weke hebûneka ku ew ji aliyekê ve dihê zanîn û ji aliyekê ve nayê zanîn wê li holê wê bimênê. Di wê rewşê de wê ew wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin bê.

Felsefeya bûjenê wê, di wê rewşê de wê piştî serdemên navîn wê zêdeyî wê li ser wê were hizirkirin. Wê ew wê weke aliyekê 'temenê hizirkirinê' wê were dîtin. Di wê rewşê de wê, felsefeya bûjenê ku wê bûjenê wê weke temenê hizirkirinê wê bibînê wê bizêdeyî wê piştî serdemên navîn wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, felsefeya bûjenê wê ji herdû aliyên ve jî wê were li wê hizirkirin. Hem wê ji wê ji aliyê metalyalismê ve û hem jî wê ji aliyê îdealismê ve wê weke aliyekê wê xwe bide dîyarkirin. Wê ji aliyê îdealismê ve wê bi awayekê sazûmanî wê were lê hizirkirin û wê bi wê re wê, bi awayekê bûjenî wê fahmkirina wê were danîn li holê. Lê wê di destpêka wê de wê îdea wê were bicihkirin. Di wê rewşê de wê, mijare fahmkirina destpêka bûjenê wê, metalyalism wê bi têgîneka 'jixwêrebûnê' re wê werênê li ser ziman. Di wê rengê de wê ew wê bikê ku wê weke aliyekê wê werênê li ser ziman ku wê ti hêz û qûdretên ku wê diafirênin ên bi îdeayî wê nebin. Di wê rewşê de wê, ew wê werê hanîn li ser ziman.

Di rewşa fahmkirina mijare bûjenê û *îdeaya pêşî* a ku wê bi wê re wê were li ser ziman de wê, di wê rewşê de wê, hertimî wê weke aliyekê gengêşiyê wê bimênê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê sazûmana xwezayê û hebûnîya darêjkî ku wê li wê were hizirkirin wê, di wê rewşê de wê, weke aliyekê ku wê di wê çerçoveyê de wê bi wê ew wê li wê were hizirkirin. Ew *levkirinîya xwezayî* wê çawa wê were fahmkirin wê, bi serê xwe wê weke aliyekê ku wê di çerçoveya xwezayê û bûjenê de wê were hizirkirin bê. Di wê rewşê de wê, bi bûjenê re wê, li wê were hizirkirin. Hebûna bûjenê û destpêka wê, ku ew ji xwe re weke heyî wê were dîtin wê, bi wê re wê, pêvajoyên wê yên gûharînê ên ku ew bi darêjkî dibin wê, weke aliyê temenê gihiştina zanînê jî wê werê dîtin û hanîn li ser ziman. Marks

bûjenê wê weke pêvajoyek afrîner wê werênê li ser ziman. Di dewama wê de wê marks bi têngîna metalyalîsma dîrokî re wê di çerçoveya fahmkirina pêvajoyên civakî re wê, ew wê werênê li ser ziman û wê hilde li dest. Bi wê re wê pêvajoyên dîrokî wê werina hildan li dest û fahmkiirn. Di herîkîna pêvajoyên dîrokî de wê metalyalîsma dîrokî wê were hildan li dest.

Metalyalîsma dîrokî wê di rewşa fahmkirina xate pêşketina civakî de wê, hewlbide ku wê fahmbikê û wê metalyalîsma dîyalektîkî jî wê weke şêwa û rêbazê wê li ser wê temenê re wê, bikarbênê. Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê temenê civakî ê dîrokî ê bûjenî wê di temenê hildana li dest de wê, hilde li dest. Wê di wê çerçoveyê de wê temenê bûjenê ê kirinî wê weke temen wê bi temenê şêwa û temenê hilberînê wê di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê hilde li dest. Li ser esasê rexnekirina metalyalîsma kevn re wê metalyalîsma dîrokî wê di wê çerçoveyê de wê marks wê bahsa wê bikê û wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, di metalyalîsma kevn de wê, têngîna bûjenî wê bi awayê qaba wê xwe bi wê re wê bi yekdûze wê bide nîşandin. Di wê rewşê de wê, ji temenê wê yê ku ew bi temenê hilberînê, şêwa, awa û temenê wê re ku wê were hildan li dest wê, pêvajoyên hilberînê û jîyanê wê di temenê wê de wê weke aliyekê giring wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê şêwayê de wê, dema ku wê marks wê li ser têngîna dîyalektîkê re wê bihizirê wê gotina "di hundirê qalibê îdealîsmê de" ku ew heyî wê gotina wê werênê li ser ziman. Di dewama wê de wê gotina têngîna derxistina 'li ser rû ji hundirê wî qalikî' pênase bikê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê Marks wê metalyalîsma dîrokî ku wê weke temenekî kirinî ê bi pêvajoyên pêşketinê ên civakî û hilberînê re wê werênê li ser ziman wê di dewama wê de wê metalyalîsma dîyalektîk wê weke şêwayekê rêbazî û teorîkî di çerçoveya wê de wê hilde li dest.

Metalyalîsm wê dema ku mirov wê hilde li dest wê, di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, weke aliyelê giring ê ku wê di çerçoveya fahmkirina ji temen bi ber serî ve ku wê bi şêwayekê wê were dîtin wê, weke rêbazê wê yê hildan li dest û fahmkirin û dahûrkirinê bê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê werênê li ser ziman ku wê, di wê rewşê de wê weke şêwayekê vajî ya îdealîsmê a bi şêwayê ji serî ve dayîna kifşkirinê wê bi wê re wê weke aliyekê wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman bê.

Pêvajoya metalyalismê wê di aslê xwe de wê di demên hemdem de wê marks wê li ser temenekê kirinê wê werênê li ser ziman. Piştî wî Lenin wê ew wê temenê wê bi zanîstên fizikî û teorîkî ên ku wê pêşkevin re wê bi temen û çerçova wê werênê li ser ziman. Lenin di wê warê de wê, zêdetirî hinekî vekirina şewayê wê, weke ku wê di pirtûka wê ya bi navê *"materyalizm ve ampiryokritisizm"* de wê ji van aliyan ve wê hinekî wê vekê.

Felsefeya metalyalismê wê di aslê xwe de wê weke aliyekê ku wê di wê çerçoveyê de wê çerçoveya wê ya ku ew hatî çêkirin wê bi têngîna felsefeyî a kirinê re wê zêdeyî wê xwe bide pêşxistin. Di rewşê de divê ku mirov gotina 'pêvajoyên bûjenî' wê hinekî di wê çerçoveyê de wê hilde li dest û wê fahmbikê. Pêvajoyên bûjenî wê bi pêvajoyên dîrokî ên afirîn û hilberînê û şêwa, awa û temenê wê re wê xwediyê awayekê bê. Di wê rewşê de wê li ser kirinê re wê, di wê rewşê de wê têngîna metalyalismî a dîrokî û dîrokî wê were li ser ziman. Marks û Engels wê di dewama wê de wê gotina 'metalyalîstî' wê werênina li ser ziman. Wê engels wê di pirtûka xwe ya bi navê *"dawîya felsefeya alman"* de wê werênê li ser ziman û wê bi têngîna gerdûnê, sazûmanê û xwezayê ku wê temenê wê bi element, rêgez û têkiliyê re wê werênê li ser ziman bê. Ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê bi têngîna xwezayê û rêgezên wê yên temenî re wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê dema ku wê xwezayê wê werê kirin wê her wusa wê, pirtûka marks a bahsa 'destûrên xwezayê' wê di wê rewşê de ku wê weke berhemek pêşketinên xwezayî wê hilde li dest wê, di wê çerçoveyê de mirov dikarê wê, bikirpênê.

Felsefeya metalyalismê wê, di wê rewşê de wê, ji aliyekê din ve jî wê, nivîsên wî yên di çerçoveya 'felsefeya xwezayê a demokritos û epikuros' ku wê binivîsênê wê di wê çerçoveyê de wê weke têngîna temenî ku mirov karibê bi navbikê bê. Di serî de wê mirov dikarê wê weke aliyekê din wê werênê li ser ziman ku wê têngîna metalyalismê wê weke têngîneka ku wê çerçoveya pêvajoyên jîyankiirî de wê hilde li dest.

Di çerçoveya têngîna dîyalektîkê de wê felsefeya metalyalismê ku wê were hildan li dest wê her tişt wê bi têkiliyeka ku wê ew bi hevdû re wê bi wan re wê hebê wê werênê li ser ziman. Rêgezên dîyalektîkê wê ji aliyekê ve wê, bikarhanîna dijberiyên hevdû re wê meşandina aqil bê. Di wê çerçoveyê de wê herîni û neherîni wê weke rewşna ku wê di wê rewşê de wê, di çerçoveya bi hevdû fahmkirinê re wê were dîtin. Di nava xwezayê de wê her tişt wê, bi xwe û ya vajî xwe re wê hebê û wê re wê têkiliya bandûrê û têsîrê (û ankû 'etkî' û 'tepkîyê') bi wê re wê were ser

ziman. Dema ku mirov li ser têtîna metalyalismê re bahsa rêgezên navaroka dîyalektikê bikê wê bi serekeyî wê têtînen weke bûjenûhiş, bûjen û tevger, dem û mekan; nîtelik û nîcelik, nakok û yekîtî, teybetî û gelemperî, navarok û awa, cewher û dîtbarî, jixwere û pêwîstî, sedem û encam û hwd wê, werina dîtin.

Di wê çerçoveyê de wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa têtîna dîyalektikê wê weke aliyekê giring ê ku mirov wê dikarê wê bi teybetî wê, hilde li dest û wê fahmbikê bê. Dîyalektik wê di wê çerçoveyê de wê temenê nêzîkatî, hildana li dest, rengê fahmkirinê û hwd wê bi xwe re wê weke aliyek wê bide nîşandin. Di wê rewşê de wê dema ku mirov wê dîyalektikê û gotina metalyalismê wê werênê cem hevdû û bi wan re wê bi hevdû re wê bikê ku wê bigihijê li wateyekê wê, bi wê re wê ya ku wê were dîtin wê ew bê ku wê rewşa têtîna dîyalektikê wê bi têtînek bûjenî ku wê were fahmkirin wê di serî de rengê fahmkirin û întibayê wê bide mirov.

Di rengê fahmkirina metalyalismê bi serê xwe wê vajî ya têtîna îdealismê wê li ser vekirîbûnê-zanînê re wê bimeşê. Îdealism wê nezanîtiyê wê weke rêgezê wê di temenê xwe de wê hilde li dest. Çendî ku wê zanist wê pêşkeve û wê hin bi hin wê îfşakirinê wê bide çêkirin jî lê wê di warê gotina xwûdê' weke 'têtîneka afrîner' de wê, ew hê jî wê di nava jîyane mirovan de wê hebûna xwe wê bipirsê. Hemû rewş û nepenî hatiya û xwe di bin wê gotinê de daya li hevdû û vêşariya. Di wê rewşê de wê, di roja me de wê rêveber jî wê, hemû nepeniyê wê bi wê gotinê re wê bikina mejiyê mirovan de.

Di wê rewşê de wê, rewşa fahmkirina xwûdê wê weke aliyekê ku wê di wê rewşê de wê heta roja me jî wê li ser wê re wê her cûre manipulasyon wê were kirin bê. Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Felsefe di wê rewşê de wê, di roja me de jî wê, 'nepeniya gotina xwûdê wê ji nepenî û nezanîya olê re wê bide hiştin. Di wê rewşê de wê, ji aliyekê ve wê, di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, di roja me de wê, felsefe û kirina wê di wê gotinê de hepiskirin wê bi serê xwe wê weke aliyekê din ê ku mirov dikarê wê weke mijarekê di çerçoveya felsefeyê de wê hilde li dest bê. Mijare felsefeyê û ya nepeniyê wê hertimî wê weke du mijarên ku wê li ser hevdû wê bisekin in bin. Felsefe wê weke erkekê wê ji xwe re wê bikê kar ku ew ya nayê zanîn bide zanîn. Wê di wê rewşê de wê ev wê di roja me de jî wê, weke mijare gotina zanîstê bê. Di wê rewşê de wê gotina nepeniyê wê di aslê xwe de wê mirov karibê

wê bigihijê dawîya wê? Di aslê xwe de wê ev pirs wê bi serê xwe wê weke aliyekê ku mirov wê hilde li dest bê. Heta ku wê jîyan wê bidomê û wê pêvajoyên wê yên jîyankirinê wê hebin wê ew nepeni jî wê hebê. Li vit hepiskirina gotinê nepeniyê bi ya xwûdê re jî wê, di serî de wê weke xefkekê ji aqilê mirov jî wê weke ku wê were dîtin bê.

Di serî de wê weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê ya ku ew tê zanîn û ya nayê zanîn wê di wê rewşê de wê, weke du aliyên ku wê di nava wê de wê hişmendî wê cih bigirê bê. Aliyê dihê zanîn aliyê ki hiş bi wê de çûya bê. Ew rêwîtî ew xwe hertimî dide domandin. Ber vê yekê, wê di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di wê rengê de wê, li aliyê têzanîn wê bi ber aliyê din ve wê herê. Di rewşên fahmkirina xwezayê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê xweza wê, di nava xwe de wê xwediyê dewrûdayimîyeka jîyanî bê. Di wê rewşê de wê ti rewş wê şûn ve wê ne herikê. Wê bi pêşve wê biherikê û wê herê.

Marks wê pêvajoyên hizirkirina felsefeyê bi têtîna kirinê û fahmkirina wê re wê weke 'zanista pêvajoyan' wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, berî wê weke zanyarîya fahmkirinê wê were ser ziman. Di wê rewşê de wê, felsefe wê di aslê xwe de wê weke aliyekê giring wê, di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê xwe bi awayekê bide dîyarkirin ku wê, bi awayekê giring wê derkeve li pêş. Di demên hemdem de wê, bi teybetî piştî demên ronansansê wê demên weke yên hûnerê ên 'barokê' û hwd ku wê werin û bijîn wê ev wê weke demna kûrbûnê bin. Di dewama wê de wê dema romantikê ku wê were wê di serî de wê hêstîyarî û bi wê re wê weke dema 'aqilê hêstîyarî' jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Wê di wê rewşê re wê, ev wê weke aliyekê giring wê, di serî de wê, derkeve li pêş. Felsefe wê, di aslê xwe de wê, piştî pêvajoyên romantismê ku wê, bi felsefeyî, çandî û hwd wê, rasyonalmê wê bidest jîyankirinê wê bikê û wê di awayekê hemdem û bi aqilê hemdem ku wê ew wê bi xwe re wê pêşbixê wê ev wê, weke nîşanaka pêşketineka mazin a bi keseyetîyê û aqilê mirov re jî bê. Di wê demê de wê zêdetirî wê, hiş wê pêşkeve û wê di warê kifşkirina rewşan de wê xwediyê dîyarkirinê bê. Rewşên ku wê pêşkevin wê fahmkirina wan û salixkirina wan wê, zêdetirî wê derkeve li pêş. Pêşketina têtînên felsefeyê ên weke rasyonalmê, naturalismê, emprîsismê û hwd wê, di wê warê de wê weke aliyna giring ê bi têtîhiştinî ku mirov wan fahmbikê û wan werênê li ser ziman bê. Felsefeya mirov wê pêşkeve. Di wê rewşê

de wê, mirov wê, weke kirdeyekû û dîyardeyekê wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê keseyet wê zêde bi berpirsîyar wê pêşkeve. Wê keseyetîya mirov pêşkeve. Wê di wê demê de wê dema têngîna girseyan û ankû weke girseyan li gel nerîn wê weke nerîneka qaba a ne weke nerînek baş jî wê êdî wê were dîtin. Di wê rewşê de wê felsefe wê, di aslê xwe de wê, bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê aqilê wê demê wê bi zêdeyî wê li ser temenê jîyanê ku ew dijî ku wê bi fahmkirina wê re wê, pêşkeve û wê bê temenê fahmkirinê bê. Di wê rewşê de wê rewşa fahmkirina kirin û kiryanan û salixkirin û fahmkirina wan wê weke aliyekê giring wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê, têngînên ku ew di cihê xwe de wê, salixkirinê wê bikin û wê, di wê rewşê de wê mirov wê xwe di wê de wê weke kirde bibînê wê zêdetirî wê, pêşkevin. Di wê rewşê de wê, têngîna metalyalismê wê di aslê xwe de wê ji pêwîstîyên bi wê rengê wê derkeve li pêş û wê pêşkeve. Di wê rewşê de wê, piştî pêşketina demên hemdem wê çendî ku wê dem bi dem wê, carna wê weke rengê hizirkirina îdealismê wê li pêş bê û carna wê weke vajî wê, di rewşekê de wê were dîtin jî wê, di wê rewşê de wê, mirov dikarê hem di nava hevdû de derbasbûna van fahmkirinan û ji aliyê mirov ve fahmkirina wan bi hevdû re wê, xwe bide nîşandin. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê mirov wê weke zindiyekê pirralî ê bi aqilê xwe wê pêwîstîya pirralî jîyankirin û fahmkirinê wê bi wê re wê xwe bide nîşandin.

Di wê rewşê de wê di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê metalyalism wê di wê rewşê de wê fahmkirina wê li ser rêgezên wê weke aliyekê giring wê di wê rewşê de wê pêwîst bê. Mirov wê dema ku wê temenê wê bi rêgezên wê re wê fahmbikê wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê bi fahmkirina me re wê bandûra wê xwe bide nîşandin.

Metalyalism wê di serî de wê, bûjenê wê weke obje-têgiha navend wê bibînê û wê li ser wê re wê hebûnê, tiştê û pêvajoyên pêşketinê û dîrokê wê bikê ku wan fahmbikê. Wê ew jî wê temenê wê û pêşketina wê bin. Ji wê aliyê ve wê bi pêvajoyên bûjenî wê fahmkirinê wê salixbikê. Ji aliyê din ve jî wê weke rêgezek wê ya din wê her tişt, rewş û bûyarê wê bi têtîkîliya wê ya bi hevdû re wê bi têngînek dîyalektîkî wê hilde li dest û wê fahmbikê. Di wê rewşê de wê, ji ya nepenî gavê neavêjî. Wê bi ya dîyar wê xwe bide nîşandin û hanîn li ser ziman. Di wê rewşê de wê, di şert û

mercên şenber de wê, ji rewşên jîyanî û jîyankirinî wê bi kirinî wê bikê ki fahmbikê.

Di rewşa fahmkirina rêgezên metalyalismê de wê, di serî de wê, sedem û encamê jî wê, rewşan wê hilde li dest. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman ku wê têngîna sedem û encamê wê her çendî ku wê têngînek fahmkirinê a rewşê jî bê lê wê mirov dikarê bi têngînek bûjenî a şubjeyî wê fahmbikê. Di wê rewşê de wê, rengê wê xwe bide dîyarkirin. Di rewşa wê de wê mirov nikarê weke rewşek pêwîstîni wê werênê li ser ziman û wê bi wê rengê fahmbikê. Di rewşên weke yên ku ew dayimî û ku mirov dikarê werênê li ser ziman wê, minaq weke şev û roj li dûv hevdû dihên û di bûhûrin. Lê yek bo ya din nabê sedem û an jî encam. Di wê rewşê de ev rewşê xwezayê wê di wê rengê de wê jixwere wê werin û bibin. Lê ku mirov bahsa bûyerekê û sedema bûyina wê bikê wê hingî wê di çerçoveya têngîna sedem û encamê de wê were dîtî û ser ziman. Minaq rewşa ez mecbûrim serê xwe bişom, ber ku ez lewiti me. Di wê rewşê de wê rewşa lewitîni wê weke sedemê wê xwe bide dîyarkirin. Lê rewşa serşûştîni wê, weke encamê wê xwe di rewşê de wê bide nîşandin. Di rewşa sedem û encamê de wê rewşên ku ew bi werin û bibin mirov dikarê di bin du rengan de wan hilde li dest. Yek wê rewşên ku ew bi vîni dihên pêşxistin bi plan û sazûman dihên kirin bin. Wê minaq wê ew wê, kirin wê bo encama ku ew hatî hizirkirin û tefkîrkirin wê were kirin. Aliyê din jî wê kirinên ku ew jixwere dibin ku ew mirov bi dahûrkiirn û rengê hişmendiyê ku ew fahmkirin re wê di nava tékiliya sedem û encamê de wê, fahmbikê. Ev rewşên jixwerekûn wê weke rewşna ku wê ne bi vînekê ku ew hatina kirin û bûyîna bin. Weke minaq rewşa barîna baranê û hwd. Mirovek wê nikaribê wê di nava têngîna sedem û encamê de wê hilde li dest. Ti tişt wê bi tékiliyek teybet a bi hiş wê di çerçoveya têngihîştina sedem û encamê de wê bi hevdû ve wê negirêdayî bê. Ya ku wê girêdanê dide çêkirin wê aliyekê hişê me bê. Wê hişkirina me bê. Di wê rewşê de wê ev hişkirin wê bi têngîna sedem û encamê re wê dîtbar bê. Xosletekê wê hişkirina bi sedem û encamê re wê, bi teybetî a bi hiş wê hebê. Ew jî wê, bi wê re wê dema ku mirov wê dikê xwe dide dîyarkirin. Di rewşa danîşandina sedem û encamê a bi hevdû re wê, ew rewşên ku ew weke sedem û encamê ji hevdû re wê karibin werina dayîn nîşandin wê, karibin ji wê rengê ku ew hatina dayîn nîşandin cûdatir jî bi rengê bi sedem û encamê re jî ew werina dayîn nîşandin. Di wê rewşê de wê, ev wê nîşanaka wê bê ku ew hişmendiyek şûbje bê. Lê dema ku ew ardekê biçênê û ardê ku ew bi baran lêhatîni re

baş bû wê ew baş şînbûyîna wê weke encama wê barîna baranê bê. Wê di wê rewşê de wê baran wê bê weke rewşek sedemê jî. Ev rewş wê weke rewşeka ku ew hatî hizirkirin a bi hişmendî bê.

Di aliyekê din ve mirov dikarê di çerçoveya têkiliya 'jixwerebûnê' û 'pêwîstîniyê' re wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de pêwîstîniyê de wê mirov dikarê wê bêjê ku ew wê weke rewşek tabîî destûrên xwezayî ên jîyanî bin weke ya 'jixwerebûnê.' Di wê rewşê de wê dema ku mirov li mirov binerê wê mirov wê serî bi rû, çav û anîya wî re wê li pêşîya wî bê. Lê ma wê karibê serê xwe bizivîrênê li pişt xwe û wê bi wê rengê wê weke ku ew li pêşîya xwe dinerê wê, rûyê xwe bibê şûn xwe? Na, wê ev ne bi derfet bê. Li şûna destê miov ling û li şûna lingan dest nabin. Her yekê wê di şûna xwe de wê were û bibê. Di wê rewşa bûyîne de wê, hem destûra jixwerebûnê û hem jî ya pêwîstîniyê wê bi hevdû re wê werina dîtî. Di rewşabûyîne weke şînayîyekê de wê ti tişt wê zorê nediyê ku ew bi zorê şîn bibê. Wê ew wê ji xwe re wê şîn bibê.

Di dewama wê de wê weke aliyekê din ê rêgezî mirov dikarê têgîna nîcelê û nîtelê wê hilde li dest. Wê di wê rewşê de wê nîtel wê ji ya bi wasîfî û nayê hijmartin a bi nirx re wê bê gotin. Nîcel ya ku ew dihê hijmartin re wê were gotin. BI hijmarî ku 12 pênûs li ber min bin û ez bihijmêrim wê ew nîcel bin. Lê dema ku hinek av li pêşîya min de ezê nikaribim wê bihijmêrim. Wê av nîtel bê. Wekî din nîtel dikarê ji asta pêşdikeve re jî wê were gotin. Minaq kelendina avakê bi rêje bi rêje ku ew heta 99 rêjeyê erw hat kelendin wê ew xwediyê rêjeyek nîtel a 99 rêjeyê bê. Ku ew 99 rêjeyek din jî bi ser ve çû wê bê 100 û wê bikelê. Kel bi nîtelî wê nîşanaka gûharîne jî wê bi xwe re wê xwe bide nîşandin. Minaq wê wekeli dora 100 rêjeyê kelîna avê û bûyîna bûhar wê vê rastiye wê rastê li berçav.

Metalyalîsma dîyaleketik wê têgîna nakokîyê wê weke aliyekê giring ê ku mirov wê di wê çerçoveyê de wê were li ser ziman. Hegel di nava têgîna dîyalektikê de wê bûjenê û tevgerîya wê bi 'tînê' re wê werênê li ser ziman. Lê marks wê, bi têgîna bûjenê ku wê were ser ziman. Marks wê, gûharîne bi têgîna kirinê ku wê bi gihênê li kirdeyekê re wê werênê li ser ziman. Hegel wê gûharîne wê bi tevgerîya bûjenê re wê werênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê têgîna kirinê wê weke felsefeyekê wê derkeve li pêş. Wê di wê rewşê de wê dema ku mirov têgîna kirinê wê hilde li dest wê rastiya bûjenî wê, weke afrînerîyeka civakî wê, bi kirinê re wê di kirina mirov de wê weke aliyekê pêşketinê wê xwe bide nîşandin. Wê di wê çerçoveyê de wê kiirin wê, weke bûjenîyek pêwîstîni

weke temenê gûharînê bê. Di kirinê de bûjena ku ew tevgerê diafirênê wê bi gavavêtina kirinê re wê temenê wê biafirê. Hebûn hertimî di nava gûharînê de ya. Di wê rewşê de wê gûharîn wê hertimî wê di nava xwe de wê, dû alî wê bibê. Di wê rewşê de wê herdû aliyên gûharînê wê di rewşa wê de wê vajî hevdû wê, xwediyê rewşekê bin. Minaq hesinek wê dema ku mirov wê hebûna wê hilde li dest wê, di wê rewşa hebûna xwe de wê gûharînê wê bijî. Lê wê rengê gûharînê wê bi demê re wê bi rewşên weke rizînê re wê, ew bê temenê gûharîneka deformî. Di nava rewşa hesin de wê destûra gûharînê wê, di wê rewşê de wê, bi aliyê wê yê gûharîna ber rizînê ve ku ew wê dibê û ya ku wê weke wê dikê ku wê bide girtin wê bi hevdû re wê di nava nakokîyekê de bin. Wê ev wê weke destûrek gûharînê a di hemû rewşên xwezayê de wê were dîtin bê. Di wê rewşê de wê, ya ku wê, weke rewşek bûjenî a rastî wê gûharîna bûjenê wê xwe bi wê re wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê bide nîşandin bê.

Di mantiqê gûharînê de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê weke ku wê 'du hêz' wê hebin û wê bi aliyê xwe de wê vajî hevdû wê pêvajoya herîkînê a gûharînê wê bidina çêkirin. Di wê pêvajoya gûharînê de wê fektorên derve wê hertimî wê rengê gûharînê û rêya di wê re çûyinê wê bandûrê li wê bikin. Di wê rewşê de wê, di lez û hêdîkatîya wê de wê, bandûra wan wê bibê.

Di rewşa gûharînê de wê, her tişt wê di wê rewşê de wê li ser hebûna heyî re wê bibê. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman wê ew jî wê bi rêgezên nakokiyê re wê xwe bide nîşandin. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov dihizirê wê, weke mantiqê yek, 'tez' û ya 'anti-tez' wê weke di mantiqê de wê xwe bide dîyarkirin. Tez û antî-tez wê di rewşa xwe de wê karibin temenê rewşek 'sentezê' biafirên in bin.

Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, wê di nava têgîna nakokiyê de fahmkirina wê di aslê xwe de wê weke aliyekê giring wê, di wê rewşê de wê, karibê xwe bide dîyarkirin bê. Di rewşa nakokiyê de wê, weke rewşek ku mirov wê hertimî di nava jîyane xwe ya asayî de wê rastî wê dihê jî bê. Nekoki wê weke bi têgînek hesan wê bi rengê weke tiştê ku ew hatîn gotin û xûyên ku ew hatîn nîşandin ku ew hevdû negirin wê, weke nakokiyê wê were dîtin. Ji aliyekê din ve jî wê weke ya ku ew di ahenge xwe de heya ku mirov bikeve vajî wê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê, nakoki wê, dema ku wê di nava hin tiştina de wê hewldana danîna têkiliyê û ew di wê dema ku ew têkilî hat danîn ku ew bi hevdû ne di ahengekê de bê û bi hevdû re ne di rastiyeke de bê wê, ew wê weke nakokiyê wê were dîtîn. Wê weke di nava derpêşan de wê nelevkirin û ne di rastiya hevdû de bê. Di wê rewşê de wê, werê li ser ziman.

Di rewşa fahmkirina nakokiyê de wê bi hevdû re wê mirov dikarê di çerçoveya heyînek giştî de wê bi pêvajoya afirînê re wê bi heyîne re wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê werênê ser ziman ku wê rewşa nakokiyê wê di wê rengê de wê weke fahmkirinaka bûjenî a ne li lev wê mirov dikarê fahmbikê bê.

Aliyekê fahmkirina têgîna nakokiyê wê weke ku me li vir bi ne di hevraziya hev de ku mirov wê werênê li ser ziman bê. Lê aliyê din jî wê, weke rêzikek navaroka wê wê weke bi têgînî û ankû fizîkî wê, rewşek, hebûnek û tişteke ku wê li dijî ya din ku wê vala derxê jî bê. Bi gotineka din a teorîkî bi rengê 'yek ku ew ya din birizênê' wê bi wê re wê werê derxê. Di nava derpêşên teorîkî û felsefîkî de wê dema ku wê mirov bahsa têgînekê wê bikê û wê werênê li ser ziman ku wê, rewşa ku em bi avê re wê, hildina li dest wê ya vajî avê wê nebûna avê bê. Lê ku wê derpêşek were gotin ku wê şînahî wê 'bêav wê were û şîn bibê' wê hingê wê, ev wê weke derpêşekê bê. Lê derpêşek din a li dijî wê ku ew were gotin 'şînahî bêav şîn nabê' wê, hingê wê dema ku ew av hat dayîn li şînahiyê û ew şînahî bi wê mazin bû wê bi wê re wê derpêşa bi rengê şînahî bêav şîn dibê wê were rizandin. Wê di wê rewşê de wê derpêşa rast wê, şînahî bi avê şîn dibê bê.

Di wê rewşê de wê, di rewşa nakokiyê de wê derpêş wê bi serê xwe wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê di temenê wê de wê fahmbikê bê. Derpêş wê, weke têgîneka ku ew di derbarê rewş û ankû tişteke de ew bi rastiya wê re ku ew wê bikê ku ew wê werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê dema ku mirov wê werênê li ser ziman wê bêjê ku 'mirov, ber ku ew birçî dibê ew xwarinê dixwe' û ankû 'mirov ber ku ew tî dibê ew avê divexwe'. Wê ev wê weke derpêşek bê. Derpêşeke wê karibê were piştrastkirin û wê, vajî wê karibê were rizandin jî. Yanî bi gotina rizandinê re wê mirov dikarê wê bêjê ku wê, were danîşandin ku ew ne rast a. Wê, di wê rewşê de wê, ew wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê derpêş wê, dema ku wê, hat pêşxistin û hat hanîn li ser ziman wê, piştî ku derpêşek li dijî wê hat pêşxistin wê weke derpêşa dijî wê bê. Derpêşek bi gotineke din mirov

dikarê wê weke 'tezekê' jî wê werênê li ser ziman. Her wusa derpêşa vajî wê hat pêşxistin û bi wê ew hat rizandin wê, mirov dikarê wê, weke 'antî-tezê' jî wê werênê li ser ziman. Wê di wê rewşê de wê tez û antî-tez wê weke du derpêşên vajî hevdû bin.

Dema ku wê mirov di dewama wê de wê bahsa 'sentezê' wê bikê wê hingî wê, di wê çerçoveya têngîna sentezê de wê, dema ku wê ji tiştekekê zêdetir ku wê gelek tişt wê werina xistin nava hevdû û wê xosletên xwe wê bi wê tevlikirina li hevdû re wê, bi tiştên nû re wê, werênina li ser ziman wê ew bê sentez. Bi gotineka din wê dema ku tiştekek ku ew «A» bê û ya din antî-teza wê «B» bê wê dema ku ew hatina tevlihevkerin wê bê «AB». Wê hingî wê «AB» wê weke tiştekekê nû a bi serê xwe a sentezkirî wê bi A û B'yê ku ew bûya wê were li holê bê. Di rewşa sentezê û piştî bûyîna wê û pêde wê ew karibê weke 'tezekê' were dîtin û li dijî wê 'antî-tez' li dijî wê were pêşxistin. Ev wê weke xosletê wê yê pêşveçûyînê jî bê.

Di çerçoveya têngîna metalyalîsma dîyalektîkî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê têngîna 'zanîn' û 'nezanînê' û ankû 'nepenî' û ankû 'nepenînebûnê' re wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Îdealîm wê di wê têngîhê de bê ku wê mirov nikaribê di aslê xwe de rastiyê bi tememî wê fahmbikê bê. Di wê rewşê de wê nepeniyê wê weke rewşek 'teqez' a bi hebûnê û tişte re wê werênê li ser ziman. Hegel wê di rewşê de wê bi 'nepenîya teqez' re wê werênê li ser ziman. Wê di derbarê de bûyîna xwedî zanînê wê li gorî wî nûqteyna ku mirov wê nizanibê wê bibin. Li vir wê têngîna nepeniyê wê bi xoslete nezanînê re wê di nava têngîna metalyalîsmê de wê, were li ser ziman. Ew jî wê bi rengê wê bê û wê were gotin 'tiştên ku ew nayê zanîn wê bi demê re wê biderfet bê ku mirov xwe bigihênê li zanîn wê. Ankû wê bi derfet bê ku mirov xwe bigihênê zanîna tiştê. Wê tişt wê di wê rewşê de wê ne weke hebûnêka bi nepenî ku wê teqez wê newê zanîn bê. Di wê rewşê de wê, di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, bi têngîna nepeniyê re wê werênê li ser ziman ku wê hertimî wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe nezanîyê re wê werênê li ser ziman.

Nepenî wê di nava felsefeyê de wê weke têngînêka ku wê pîrr zêde wê ji gelek aliyên ve wê li ser wê werê hizirkirin û wê, were hizirkirin bê. Wê dema ku mirov tiştekekê dizanê û ankû fêrdibê wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring wê di wê rewşê de wê, weke weke ku ew di aslê xwe de ne hatî zanîn wê were ser ziman. Felsefeya xwezayê a serdemên kevnera wê ji aliyekê ve wê vê têngînê wê ji xwe re wê, bikê mijar û wê li

ser wê bihizirê. Tişta ku wê were dîtin weke hebûn û bi darêjkî wê weke çerçoveyekê wê were dîtin û salixkirin bê. Lê di wê çerçoveyê de wê, gelek element, alî û xosletên ku wê bi wê re wê werina zanîn wê hebin. Wê zanîna wê tiştê û ankû hebûnê wê bi wan hemû aliyên bi hevdû re wê hebê û wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman bê.

Di wê rewşê de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê werênê li ser ziman ku wê nepenî di aslê xwe de wê, di mijare hebûnê de wê, di wê rewşê de wê bûya sedema wê gotinê û hatîya gotin ku 'wê tişta ku mirov dizanê, di aslê xwe de mirov wê nizanê'. Wê di wê rengê de wê ew wê were li ser ziman. Di wê rewşê de wê, felsefe wê mijare fahmkirina nepeniyê wê di her demê de wê di wê de wê weke aliyekê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Tişt wê, bi xosletên xwe re wê were zanîn. Di wê rewşê de wê tişt wê dema ku mirov wê, bi xosletên wê re wê, dizanê wê hingî wê weke aliyekê wê yê giring wê, dema ku mirov di derbarê tiştekekê de wê minaq deh xosletên wê hebin û mirov 9 xosletan zanînê û yekê nizanibê wê ew xosletê ku ew ne hatî zanîn wê weke nezanîyekê a di nava tiştê û ankû wê hebûnê de bê. Di wê rewşê de wê, ew tişt wê zanîna wê weke ku wê kêma mabê. Di wê rewşê de wê dema ku mirov her 10 xosletên wê tiştê û ankû hebûnê zanî wê mirov karibê bêjê ku mirov, bi hebûn û tiştayîya wê re hebûnê û ankû tiştê êdî dizanê? Wê ev gotineka pîr zêde bi îdîa bê. Aqilê mirov çendî ku pêşdikeve wê tişt û hebûn wê bi wê re wê aliyên wê yên din re wê biafirê. Di wê rewşê de wê rewşa wê ya heyînî û bûjenî wê di aslê xwe de wê sînore fêrbûnê û zanînê ê di derbarê de wê nebê. Di wê rewşê de wê, pîr zêde wê mirov karibê wê hertimî xosletên nû bi aqil, fahm û hişên nû re bi wê re kifşbikê. Ya ku wê, di wê rewşê de wê, li ser wan kifşkirinên zanîn re ku mirov wê bihizirê wê, bi demê re wê, hertimî wê fêrbûnê ku mirov wê dibê wê, tişt wê, weke tiştekek nayê zanîn û ku ew mirov wê bi demê re wê fêrdibê wê were dîtin û fahmkirin.

Di wê rewşê de wê weke aliyê din wê di dewama wê de wê mirov diakrê wê bêjê ku wê rewşa fêrbûnê wê, di wê rewşê de wê, bi tiştê re wê di aslê xwe de wê bi tiştê re wê sînore wê nebê. Di wê rewşê de wê rewşa nepeniyê û zanînê wê bi hebûnê re wê, ji aliyekê ve wê di nava hevdû de wê derbas bibê. Di wê rewşê de wê nepenî wê bi nezanîya me re wê weke xosletekî titşê û ankû hebûnê re wê xwe bide nîşandin.

Di wê rewşê de wê mirov dibînê ku wê bi aqil û pêşketina aqil re wê fêrbûnên nû wê bibin. Wê ew fêrbûn wê pêşketinên aqil jî bin. Wê, di wê rewşê de wê, her xosletê ku ew hat zanîn wê di aslê xwe de wê, weke

tişteke ku ew dihê zanîn jî bê. Xosletek wê weke tişteke ku mirov wê fahmbikê wê ew xoslet wê di teybetîya wê de wê, gelek xosletên din ên ku wê werina kifşkiirin wê hebin. Di gelemperiya wê de ew ya ku ew hatî zanîn wê, weke çerçoveyek darêjkî a ku ew hatîya zanîn wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman bê. Ber vê yekê wê mirov dikarê wê bêjê ku wê îdiaya ku mirov bi wê bêjê 'ez her tiştî êdî dizanim' wê weke îdiyak ku wê temenê wê di wê çerçoveyê de wê nebê bê. Wê di çerçoveya wê rewşa ku ew hatî zanîn de wê wateya wê bi çerçoveya wê re wê hebê. Wekî din wê bi fahmkirina wê ya heyînî û xosletênê wê yên ku ew werina fahmkirin re wê ew temenê wê nebê.

Di vê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman wê ya ku ew hatî zanîn jî wê, hertimî wê karibê bibê mijare fêrbûn û zanîne û çendî ku ew bû jî wê karibê ji wê tiştên din werina fahmkirin. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê di serî de wê werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, çendî wê bêwate bê ku mirov bêjê 'ez dizanim' wê wilqasî bêwate jî bê ku mirov bahsa sînorê fêrbûnê jî bikê bê.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê din wê bi wê re wê werênê li ser ziman ku wê di wê rewşê de wê, çendî ku mirov wê bi fêrbûn, fahmkirin û hişkirinê wê pêde wê herê wê hertimî wê bi awayekê bêsinor wê ew pêdeçûyin û fêrbûn, fahmkirin û bihişmendî wê bibê. Di wê rewşê de wê metalyalism wê hertimî wê derfeta gihiştina zanîne wê bibê. Tişteke ku wê newê zanîn wê nebê. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê bêjê ku wê, tişteke ku wê bo mirov wê weke sînorê fêrbûnê bê û mirov ku wê weke sînorê fêrbûnê wê werênê li ser ziman wê, bi wê re wê, ew nebê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê bêjê ku heta ku wê aqilê mirov hebê wê ew wê bibê. Wê di wê rewşê de wê, di nava fêrbûn û tiştê de wê təkiliya fahmkirinê wê hebê. Ev jî wê weke təkiliyek bi hiş bê. Wê di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê pêşketin wê, bi fahmkirinê re wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di pêvajoya fahmkirinê de wê her fêrbûn û fahmkirin wê bi xosletan re wê were zanîn. Tişteke ku em dizanin di mejiyê xwe de weke ku 'em wê tam dizanin' wê di aslê xwe de wê ew zanîna me ya di derbarê wê 'tamiya wê' de wê bi xosletên wê re wê bê. Di wê rewşê de wê ne zanîneka tam bê, çendî ku mirov wê bi tamî wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman jî. Wê, dema ku mirov wê zanîna xwe ya 'tam' û wê 'ya ku em dizanin' ku em werênina hemberî hevdû û wan

li wan bihizirin bi aqilekê gelemper û ser hemûyan re wê mirov wê, bi wê re wê bibînê ku wê, ew ya ku em wê 'tam' dizanin wê di aslê xwe de wê, ne tam bê. Wê dema ku piştî me lê nerî û me tişteke din ji wê fêrkir wê, ew nîşanaka wê bê ku em bi tamî wê nizanin bin.

Di wê warê de gotinên naskirinê ên di derbarê kes, tişt û hebûnê de wê hertimî wê weke gotinna nîvrê bin. Wê di wê rewşê de wê weke gotinna ku wê li ser esasê fêrbûna çend xosletan avabin. Wekî din wê zêde wê ti temenê wan bi zanînî wê nebê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê rewşa zanînê wê, di wê rewşê de wê, hertimî wê bi fêrbûna xosletan re wê sînore wê hertimî wê pêşde wê herê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê di serî de wê werênê li ser ziman bê. Di rewşa zanînê û nezanînê de wê, di wê rewşê de wê, ew wê weke serûwaneka ku mirov wê hertimî wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman bê. Tişteke ku wê deh-sal berê ku wê bê gotin ku ew 'tam hatîya zanîn' wê, di aslê xwe de wê deh-sal piştê wê dema ku wê li wê werê nerîn ku ew bi gelek alî û awayan ew ji wê fêrbûn û têgih bibin wê ew wê, bê weke derpêkeka ku wê temenê gotina 'tam hatîya zanîn' ku wê vala derxê bê.

Di warê fêrbûnê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, di wê rewşê de wê, weke serûwana fêrbûnê bê. Lê wê ti demê de wê ne hebûna tam fêrbûnê bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê di serî de wê kifşbikê ku wê were dîtî bi wê fahmkirina me re wê 'zanînek teqez' ku mirov wê bi wê rengê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman wê di aslê xwe de wê nebê. Wê her tişt wê were fêrkirin. Wê piştê wê dîsa wê were fahmkirin. Di dewama wê de wê dúbare wê were bihişkirin û her pêvajoya fahmkirinê wê, di wê rewşê de wê, weke pêşketina wê ya li ser hevdu a zêdetirî bê. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê zanîn wê, di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê, bi xosletên tiştê re mirov wê bidest dixê. Wê, di wê rewşê de wê, tişt wê hertimî wê ji rengê nerîna ku mirov li wê dinerê wê karibê bibê temenê fêrbûn û fahmkirinêmn cûdatir. Wekî din wê weke aliyekê din wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa fêrbûnê wê di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê di wê rewşê de wê, xwe bi wê re wê, were ser ziman.

Di zanîne de wê tişte ku ew hat fêrbûn wê weke zanînek teybet a ku ew hatî fêrbûn bê. Lê di wê rewşê de wê dema ku mirov wê bahsa teybetî û gelemperîya zanîne wê bikê wê, bi ji aliyekê gelek kesan ve fêrbûna wê zanîne wê, weke aliyekê gelemper wê, were dîtin. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê di rewşa zanîna gelemper de wê, mirov çawa dikarê wê bi temen bikê? Di aslê xwe de wê ev jî wê weke aliyekê din ê zor bê? Di rewşa fêrbûnê de wê, dema ku mejiyek ew hertimî ji fêrbûnê re vekirîbê û bi wê re zanînek ku ew hatîbê fêrkiirin wê di wê rewşê de wê, karibê weke rêgezê bi gelemperî weke ku ew dihê zanîn bê. Lê di aslê xwe de wê, bi pêşketina aqil û pêvajoyên wê re wê ew wê were dîtin ku wê, di rewşa wê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, ner meji wê weke hevdû wê nebînê û fahm nekê. Ber ku ew weke hevdû najîn û pêvajoyên pêşketinê di xwe de najîn. Di wê rewşê de ku ew weke hevdû bijîn jî wê, di xwe de wê di mejî de wê temenê gihiştina hizrên ji hevdû cûda wê dîsa wê bi wê re wê hebê. Ev wê weke xosletekê hizirkirinê û pêşketinê a bi aqilê mirov re jî bê.

Di wê rewşê de wê demê ya ku wê weke 'têgîna gelemper' ku ew dihê zanîn wê çawa wê mirov dikarê wê fahmbikê? Wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa fêrbûnê wê, di wê rewşê de wê di nerîna weke 'hevbeş' ku ew dihê dîtin de jî wê, hizirkirina cûda wê di mejî de wê di wê de wê hebê. Di wê rewşê de wê ev wê hebê. Wê dema ku mirov bahsa wê, rewşa hizra 'hevbeş' û 'weke hevdû' kir wê, ji aliyekê ve wê, weke têgînek 'teqezîyê' a îdealist bê. Di wê rewşê de wê di serî de wê mirov nikarê wê di wê çerçoveyê de wê bi têgîna metalyalismê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Di aslê xwe de wê hevbeşî wê rewşa ku ew bi wê rengê dihê bi navkirin wê weke rewşek ku mirov wê di rewşek dîtbar de wê, dikarê wê fahmbikê bê. Di wê rewşê de wê, di wê de wê, weke ahengekê wê dikarê wê fahmbikê. Lê di wê hevrastiya wê ahengê de wê gelek hizrên cûda jî wê karibin bi hevdû re ku ew dijîn wê hebin.

Di rewşa fahmkirina wê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê dikarê di serî de bi fahmkirina tiştê û ji wê bidest xistina zanîne re ku mirov wê fahmbikê bê. Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê ku wê rewşa fêrbûnê wê, di wê rewşê de wê weke rewşek ne giştî bê. Wê çerçoveya gelemperiyê jî wê mirov dikarê wê bi harmoniyek hizrî wê di wê rewşê de wê, fahmbikê û wê hilde li dest. Di wê rewşê de wê, têgîna gelemperiyê wê demê wê bi rengê hizirkirina wê û xosletên wê re wê, weke aliyekê têgînî wê li holê

wê bimênê. Wê demê wê bi rewşa wê re wê, weke aliyekê giring wê xwe di wê rewşê de wê, bi wê re wê bide nîşandin. Her hizra gelemper wê ji gelek hizrên teybet ên ku ew li bin wê weke hatina rêzkerin û ankû di nava wê de hena ku mirov wan fahmbikê wê, ji wan wê biafirê. Di wê rewşê de wê dîyalektika di nava ya teybet û ya gelemper de wê, di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê xwe bi wê re wê bide nîşandin.

Li vir wê jî mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê fahmkirina wê weke aliyekê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkerin wê ya rewşa fahmkirinê wê, di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê xwe bi wê re wê weke aliyekê giştî wê, bide dîyarkerin. Di fahmkirina rastiyê de wê, mirov dikarê bahsa rengên aqil bikê. Wê ew wê, bi xosletên wê re wê xwe bide nîşandin. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê felsefe wê dema ku mirov wê di wê rewşa hizirkerinê de wê, dibînê ku wê bi rewşa fahmkirina weke têngnek bûjenî û bi wê re fahmkirinê re wê, bi zêdeyî wê, mirov wê weke kirdeyek jîyanê ê afrîner û hilberîner wê derkeve li pêş û wê were dîtin. Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, di serî de wê, werênê li ser ziman. Kirinên mirov bi mirov û jîyane mirov re salixkirina wan wê di serî de wê mirov wê weke kirde wê derxê li pêş. Wê hizra ku ew di derbarê xwe û jîyane de wê, weke kesê dîyarker wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê, felsefeya bûjenê wê ev wê weyn û rola wê di nava dîrokê de wê hebê. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê fahmbikê bê.

D wê rewşê de wê, felsefeya îdealismê de wê, weke hizrekê ku wê hemû tişt wê bi baxt bê û wê baxt jî wê ji aliyê qûdretê bi navê 'xwûdê' ku ew dihê dayîn dîyarkerin re wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, mirov wê ne weke kirde û kifşkarê wê têngna jîyane xwe bixwe jî bê bi wê re. Di serî de wê di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefe metalyalismê wê di wê rewşê de mirov wê weke kirdeyekê wê xwe bide dîyarkerin. Di wê rewşê de wê derkeve li pêş. Ber ku wê hertiştê wê xwe bixwe re wê werênê li ser ziman. Wê li ser wê kirinîya xwe û fahmkirina wê re wê ew bi fêrbûna wê re wê biwate û hêz bê.

Fahmkirina di jîyanê de wê hertimî wê bi xosletên jîyanê re wê bibê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Felsefeya bûjenê wê, di wê rewşê de wê, bi tevgerîya bûjenî re wê, pêvajoyên fahmkirinê wê bi fêrbûna kirinî re wê bikê ku wê bi temem bikê di

derkkirinê de. Di wê rewşê de wê, tevger û bûjen wê, weke du rewşên ku ew di rewşa fêrbûnê de wê hem cûda û cûda ku mirov bi aqilê bûjenê fahmbikê û hem jî bi hevdû re di çerçoveyekê de ku nirov di pêvajoyên pêşketina dîrokî de hilde li dest û fahmbikê bin. Di wê rewşê de wê, ev wê, tevger wê, xwe weke rewşek bûyî wê bide nîşandin. Tevger wê, dema ku ew bû û pê de wê, weke rewşek bûjenî wê di nava jîyanê de wê mirov dikarê wê derkbikê. Wê, di rewşa tevgerê de wê, şêwayên tevgerê ên weke bi fizîkî, kimyewî, lebatî, civakî û hizrî wê hebê. Di wê rewşê de wê, ev şêwayên tevgerê ku wê bi wan re wê karibê wê were fahmkirin wê weke aliyna ku mirov di nava jîyanê de wan dikarê kifşbikê bê.

Tevger wê weke rewşek kirinî wê temenê fahmkirinê wê weke rewşek bûjenî wê bide çêkirin. Wê di wê rewşê de wê, mirov dikarê bi minaqek hesan bi dîrokê re wê, werênê li ser ziman. Minaq ku feqiyê teyran di nava dîrokê de jîya ya. Piştî ew jîya wê bê xwediyê jîyanekê û pêvajoyên wê yên hatina jîyankirin. Piştî wê jîyankirinê wê mirov nikaribê red bikê û weke ku ew ne jîyaye wî werênê li ser ziman. Tiştê ku ew hebê û ku mirov wê red bikê wê ew bê înkâr. Wê ew ne rast bê. Di wê rewşê de wê, dema ku tiştêk bûbê û çêbûbê û hebê ku ez bêjim nîn a jî wê ew hebê. Ber ku ew heya. Ez çiqas bêjim feqiyê teyran ne jîya ya jî wê, dema ku mirov li dîrokê binerê wê kesekê bi wê navê û hebûnê wê hebê û ku ew jîya bê. Wê demê mirov, dema ku tiştêk ku ew bû û hebê wê mirov nikaribê wê red bikê. Wê di wê rewşê de wê ew tişt wê hebê. Di rewşa kirinîyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, rewşa kirinî a bûjenî wê, di wê rewşê de wê, weke aliyekê giirng wê, bi rewşa bûyînê re wê ew wê hebê ku mirov wê bi wê rengê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman bê.

Wê demê pêvajoyên kirinê wê weke rewşek û heyinek bûjenî mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, dikarê wê bi wê rengê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê di sserî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa kirinîya bûjenîyî wê, bi wê rewşê re wê ew xwediyê heyînek ku wê nikaribê wê were redkirin re wê xwe bide dîyarkirin. Piştî ku ew bû wê, ew wê bi wê rengê wê bibê.

Li vir wê dema ku mirov wê tiştêkê wê kirinekê wê bikê û ku mirov wê hê nekiriya û li wê hizirîya ku ew wê bikê û çerçove û rengê kirinê di meji de vejandiya wê, demê mirov dikarê bêjê ku ev jî wê weke aliyekê kirinî ê bûya ya. Mirov dikarê wê weke aliyekê hat hizirkirin wê bibînê, wê werênê li ser ziman û wê tefkir bikê. Wê hizirkirina wê ya ku wê ew

bi wê were hizirkirin mirov ew kiriya. Ew bûya. Ew di mejî de piştî ku ew bû ew hatiya qaydkirin. Di wê rewşê de wê mirov di farqê de jî bê û ne di farqê de bê wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, di serî de wê, werênê li ser ziman.

Hizirkirin wê, dema ku ew di mejî de wê dibê wê weke rewşek bûjenî a di mejî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Wê ew wê weke tiştêkê bûyî û rûdayî wê mirov dikarê wê werênê li sdr ziman. Wê ev wê, weke aliyekê hizirkirinê ê bûjenîyîya wê bê. Lê li vir ji aliyê wê hizirkirinê û piştê wê ya ku mirov dihizirê ku wê kirina wê pêşbixê wê hinekî mirov bi çend gotina wê bikê ku wê fahmbikê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê wê yê giring wê werênê li ser ziman ku wê, her kirin wê, weke bi serê xwe wê weke rewşekê bûjenîyî wê hebê. Her wusa wê, dema ku mirov hizrekê di mejî de wê bikê wê, ew jî wê bi wê rengê wê hebê. Wê kirina ku me weke wê hizrê di kirinê de wê pêşxist wê, ew tenê wê weke rewşek kirinî a hatî pêşxistin wê bimênê. Di wê rewşê de bo wê hizirkirinê mirov dikaerê wê, ji gelek aliyan ve gelek rengên din ên kirinî pêşbixê. Di aslê xwe de wê şînorê kirinê bi wê hizirkirinê wê nebê. Bi gelek reng û awayan mirov dikarê wê bikê û wê werênê li holê.

Lê her kirin wê weke azmûnekê wê bi me re wê fêrbûnê wê çêbikê. Wê demê ew fêrbûna ku ew kirin piştî wê hizrê bû wê, ew fêrbûna ji wê, mirov wê karibê bêjê ku tamîtamina weke wê hizirkirina ku bi wê ew hatiya kirin bê? Di aslê xwe de mirov wê bi tememî wê nikaribê wê bêjê bê. Her rewş ku ew bi hizir re bê û ankû bi kirinê re bê wê xwediyê xwemaliya xwe bi xwe re bê. Wê zêde derfeta taqlidê û bi tememî aynî weke wê çêkirin jî wê nebê.

Di wê rewşê de wê her tiştê ku ew hat pêşxistin wê di aslê xwe de wê, bi serê xwe wê, mirov dikarê wê hilde li dest û wê fahmbikê. Ev weke kirinê dikarê bê dîtin û ankû weke hizrekê ku ew hatî hizirkirin bê. Hizrek ku ew hat hizirkirin û pêşxistin wê, ew hizir wê, weke xosletekê wê, xwestina pêşxistina weke wê bikê ku wê, bi mirov bide kirin.

Kirin wê di aslê xwe de wê, di rewşa xwe de wê, weke rewşeka ku mirov wê, dikarê wê, ji wê bigihjê gelek hizran bi darêjkî weke ku mirov çawa dikarê hizrekê gelek awa û rengên kirinî bi darêjkî û hwd wê pêşbixê. Di wê rewşê de wê, ev wê weke rewşna ku mirov dikarê ji gelek aliyan ve wê li wê bihizirê û wan fahmbikê bê. Di rewşa fahmkirina kirinî û têgina wê de wê, di wê rewşê de wê, rewşa wê, weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê dikarê wê, di serî de wê, li ser wê bisekinê bê.

Li vê jî wê weke aliyekê din bi aliyê hizirkirin û kirinê a bi hevdû re û ji hevdû cûda fahmkirina wan re wê, li ser bisekinê. Di aslê xwe de wê, wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, di wê rewşê de wê her hizirkirin ku ew nekeve kirinê de jî wê ji aliyê xwe ve wê di aslê xwe de wê weke pêşxistineka kirinî a bûjenî bê. Di wê rengê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Hizirkirin wê, di wê rewşê de wê, bûyîna wê û salixkirina wê ya bi bûjenî wê ne pêwîst bê ku ew were xistin li kirinê. Di wê rewşê de wê ew ne bê şert ji wê re ku ew weke hizrekê were herêkirin bê. Di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkirina hizra bûjenê bi hizrê re wê, di wê rengê de wê bi awayekê awayekê wê xwe bide dîyarkirin. Di wê rewşê de wê, ji wê aliyê ve jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di nava hizre ku ew hatî hizirkirin û piştî kirina ku ew hatî pêşxistin de ku mirov bihizirê wê, mirov dikarê wê bêjê ku wê, wê weke du rewşên ku ew hevdû diafirênin lê ew ku ew her yekê bi serê xwe heya wê mirov dikarê fahmbikê bê. Di wê rewşê de wê, di nava ahenge hizirkirin û kirinê de wê, dîyalektika girêdanê wê di nava wan de wê hikmetê xwe bide nîşandin. Lê wê ev wê tenê wê weke dîmenekê wê xwe bi wê re wê bide nîşandin. Tişt wê bi wê rengê wê hem bi teybetî û gelemperî wê hebê. Herdû alî jî wê di temenê pêşketina hevdû de wê xwediyê xosletên hevdû bin.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê din ê bi wê re wê werênê li ser ziman ku wê felsefeya kirinê wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring wê di wê rewşê de wê, xwe bi awayekê wê, were dîtin. Di çerçoveya têgînek felsefeyî de ku mirov bi tenê li wê bihizirê wê karibê weke 'dogmayekê' jî wê xwe bide dîyarkirin û nîşandin. Di wê rewşê de wê, kirin wê bi serê xwe wê weke hizrekê wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê.

Kirin wê di her demê de wê weke panjahra dogmayê jî bê. Wê di nava wê de wê kirin ku ew bi hizrekê jî bê wê, dema ku wê pîrr zêde kirin wê bi wê re wê ji gelek alî û bi gelek kesan re wê were pêşxistin ku ew dihên bi hişkirin wê hingî wê temenê wê dogmayê wê ji holê rabikê. Wê vajî wê, ev wê bê weke rewşek tevgerîner a afrîner ku mirov wê dikarê bi wê rengê wê hilde li dest û wê fahmbikê bê.

Di rewşa kirinê de jî wê karibê bêsînor temenê hizirkirinên cûda bide çêkirin. Wê bi wê re wê bi heman rengê wê hizirkirin jî wê bi heman rengê wê karibê bê sînor wê awayê kirinîyan bi xwe re wê bide pêşxistin. Hizir wê di aslê xwe de wê weke referanseke wê di wê rewşê dew wê,

temenê dîrektifa kirinê wê bide çêkirin û hwd bê. Di wê rewşê de wê, weke wê kirinî û hwd wê, ji aliyekê ve wê weke rewşek dîtbar bê û wê zêde mirov nikaribê wê bi wê rengê şîrovebikê. Di wê rewşê de wê çendî ku wê di nava wê kirinê bi wê hizrê re wê, têkilî bi dîyalektikî wê were danîn û wê ne şaş jî bê lê wê, ne bi wê re wê bi sînor bê. Di wê rewşê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê hizirkirinê ên bi têngîn û têngihîştina kirinê re ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê giring wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman bê.

Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa wê, weke aliyekê giring wê xwe bi wê re wê bide nîşandin. Di rewşa fahmkirinê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman wê, di wê rewşê de wê, rewşa wê xwe bi awayekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Di rewşa fahmkirina kirinê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê di serî de wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman ku wê kirin wê bi pêşxistina wê re wê weke aliyekê azmûnî wê pêşkeve. Wê, di wê rewşê de wê, kirin wê di jîyanê de wê ji aliyekê din ê bi rengê fahmkirinê re wê weke cerbek di jîyanê de ku ew serkevtî û ankû ne serkevtî wê wilqsî ne giring bê wê, weke wê bê. Di serî de wê, ji aliyê kirinê ve wê, têngîn û rewşên serkevtin û serneketinê wê, ji aliyekê ve wê weke rewşna pênasekirinê wê bimênin. Di wê rewşê de tememkirina kirinekê wê bi serê xwe wê di wê rewşê de wê weke aliyekê giring ê wê yê bûyî bê. Xosletê kirinê ê destpêkê wê bi ceribandineka wê ya di jîyanê de re bê. Aliyê din wê weke ezmûneke jîyankirî bê. Aliyê din ê sêyem jî wê weke rewşeka ku wê bi xosletên kirinîyê ên di jîyanê de ku wê were hanîn li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, di rewşa kirinê û bûyîna wê de wê, weke aliyekê giring wê ev wê xwe bide dîyarkirin wê, di nava pêvajoyên jîyanê de wê, ew wê weke kirinek bûyî wê hebê. Wê, di wê rewşê de wê, di xêva jîyanê de wê ew wê hebê. Hebûna kirinê wê bi serê xwe wê bi têtikiliya wê ya bi mejîyê me re wê weke rewşek kirinî a xêvî jî wê xwediyê wateyekê bê. Di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê bi xosletên wê yên bi kirinî re wê di mejî de wê weke dager û hwd jî wê karibê ji aliyekê ve wê were dîtîn. Wê ew dagerîya wê kirinê wê bi xwe re wê di rewşa xwe de weke mifteya bîrkirinê din ên di jîyanê de ku wê bibin jî wê mirov karibê wê werênê li ser ziman bê. Di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê kirin wê weke rewşek bûyî û rûdayî wê bi mejiyekê zindî ku ew dijî

re wê weke temenekê afrîner ê çalek wê di her demê de wê xwedî weyn bê di pêşketina wê de. Di wê rewşê de wê, rewşa têgîna kirinê wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê ku mirov wê karibê pîrr ji wê bigirê û fêr bibê jî bê.

Kirin wê di nava rewşek jîyanî a rûdide de bibê. Di wê rewşê de wê, kirin wê di mekanê de wê bibê. Di rewşa mekanê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê mekan wê temenê hemû kirinan wê biafirênê. Wê hemû kiirn wê li wê bibiin. Wê her bûjen wê di nava mekanê de wê di rewşa tevgeriyê de wê hebê. Wê bi hevdû re wê têkiliyê wê dênê û wê bandûrê wê li hevdû wê bikê. Bi wê re wê, rewşên xwezayê wê bi hevdû ve girêdayî wê bijîn. Weke ku baran tê şînahî dibê, şînahî çêdibê û zindî wê dixwûn bi wê dijîn. Wê di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin wê mekan wê weke aliyekê wûcanî ê bûjenê jî bê. Di rewşa mekanê de wê dema ku mirov bahsa tevgera bûjenî wê bikê wê ew çendî ku wê di rewşek mekanî de wê bibê wê bi heman rengê wê di hundirê demekê de jî wê ew were û bibê. Di wê rewşê de dem wê weke pêvajoya bûjenê a ku ew bi tevgerî di xwe de dibê û diafirê û hwd re wê werênê li ser ziman.

Mijare mekan û demê wê di aslê xwe de wê, bi hevdû re wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê di rewşekê de wê hevdû wê bi temen bikin. Wê rewşê de wê, tevgeriyên li mekanê ku ew dibin wê di rewşa demê de jî wê weke rewşek dîtbar a afrîner bê. Tevger nebê wê dem jî wê mirov nikaribê wê salixnbikê û wê werênê li ser ziman. Wê demê wê têkiliya dem û tevgerê jî wê di rewşa mekanê de wê, bi hevdû re wê hebê. Bûjena ku ew di nava tevgerê de wê, dem û mekan wê weke awayê wê yê bûjenî bê. Di wê rewşê de wê sermedîya bûjenê wê sermedîya mekan û demê jî bê. Di rewşa bûjenê de wê, her bûjen wê di rewşa xwe ya wûcanî de wê, xwediyê rewşek mekanî bê. Her tevger jî wê, hebûna wê were wateya demê jî. Hemû kirin, tevger û hebûn wê di mekanê û demê de wê hebê. Di wê rewşê de wê dema ku mirov bahsa pêvajoyan dibê wê weke bahsa demê jî bê. Wê, di rengê de wê weke dîmenekê bûjenê bê. Mekan jî wê weke dîmenekê wê yê hebûnî bê.

Têkiliya dem û mekanê wê bi bûjenê re wê bi afrîn û pêvajoyên afirênê re wê xwe bide nîşandin. Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li sr ziman ku wê, dem û mekan wê bi hevdû re wê bi bûjenê û tevgerîya wê re wê xwediyê temenê bin. Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Di rewşa bûjenê de wê di serî de wê mirov dikarê werênê li ser ziman ku wê bûjen wê di rewşa heyînê de wê weke aliyekê giring ê ku mirov wê dikarê wê fahmbikê bê. Di rewşa dem û mekanê de jî wê, rewşa salixkirina mekanê wê bi demê re wê xwe bide dîyarkirin. Minaq wê pîvandinek ku ew dibê wê di navberîyek demî re wê xwediyê wateyekê bê. Dem wê di rewşek dîtbar de wê bi bûjenê û tevgerîya wê re wê mirov karibê wê bipîvê û fahmbikê. Di wê rewşê de wê, pêvajoyên bûjenî wê, di wê rewşê de wê, di rewşa demê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê bide me.

Dunya û roj wê du gerwêrkên ku ew bi ehvdû di rêkadiza ku em di wê de dijîn de wê hebin bin. Wê, rewşa pêvana nava wan wê bi rewşa tevgerîya wan wê mirov dikarê wê fahmbikê. Minaq wê, şev û rojevêkê wê dunya li dora rojê wê bizîvîrê. Wê di wê rewşê de wê, di 365 rojan de wê, gerîna li dora rojê wê temem bikê. Wê demê wê saleka dunyê wê weke 365 roj bê. Ev wê weke demek dunyê a bi zîvîrîna wê ya li dora rojê bê.

Di rewşa fahmkirina bûjenê a di hundirê demê de wê bi wê re wê bûjen wê di wê rewşê de wê bi tevgerîya xwe re wê, di hundirê demê de wê bibê. Bûjen wê hem rewşa demê a bi herîkîna wê re wê bi xwe re wê bide nîşandin. Hem jî wê, rewşa bûjenê a bi hebûna wê ya mekanî re wê, bide salixkirin. Di wê rewşê de wê, dem û mekan wê weke rewşna dîmenî ên bi bûjenê, pêvajoyên yên derbas dibin û tevgerîya wê re ku wê, xwe bidina dîyarkirin bin.

Di rewşa fahmkirina bûjenê de wê, bi demê re wê ew pêvajoyên ku wê yên ku ew dihên û pêşdikevin wê temenê rewşên pêşketina hiş, fahmkirin û zanînê bê. Di wê rewşê de wê zanîn wê di aslê xwe de wê weke aliyekê giring ê pêşketina mirov a di jîyanê de mirov bi wê re xwe û hewirdora xwe nasdikê fahm dikê û têdigihê. Bi wê re mirov dikarê wê jî wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkirin wê di nava xwezayê de wê destpê bikê. Wê bi wê re wê, xweza wê, têgihîştina di derbarê de wê pêşkeve. Mirov çendî ku ew bi aqilê xwe li xwezayê serdestbû wê di jîyanê de jî wê bi aqilê xwe wê, ji aliyekê din ve wê afrînerîyekê wê bide nîşandin. Marks wê di şîroveyên xwe yên li ser mirov re wê baha 'beyenibûnê' a ji xwezayê wê bikê. Çendî ku ew bibê jî lê wê di her demê û rewşê de wê mirov nikarê bê xwezayê bijî. Ev jî wê weke rastîyekê ya ku mirov wê di serî de wê werênê li ser ziman bê. Wateya beyenibûnê ku em di wateya bi aqilbûyîna mirov û bi wê ji nava zindiyên din cûdabûyîna mirov ku mirov bi wê re wê werênê li ser

ziman wê, di aslê xwe de wê ev wê rast bê. Lê wekî din wê mirov dikarê wê bêjê ku wê xweza wê, di temenê hebûna jîyanê de wê hebûna xwe wê bide domandin.

4-Naturalism wê di aslê xwe de wê dema ku mirov bahsa hebûna jîyane xwezayê wê bikê wê di serî de wê were berbîra me. Naturalism wê beremberê gotina xwezayê bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, mirov dikarê wê di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, natûralism wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê bi rewşa xwezayîya di jîyanê de re wê bahsa wê were kirin. Di wê rewşê de wê, ji aliyê felsefeyê ve jî wê, di rewşa wê de wê, weke ku wê di roja me de wê were li ser ziman wê bi têngîn û wateya ku ew bi têngîna 'hêzê serxwezayî' ku mirov îtîbarê nekê û di rewşa asayî de her tiştê bi wê re wê fahmbikê wê, temenê fahmkirina gotina natûralismê jî wê, biafirênê.

Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê bahsa têngîna natûralismê wê bikê wê, di serî de wê bi aqilê mirov wê wê di serî de wê, mirov wê di çerçoveya realismê û rasyonalemê de wê, xwediyê fahmkirinekê bê wê bi wê re wê xwediyê fahmkirinê bê.

Di rewşa fahmkirina naturalismê wê di roja me de wê, di wê rewşê ji aliyê têngînên weke wêjeyî û rewîstî ve jî wê were ser ziman. Bi rewîstî ku wê bi gotinên dervî literatura wê ku wê werênê li ser ziman bê. Ji aliyê têngînên weke wêjeyê ve jî wê, weke xwe hanîna li ser ziman a rewşan wê bi xwe re wê biwate bikê.

Di wê rewşê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê dema ku mirov bahsa felsefeya xwezayê bikê wê demê mirov divê ku cardin vegehihê li serdemên berê ên kevnera û felsefeyên filosofên weke Thales, Anaksimenes, Heraklit, Pisagor, Epdokles, Demokritos, Anaksimandros, Parmenides, Zanon û hwd hilde li dest û wan fahmbikê. Di wê rewşê de wê mirov diakrê wê weke aliyekê giring ê din ku mirov wê werênê li ser ziman wê felsefeya xwezayê wê, dema ku wê hebûnê wê kifşbikê wê li ser rewşa wê ya heyînî jî wê bihizirê. Wê bi wê re wê pirsên li ser hebûna wê, sedema hebûna wê, û rewşa wê bipirsin. Wê bi wê re wê hebûneka ku ew heyî wê ew wê, fahmbikin wê hildina li dest. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê din ê giring wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê wê felsefeya xwezayê wê, weke aliyekê temenî ê fahmkirina mirov bê. Di aslê xwe de em di dema ku pêvajoyên destpêkê ên pêşketina felsefeya xwezayê wê dibînin em bi wê re wê dibînin ku wê rewşa hebûnê wê, di wê rewşê de

wê, weke aliyekê giring wê, bi wê re wê bikina berlêpîrsînê de. Bi wê re wê, bi awayekê rasyonâlî wê şîrovekirin û hewldana fahmkirinê li ser temenekê mantiqî û derxistina li têngihîştinê rewşê weke ku ew bûya û hwd wê, weke aliyna bi xosletî ên ku mirov wê bi wê re wê fahmbikê wê werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, di serî de mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê felsefeya xwezayê wê, di rewşa fahmkiirna wê de wê, weke fahmkirina destpêkê a bi aqilbûnê bê. Di wê rewşê de wê, mirov wê, xwezayê wê bidest dîtina bi aqil bikê. Wê bi aqil wê bibînê û wê salixbikê. Wê di wê çerçoveyê de wê, hilde li dest û wê bènê li ser ziman.

Di wê reşa fahmkirina têngînên felsefeyî de wê, pêşketinên felsefeya serdemên kevnera wê, weynek navendî wê bileyizin. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov bixwezayê temenê serdemên kevnera jî fahmbikê mirov divê ku herî demên mesopotamîya ên kevn. Di wan de wê, felsefe, stêrzanî, matamatik û hwd wê bi gelek awayên wan re wê pêşkeve. Wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê di rewşa hewldan fahmkirina xwezayê şewayê pêşketina wê rewşên wê, ev têngînên ku em bahsa wê kir wê di serî de wê, weke têngîna ku wê di wê çerçoveyê de wê mirov karibê hilde lidest bê. Ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman wê 'fîzîka' aristo û piştî wê, di demên serdemên kevnera de wê bi têngînên fîzîkê ên weke bi kopernik, kapler, gelilei û hwd re wê, mirov dikarê weke temenekê fahmkirinê ê fîzîkî û têngîna wê a destpêkê wê fahmbikê. Wê pêvajoya pêşketina newton wê di aslê xwe de wê, weke pêvajoyek ku wê êdî wê teorîyên fahmkirinê ên weke li ser hebûnê, cismê, tevger û hwd ku wê pêşkevin bin. Ev wê weke aliyna din ên giring ên ku wê di çerçoveya fahmkirina xwezayê, gerdûn û hwd de bê. Di wê rewş de wê mirov dikarê weke aliyekê giring wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman bê.

Cusanus wê care pêşî wê zanîna xwezayê û metamatikê wê bikê ku wê dênê li holê. Wê felsefeya stoayî wê di rewşa fahmkirina gerdûnê û hwd de wê bi hizra ku mirov hertiştê di çerçoveya 'yekîtîyekê' de ku wê fahmbikê wê werênê li ser ziman. Cusanus wê, tékiliya xwûdê û xwezayê wê bikê berlêpîrsînê de û wê nbigihijê wê hizrê ku wê xweza û xwûdê wê ne wek hevdu bin. Wê ne yek bin. Di warê fahmkirina xwezayê de wê Cusanus wê, fahmbikê ku gerdûnek ku ew hertimî di pêşketinê de ya wê, bigihijê li hizra wê. Ev wê, weke hizirna destpêkê ên fahmkiirna xwezayê bin.

Cusanus wê, di warê fahmkirina xwezayê û têngîna wê de wê li ser gerdûnê wê bihizirê û wê di wê warê de wê, hizra destpêka gerdûnê wê kifşbikê û wê li wê bihizirê. Wê şibandina wî ya bi rengê ku mirov weke ku ew di cemê de di keştiyê de diçê û keviyê navînê û nizanê (nabînê) ku ew çem di harikê, weke təkiliya têngîna dîtbarîyê bi zanîna me ya xwezayî re wê bikê ku ew wê fahmbikê. Wê ji aliyekê ve wê li dijî gerîna dunyê li dora rojê. Lê ji aliyekê din ve jî wê bahsa têngîna dîtbarîyê wê bikê û wê bènê li ser ziman û bêjê ku wê dîtbarî wê, zanînê wê di rewşa wê ya fahmkirinê de wê, ti cismê azmanî wê, ne bi derfet ku mirov wan ji hevdû cûda bikê. Wê hebûna xwezayî wê bi têngîna gerdûnê wê weke heyînek 'dînamîk' wê fahmbikê wê bi wê re wê, çawa wê mirov wê şewkî lêgerîna fahmkiirna wê di destûrên wê de wê, li ser wê hilde li dest.

Di serdemên navîn de wê hizrên xwezayê ên wê bi têngînek olzanî wê were hildan li dest. Wê di wê rewşê de wê xweza wê weke têngîneka ku wê bi wê hebûna xwûdê wê were fahmkirin. Wê bi wê re wê hewldana fahmkiirna 'qûdreta wî' wê were fahmkirin. Di wê rewşê de wê, xweza û sazûmana wê ya adilî wê di wê rewşê de wê bê xistin temenê têngînê bi wê rengê de.

Di wê warê de wê lêkolînên ku wê li ser xwezayê wê bi zanyarî wê werina kirin wê destpêka wan wê li dora ronansansê wê bibê. Wê di wê warê de wê, Telesius wê, li ser li ser têngîna û zanîna xwezayê a bi serê xwe wê bihizirê û wê di wê warê de wê, tevlibûnên otoriteyê wê weke astengîya li pêşîya wê bibînê û wê bènê li ser ziman. Wê Empedokles wê felsefeyek xwezayê wê biafirênê. Wê, bi pergalek wî ya hizrî ya ku wê qizîncîkirin wê ew bê ku wê, werênê li ser ziman ku wê, ji bûjenê cûda hebûna fezeyê û herêkirina wê re wê, têngîna aristoteles a bi rengê 'her tişt xwezayek wê hebê wê, pûç bikê. Di hizra Aristoteles de a bi rengê «xweza ji valahiya xwe dûr digirê» û ankû hizre «valahî tûna ya» wê, tenê wê weke hizrek xwe xapandinê bê. Di serî de wê, valahiya fezeyê wê, dema ku wê were kifşkirin wê, bi wê re wê, temenê wê rengê hizirkirinê wê pûç bikê.

Di rewşa fahmkirina Telesius û ya ku wî giring dide nîşandin wê ew bê ku wî dixwest ku bi xwe spertina fêrûazmûnê ku ew zanistekê avaibikê bê. Li gorî wî mirov bi aqil meşandinê wê xwe bigihênê zanîne. Lê wê zanîna ku me xwe gihandiyê de wê, rastiya wê bi ceribandîne piştrastkirina wê pêwîst bê. Rêbazê wî ceribandin bû. Telesius wê hemû zanînê skolastîkî wê dênê aliyekê û wê, piştre wê bikê ku ew wê serî li

seh-keribendinê bide. Telesius di xwest ku ew zanîna Aristotalees bi temenî ji holê were rakirin. Lê piştire wê dema ku wê, Kopernik wê pirtûka xwe ya bi navê «*De revolutionibus orbium coelestium*» ku wê bi weşênê wê di aslê xwe de wê, ew wê ya ku wê bi awayekê xwestekî telesius dixwest ku wê bikê wê ew bi wê pirtûka û zanînen wê re wê bikê. Piştî ku pirtûk wê werê weşandin wê ji ber 'pêşgotina weşanger ku wê ew wê, zanînen pirtûkê wê ne bi serê xwe û dervî otoriteyê wê werênê li ser ziman wê, bê sedema ku wê pirtûk wê newê hildan li cidiyetê. Yê ku wê piştire wê piştrastbikin ku wê, ew pêşgotin ne ya Kopernika Giordano Bruno û Kepler wê heta devê derîyê dadgehên engizasyonê wê bê sedema wê ku ew bèn birin. Pirtûk wê li şûna geosentrik (ku wê dunyê weke nevend wê hilde) wê têtîna Heliosentrik (wê têtîna ku wê rojê wê weke navend wê hilde bê) wê pêşbixê û derxê li pêş bê. Wê hin bi hin wê dema ku wê roj wê weke navend wê were dîtin û wê dunya ku ew gilover û li dora xwe dizîvîrê ku wê were li ser ziman wê ev wê bê temenê pûçkirina hizrên dêrê ên kevn jî. Li gorî kopernik wê, hizrên pergale Aristoteles-Ptolemaios wê şaşîya wan wê werênê li ser ziman. Di dewama wê de wê hizrên Cusanus ku wî bi têtîna dîtbariyê re pêşxistiya û ne gihandîya pergalekê wê weke temenekê rêgezî ê fahmkirina kopernik jî wê biafirandiba.

Pythagoras wê di dema xwe de wê li rex hizrên Aristo ên di derbarê gerdûnê de wê bahsa wê bikê û wê bahsa agirekê di navenda wê bikê. Lê di wê demê de wê ev hizrên wî zêde wê, alaqayê wê nebînin. Lê kopernik wê kifşdikê û ji wê bi bandûr dibê. Wê di aslê xwe de wê bê peyxam ku Kopernik wê têtîha xwe ya bi pergali ku wê rojê weke navend wê werênê li ser ziman jî. Di dema xwe de wê ber bandûr û otoriteya aristotales û hizrên ev hizrên Pythagoras wê newina ser ziman. Lê piştî Kopernik wê, **Giordano Bruno** jî wê bandûra wî di wê de hebê ku ew hizrên wî werina zanî û bibina temenê fahmkirneka nû a di wê demê de. Bruno wê mirovekî dema ronansê bê û wê hizrên kopernik wê bi sayaserê Telesius wê nasbikê û wê heta dawîya jîyane xwe wê biparêzê. Kopernik wê di pirtûka xwe de wê bahsa gerdûna bêsînor wê nekê. Lê wê, ji hin gotînen wî yê ne dîrekt wê Bruno wê xwe bigihênê wê hizrê û wê, bahsa 'gerdûna bêsînor' wê bikê. Ew jî wê li ser têtîna xwûdê re wê werênê li ser ziman û wê bêjê ku 'xwûdayê bêsînor, tenê dikarî di gerdûnek bêsînor de xwe bihanîya ser ziman.» Hizra gerdûna bêsînor wê di wê demê de wê hin bi hin wê were ser ziman û wê, derkeve li pêş. Bruno li ser wê temenê wê bahsa xwezayê bikê û wê, weke ji pîrozîyekê

derketiya weke giştîya gelek hebûnên ku bi yekîti bûna wê werênê li ser ziman. Di wê warê de wê çendî ku wê di warê têngîna fezeyê de wê, xwedyê têngînek demkî bê lê wê təkiliya wê ya bi xwûdê re danîna wê, wê temenê hizirkirinên metafizîkî ên Bruno ji wê bide nîşandin.

Bruno wê gerdûnê wê bi têngîna bêsînor û ku ew dayimî pêşdikeve wê werênê li ser ziman. Bruno wê, têngîna pêwîstîniyê wê temenê wê li ser têngîna azadiyê wê bide rûnandin û wê bête li ser ziman. Wê di wê rewşê de wê bahsa 'yekîtiya dijberan' wê bikê û wê bi gotina 'çawa ku wê hûnermend wê ji reng, deng û xêzkirinên dijber ew hûnera xwe di ahengek yekîti de wê çêbikê w, xwûdê jî wê hemû dijberîyan wê werênê cem hevdû û ji wan wê ji wan wê gelean wê biafirênê. Di wê rewşê de wê ew ê bi wê rengê wê bahsa xwezayê wê bikê.

Di wê rewşê de wê Bruno wê çendî ku wê weke filosofekê ku ew bi metafizîkî dihizirê jî wê di nava hizrên xwe de wê hin têngînên ku em li vir li berçav bigirin wê werênê li ser ziman. Wê gotinên weke 'valaya ku felsefe bi olzaniyê re alaquadar dibê. Erka felsefeyê wê ew bê ku ew xwezayê fahmbikê û wê derxê li têngihîştinê. Wê li gorî wî, di zanîna xwezayê de pêşveçûyin wê, her aliyên xwûdê wê vekirina wan bê û wê derkkirina aliyên ne dîyar bê. Wê bi wê rengê wê bihizirê û bêjê ku 'xweza xwûdê bixwe ya, bi wê re tişî ya. Wek xwûdê sermend û xweşik a. bo vê yekê bi hêstek dilxweşi cihê lê avêtinê ya. ' Wê bi wê rengê wê ew wê werênê li ser ziman.

Wê piştî wî re wê, Bruno wê, di hizrên xwe de wê bi wê rengê wê, bi wêreyî wê werênê li ser ziman. Lê di wê demê de wê, hizrên kopernik ku wê hanîna li ser ziman wê, kapler û gelilei wê, bikina mijare piştrastkirin û fahmkiirn. Wî li ser xwezayê hizirkir û wê ahenge wê xwest ku wê bi matamatikê wê fahmbikê û werênê li ser ziman. Wê hizreka din ku wê berê Pythagorasîyan wê werênina li ser ziman û wê bêjin ku wê, di xwezayê de hinekî matamatik wê hebê wê, ev wê bi kapler re jî wê were ser ziman. Wê bi wê re wê, têngîna gerdûnê a Pythagorasîyan wê bi matamatikê wê bikê mijare cerbê û wê bête li ser ziman. Wê weke pergalekê wê werênê li ser ziman. Wê di dewama wê de wê ew wê kifşbiikê ku wê gerîna gerwêrkan ku wê bi awayekê 'elips' bê. Wê, di wê rewşê de wê, têngîna gerdûnê wê şîroveyek wê ya bi matamatikê re wê bi wê rengê wê pêşbixê. Kar û xabata kapler wê gelilei wê hinekî din wê pêşdetir bibê. Gelilei wê kifşbikê ku wê Kapler wê pergalekê wê werênê li ser ziman û wê dervî têngînên pythagorasîyan wê, ew wê werênê li ser ziman. Wê ev wê piştre wê weke 'paqijkirina pergalek kapler ji

bermehiyên pythagorasiyan wê paqij bikê' wê were binavkirin. Wê li gorî gelilei wê gerdûn wê bi sazûmanên ne bi keyfi ne jî wê bi têngînên nepenî û ankû mîstikê wê karibê were vegotin. Li gorî wî rastarast bi ceribandinê dikarê were fahmkirin. Ev jî wê bi rêya naskiirna destûra matamatikê a xwezayê re wê karibê bibê. Wê vê rengê hizirkiirna Gelilei ê di derbarê xwezayê de wê Da-Vinci wê bahsa wê bikê. Li gorî wî wê ceribandin wê temenê zanistê bê. Hemû rewş û bûyarên di xwezayê de wê, bi sedem û bandûrên wan re ku wê bi hevdû ve wê werina girêdan wê bi destûrên pêwîstîni ên xwezayê re wê ew were û bibê. Di wê warê de wê li ser temenê Gelilei wê Hizrên Da-vinci jî wê, weke pergalekê wê werina pêşxistin.

Gelilei wê çendî ku wê bi hizrên Kopernik wê baweribkê lê wê, hizrên xwe li ser wê ên di serê xwe de wê newênê ser ziman. Wê dewama bikê ku ew li ser têngîna fîzîkê a aristo ku ew fêran bide. Lê wê di wê navberê de wê, teleskopekê wê çêbikê û wê bidest lêkolîna peyka Jupiter wê bikê. Piştî kifşkiirna xwe re wê, êdî wê hizrên xwe wê bide hanîna li ser ziman bikê li dora 1610an.

Piştî vegotina gelilei wê dêr wê, xabatên Kopernik wê qadaxabikê û wê, ji wî bixwezê ku ew dev ji xabatê xwe berdê. Lê ew wê nakê. Wê di dewama wê de wê, daq(leke)ên rojê û Venusê pêvajoyên gûharînê ku wê derbaskirina wê bidest hanîna wan ali ser ziman bikê. Wê ev hizrên gelilei wê hizrên aristo wê pûçbikê. Wê bi wê re wê, dema ku wê, dêr wê li dijî wê bisekinê wê ew wê hizrên xwe wê li hemberî wê werênê li ser ziman. Dêrê jê xwest ku ew ji xalkê re ragihênê ku ew pergale Kopernik şaş a. Wê bi wê re wê, temenê xwe wê di bin çavdêriyê de wê derbas bikê. Wê gelilei wê bi wê re wê, xabatên xwe wê bidomênê. Wê di reşa gihiştina ya zanist wê derpêşa xwe gihandina ya giştî wê bikê. Ya ku gelilei kir wê, di zanîsta xwezayê de wê weke temenê fahmkirinê wê cerbê û matamatikê wê bigihênê hevdû. Li gorî wê seh jî wê temenê derkkirinê bê. Lê wê cerb wê bi çavdêrî û ceribandinê re wê bi wê mirov pêwîst bê ku mirov xwe bigihênê fenomenan.

Wê di demên piştre wê, hin bi hin wê hizrên xwezayê ku wê pêşkevin wê çerçoveyekê wê bi xwe re wê biafirênin. Lê wê, têrê nekin ku mirov bigihênê encamên giştî mazin. Wê di wê demê de wê, Francis Bacon wê weke kesekê ku wê hemû çerçoveya bi hizir û felsefeya xwezayê re hatî ser ziman wê fahmbikê û wê bi wê re wê, li ser wê re wê bigihijê têngihîstinek xort. Hizirkiirina xwe wê bi gotina 'Zanîn mirov bi serdixê' re wê werênê li ser ziman. Wê hizrên xwe li ser zanista demê wê werênê

li ser ziman. Wê weke zanistekê dema ronansansê bi felsefeya xwezayê dihizirê wê were dîtin. Wî keşfkirin derxist li pêş.

Bacon wê di aslê xwe de wê çerçoveya ku ew dihênê ser ziman wê temenê zanîsta xwezayê a demên hemdem jî wê ji hinek aliyan ve wê, bi rêbazî biafirênê. Hizrên wî yên ku wê di çerçoveya pergali de wê werina ser ziman wê, piştî wê werina bi pergali kirin. Li gorî wê, Felsefeya dema kevnera a yewnan wê, bi axlaqê, ya roman bi huquqê û ya serdema navîn wê bi olzaniyê wê xwe meşkul bikê. Wê têgîneka ku wê dewlemendtir bikê a weke ya xwezayê wê ber vê yekê wê bêalaqa wê bimênê.

Her çendî ku wê, di wê demê de wê, di dema ronansansê de wê filosofê wê demê wê di çareserkirina pîrsgirêkan de wê ne têr jî bin lê wê bi hizrên ku wan hanîna li ser ziman wê çerçoveya pîrsgirêkên zêhnî û hwd wê, dênina li berçav. Sedsalên piştî ku wê bi tekoşînên felsefikî, çînî û hwd re wê derbas bibin wê bê para wan ku ew wan çareserbikin. Û ankû ew çareserîyekê ji wan re bibînin. Bacon wê di wê demê de wê di serî de wê, bi rewşên weke zêhnê û astengiyên weke pêşdîtinên me ku wê weke astengiyên giring ên fahmkirinê wê biafirênin wê li ser wan bisekinê. Di wê rewşê de wê, wê di aslê xwe de wê, hewldana xwe gihandina zanîna rast wê, ji wê demê û pê de wê zêdetirî wê weke hewldanaka nava hizirkirinê a felsefeyê û bi teybetî felsefeya xwezayê û hwd re wê xwe bide nîşandin. Lê di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê hizrên ku wê pêşkevin û ankû wê werina pêşxistin wê bina temenê pêşketina zanîna û felsefeya xwezayê. Ji wê demê û pê de wê kî were wê hinekî wê tevlikirina xwe wê bikê. Wê, di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Zanîna xwezayê wê weke zanistekê û çerçoveyek zanîstî bi serê xwe pêşketina wê, di aslê xwe de wê, weke qazanca herî mazin a vê demê û weke pêşketina wê ya dîrokî jî bê.

5. Rasyonelîzm wê weke têgîneka aqilîtiyê jî wê were zanîn wê di warê fahmkirina xwezayê, hewirdorê û rewşên jîyanî, aqilî, felsefî û zanîstî de wê, aqil û zêhn wê di temenê pêşxistin û bi wê gihiştina zanîna re wê derxê li pêş. Wê ev têgîna aqilîtiyê wê, di her demê de wê weke çerçoveyek têgînî a felsefeyî jî wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, weke xosletekê aqilê me yê ku em dimeşênin jî wê dikarin wê werênina li ser ziman.

Di wê rewşê de wê, zanîna zelal wê bi matamatikê re jî wê werênê li ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê weke zanîna safî jî wê bibînin. Wê weke ku wê bi wê re wê werênê li ser ziman wê gihiştina li aqil û rastiyê

wê bi aqil re wê bînê. Di wê warê de wê, têtîna rasyonalmê wê, weke têtîneka aqilitiyê wê rexneyên wê li rêbazên zanistî ên weke ceribandîne û hwd jî wê hebê. Di rexneyên xwe de wê bêjê ku wê, çendî ku wê bi wê bigihijê li zanîna 'rast' jî lê wê gelek rastiyên aqilî wê dervî rastiyê bihêlê ku ew wan weke rastiyê nebînê bê.

Di çerçoveya felsefeyê de wê, dema ku mirov bi dîroka wê re wê werênê li ser ziman wê Eleayî, Pythagorasî, platonî û ankû 'platoniyên nû' wê weke ku mirov di çerçoveya wê têtîha rasyonalmê de wê werênê li ser ziman bê.

Wê di nava wê têtîna aqiliyê û ya ceribandiniyê de wê, mijarên ku wê weke yên temen wê li ser wê werina nîqaşkirin wê yên weke 'koka zanîne' û hwd bê. Di wê warê de wê, aqilperêz wê weke ku wê bînê li ser ziman wê, fahmkirina xwezayê wê bi meşandîna aqil re wê, bi xwe gihandîna zanîna wê re wê, weke aliyekê temen wê bibînê. Di wê warê de wê, dema ku mirov li rewşa gihiîna li aqil binerê wê, rewşa aqil meşandinê wê çendî ku wê weke rêya gihiştina li zanîne wê were dîtîna jî lê wê, rewşa aqil meşandinê wê weke rewşeka ku wê dervî aqilê ceribandîne û ankû bi rêyên ceribandîne gihiştîne jî wê red nekê. Di rewşa gihiştina zanîne a filosofên di wê çerçoveyê de ku mirov hilde li dest wê, aqil meşandinê û ceribandîne wê bi hevdû re wê, bikin.

Di sedsale 18'min de wê felsefeya ceribandîne wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Wê weke rêya gihiştina li zanîne a rast wê rêya zanistî a ceribandîne wê were dîtîna. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, bandûra aqilperêziyê wê, hin bi hin wê bi wan rexneyan wê kêmbibê. Lê di wê rewşê de wê, rewşa kesên weke Kant ku wê di wê warê de wê, di nava hewldanakê de bin wê, bixwezin ku ew aqilperêziyekê jinûve di demê de bidîna vejandin û pêşbixin.

Dema ku mirov dîroka rasyonalmê dihilde li dest mirov dibînê ku wê gelek têtînen cûda wê di wê çerçoveya wê de wê pêşkevin. Lê ku mirov ji kîjan aliyê ve binerê wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, weke li aliyê wê yê din ê weke vajî wê felsefeya ceribandîne wê bi têtînen pozistivîsmê û hwd re wê xwe bide nîşandin. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê din ê giring ku mirov rasyonalmê wê hilde li dest ku wê ji temen ve wê weke ku wê were rexnekirin jî ku wê ji temen ve wê ji alaquadarbûn û fahmkirina pîrsgirêkên civakî wê xwe dûr bigirê û wê di rengekê felsefeya olzanî de wê zanîna û zanistê wê li wê binerê bê. Têtînen demên hemdem ên weke yên descartes û bi wê re xate kartezyenê mirov dikarê wê di wê rewşê de wê bi bîrbixê.

Ji aliyekê din ve jî wê ev rewşa aqilperêzîyê ku wê bi têtgînek îdealistî re wê were bisînorkirin û tangkirin wê aliyê din ê ku wê temenê tang û şaş fahmkirinên wê û rast nêzîknebûnên wê jî bê. Minaq wê dema ku wê weke ku wê bûjenê bi tîne ve wê girêbidin wê weke 'ezîyeka ku ew di xwe de hatî hapiskirin wê, li ser wê ezîya hatî hepiskirîn re wê bahsa ji xwe wê zanînen bûhûrîner ku wê biafirênê wê bi wê bahsa wê bikê. Lê li vir wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku mejiyekê ku ew di xwe de girtî wê nikaribê zanînen pêwîst bo dunya derve biafirênê û werênê li ser ziman. Wê di wê rewşê de wê şaş fahmkirina pêşî wê xwe bi wê re wê bide nîşandin.

Gotina 'rasyonalismê' wê di zimanê civakî ê asayî de wê di wateya li ser temenê xwe rûniştin, bi mantiqî dîtin û nêzîkbûn, rast fahmkirin, çerçoveya giştî a rast, ji hêst û hîsan dûr nêzîkbûn û hwd wê bi wê re wê werina li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ew wê were fahmkirin. Lê di aslê xwe de wê dema ku mirov wê bi felsefeyê re wê hilde li dest wê, çendî ku wê van wateyan wê red nekê jî lê wê ji wan cûdatir wê bi hinek têtgînen din ên felsefeyî re wê were li ser ziman. Wê li rojava wê, ji platon û aristo bigira heta ku wê bigirê spinoza, Leibniz, descaertes û hegel wê, di yelpezeyek berfireh de wê, zane û filosofên ku mirov di wê çerçoveyê de dikarê wan werênê li ser ziman wê werina dîtin.

Me li jor di beşa 'metalyalismê' de di aslê xwe de wê çerçoveya felsefeya wê hinekî hanî li ser ziman. Di wê beşê de wê dema ku me ew ne hanîba ser ziman wê pêwîstî bi wê heba ku me hinekî ew bi wê re bihanîya li ser ziman. Di wê rewşê de wê dema ku mirov wê werênê li ser ziman wê rasyonalism û ankû 'aqilperêzî' ku wê bînen li ser ziman ku mirov wê bi aqilê xwe wê bi meşandina aqil wê bigihijê zanînen. Gotinên weke gihiştina li zanînen bi rêyên 'dervî ceribandînen' wê, weke gotinna ku wê tenê wê di çerçoveya aqil de wê werina li ser ziman bin. Di wê rewşê de wê fahmkirina rasyonalismê bi mantiqê û ankû li ser temenê wê, weke aliyekê ku ew bi wê tefkir dikê bê. Ev wê, tenê wê weke aliyekê ku wê bi wê hizirkirin bê. Piştî ronansên û pê de wê, rêyên ceribandînen û rêbazên zanistî wê werina pêşxistin. Wê bi wan wê rêya gihiştina li zanînen wê werina pêşxistin. Wê dema ku wê ev wê zêdetirî wê derkevina li pêş wê, êdî wê hin bi hin wê, aqiltî jî wê, ji aliyekê ve ku wê xwe dervî wê bihêlê wê weke têtgînek 'îzolebûyî' wê were û li holê wê bimênê.

Di aslê xwe de wê, di serdema me de ku wê weke serdemek zanistê wê were dîtin û bi navkirin de wê rêyên zanistê û rêbazên wê çendî ku wê werina bikarhanînen jî lê wê rêyên aqil meşandînen wê weke ku em di nava

civakê de dibînin wê dervî mejî wê newina hiştin. Lê li vir wê, di rewşa fahmkirinê de wê, fahmkirina kirina jîyanê û her wusa weke aqilekê fahmker wê pêşxistina wê zêdetirî wê rasyonalem wê weke ku wê girtî bimênê di xwe de wê dîmenekê wê bide dîyarkiriin li berçav. Têgînên weke axlaq, metafizik, ol û hwd wê, di aslê xwe de wê weke têgîna bi wê rengê bin. Wê dervî mejî û derke mejiyê kes û civakê bin. Ev rewşa bi pirsgirêkî a bi fahmkirinê wê weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Rasyonalemê ku mirov dervî têgînên weke baweriyê û hwd wê hilde li dest wê weke têgînek felsefeyî wê di pêşketina zanîst û temenê wan de jî wê di pêşxistinê de wê weyna wê newê redkirin. Wê di wê rewşê de wê, rengê şirovekirina wê ya bi descaertes, Hegel, Kant û hwd re wê, di wê rewşê de wê, bi mejiyekê girtî wê dîmenekê wê bide nîşandin.

Derketina felsefeya pozitivismê li pêş li hemberî wê weke têgîneka aqilê cerbî wê, di wê rewşê de wê, bi xwe re wê ne tenê wê weke rêbazek fahmkirinê a zanistî bê wê bi wê re wê, temenê fahmkirina rasyonalemê a bi wê rengê a di demên berê de ku ew pêşketîya jî wê bide nîşandin.

Li vir di aslê xwe de em wê divê ku mirov rasyonalemê di nava felsefeyê de pêşketî û ya weke herikînekê pêşketina rasyonalemê a ji dema ronansê ji hevdû cûda fahmbikê. Di dema ronansê de wê filosofên weke Spinoza, descaertes, Leibniz û hwd re wê pêşketina xwe ya di demên hemdem de wê bide çêkirin weke herikînek van deman. Di nava felsefeyê a di demên kevnera û hwd de pêşketina wê, weke rasyonelize kirina felsefeyê û bi temenekê baştir hanîna li ser ziman wê, felsefeyê wê, bigihênê li temenekê fahmkirinê jî. Di aslê xwe de ew rasyonalemê ku ew di felsefeyê de di wan deman pêşket wê ji hinek aliyan ve wê wê ji ya rasyonalemê piştê a ku wê pêşkeve wê pêşketîtir û zêdetirî bi fahmtir bê. Wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê bi wê re mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, di wê rewşê de wê, weke herikînekê pêşketina wê ya piştî demên ronansê wê bi temenekê îdealistî wê weke ku wê Hegel û Kant wê pêşbixê wê ji temenê fahmkirina jîyanê qût wê bi têgînek metafizikî a bi aqilî di nava hewldana fahmkirinê de bê. Di wê rewşê de wê, metafizika demên hemdem wê hinekî jî wê weke aliyekê wê û temenê wê weyn wê bi hebûna xwe re wê bileyizê. Di wê rewşê de wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê fahmbikê wê têgîna ceribandîna ku wê li hemberî ya rasyonalemê wê bisekinê û wê bêjê ku 'bûyinê ve zanîn tûna ya' û weke ku wê weke ku Locke wê

werênê li ser ziman ku wê 'mirov di destpêkê de weke lawhayek boş' a ne nivîsandî wê bibînê û wê bènê ser ziman jî wê, di aslê xwe de wê, weke têgîneka kêmfahm û kêmzan mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Çendî ku mirov nikaribê ceribandinê redbikê wê mirov nikaribê herêbikê ku mirov ji bûyîna xwe ve wê ne xwediyê hin girtinên ji dêûbavê xwe ê bi xwe re bê. Di roja me de wê, teoriyên jîr û zêhnî ên bo pêşketina zaroyê û fahmkirina wê ku wê werina pêşxistin wê, temen û çerçoveyek fahmkirinê wê di wê warê de wê karibin bidina me. Di wê warê de pêşketinên bi genetikê re wê, gelek gûhartinan wê di fahmkirina di wê warê de wê bi mirov re wê bidina çêkirin. Di wê rewşê de wê mirov dikarê weke şewayekê û rêbazekê zanistî wê dikarê pêşbixê û wê werênê li ser ziman ku wê, rasyonalmê ji awayê wê yê pêşketî rizgarkirina wê û bi têgînek pozitivist fahmkirina wê û di çerçoveya aqilê kirinî de wê fahmkirina wê û bi temen û rêgezkirina wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê fahmkirinê ê ku mirov karibê di demên pêşarojê de li wê bihizirê bê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê salt pozitivism wê ji rasyonalmê ne kêmtir wê xwediyê dogmatismê bê.

Ji xwe şiroveyên pozitivismê ên ku ew di roja me de dihên ser ziman wê yên sedsalên 18'min û 19'min bê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê hilde li dest wê, rewşa fahmkirina zanistê wê, bi serê xwe wê, weke aliyekê ku wê, mirov dikarê wê, bi azûmûn, fêr û ceribandinê re wê, fahmbikê û hilde li dest bê. Di wê rewşê de wê aqil wê dema ku wê di daraza xwe de wê derbas bikê wê ji aliyekê ve wê bi awayekê ceribandinî wê, bikê ku wê di berçav de wê derbas bikê bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê weke filosofên serdemên kevnera wê di roja me de wê beremberê wan profesorên roja me wê, di wê warê de wê, bi wê aqilê wê, zanyariya xwe wê pêşbixin. Lê li vir wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rasyonalmê wê, di wê rewşê de wê, pêwîstiya wê bi mantiqê hemdem fahmkirina wê hebê. Di wê rewşê de wê, Descartes jî, Hegel jî û Kant jî wê, di wê rewşê de wê, weke rewşna ku wê di aslê xwe de wê çendî ku wê di çerçoveya têgîna rasyonalmê de wê werina hanîn li ser ziman jî lê wê bi rengên felsefeyên xwe wê, bi qûtbûnîya wan a ji jîyanê û bi gîyanek ji jîyanê qût hizirkiirna xwe re wê dervî rasyonalityek jîyanî wê xwediyê fahmkirinekê bin. Di çerçoveya wan de wê, di çerçoveya teorîya wan de wê, lêgerîna li rasyonalityê wê, ew nebê rasyonalityek di jîyanê de. Rasyonalitya jîyanê wê temenê wê li

ser fahmkirina bi kirinî bê. Di her rewşên fahmkirinê ku ew pozitivism jî bê wê di çerçoveya xwe de wê xwediyê rasyonalitya xwe ya bi mantiqê xwe re bê. Ev wê weke aliyekê giring ê ku mirov wê dikarê wê, di serî de wê, werênê li ser ziman bê.

Li vir wê dema ku mirov bahsa girtina zanîne bi çavdêrî û ceribandîne wê li vir wê di cih de wê aqilekê ku ew di rewşa xwe de ew, bi kirinîyê re wê kifşdikê û dahûr dikê û wê fahmbikê wê bi girtina çerçoveya bûjenî li pêş re wê were berbîra me.

Di aslê xwe de wê, têgîna rasyonalitya wê, çendî ku wê di çerçoveya metafîzîkî de wê bi wê rengê wê bi felsefîkî wê were li ser ziman lê wê, weke têgîneka ku wê, felsefeyê weke têgîneka fahmkirina jîyanê a realist wê bi pêşketina wê re wê, were dîtîn bê. Di wê çerçoveyê de weke ku me li jor bahsa rengê fahmkirina wê ya di nava civakê de kir. Wê ev rengê wê, di wê çerçoveyê de wê, xwediyê felsefeyek giştî a realist bê. Di rengê ku ew dihê fahmkirin wê, di rewş û cihê xwe de fahmkirina wê ya zelal û ne bi nepenî wê were dîtîn. Di wê rewşê de wê, piştî ku wê, bi felsefeyên olî û hwd re wê were şîrovekirin û wê bi wan re wê bi sînor wê were hildan li dest re wê, êdî wê bi wê rengê wê weke fahmkirineka tang a bi metafîzîkê a îdealist wê were dîtîn û ser ziman.

Bawerîya fahmkirina rasyonalitya wê bi jibûyinêbûyîne hebûna zanîne û mantiqê re wê werênê li ser ziman. Mantiq wê weke elementek bingihîn a fahmkirinê wê were ser ziman. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkirinê a rasyonalitya wê, bi meşandina aqil û darazê re wê, were dîtîn.

Li gorî rasyonalitya wê rêya teqez a bi wê gihiştina zanîne wê aqil bê. Wê aqil wê weke temenekê teqez ê rastiye û fahmkirina wê were dîtîn. Rêgezên aqil wê, di wê rewşê de wê bo wê rêgezên bi wan gihiştina zanîne bin. Li gorî rasyonalitya wê xwezayî û mirov jî afirandî wê xwûdê bê. Ber vê yekê wê, aqil mirov û xweza wê ji heman çavkaniyê bin. Bi gotineka din wê di nava xweza û aqil, bûjen û zêhnê de wê têkiliyek wê hebê. Bi vê yekê mirov bi rast aqil meşandinê re û bi aqilê wî yê ku ew jibûyîna wî hatî wê, bi wê beî ku ew mihtacê ceribandîne bê wê gerdûnê û mirov wê fahmbikê. Wê nepeniyên wan wê derxê li hoilê li têgihiştinê.

Di wê rewşê de wê, bawerîya bi aqil a bêsînor wê hinekî wê pêşketinê bi aqil ên piştî ronansê bi matamatîkê, fîzîk û xwezayê û hwd re ku wê bibin wê bina temen. Di wê rewşê de wê, rewşên bûjenê û

hebûna bûjenî ku ew 'dîyar in' li berçav wê, mirov wê bi aqilê wê bi hesanî wê bigihiştta fahmkirinekê.

Wê di dema ronakbiriye de wê bi zêdeyî wê ew baweriya bi aqil wê were dîtin. Kant wê bi gotina «wêrekirina bi karhanîna aqilê» re wê mijarê wê werênê li ser ziman. Di demên felsefeyê de wê, her tişt wê bi aqil wê were fahmkirin. Di aslê xwe de wê ev wê weke kevneşopîyekê wê hebûna xwe wê bide nîşandin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê mirov wê, bi wê bawer bê ku wê, gerdûnê, rastiye, hebûnê û hwd wê, bi aqilê xwe wê bigihijê fahmkirina wan. Di aslê xwe de wê, di dema ronekbiriye de wê weke aliyekê giring wê zêde derketina li pêş a hizrên ku ew hatina li ser ziman wê, hinekî wê ev wêretî wê di temenê wê de wê hebê.

Weke epistemolojiyek din emprîsîsm wê, di wê rewşê de wê, bi têngîna aqilê ji ceribandê dihêt wê bi wê re wê derkeve li pêş. Li vir gotinên empîristan mirov dikarê li du rewşan wan werênê li ser ziman. Yek wê weke ku wê Locke wê werênê li ser ziman ku wê, belleka mirov wê weke vala wê werênê li ser ziman bê. Wê bi wê re wê bi demê re wê, bi fêrûazmûnên jîyankiirne re wê mirov wê bidest girtin û gihîna li zanîne wê bikê. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê çendî wê bi awayekê wê têngîna felsefeyî a kirinî wê derkeve li pêş jî lê wê ji aliyekê din ve jî wê, bi întibaya zanînen ku ew jibûyîne dihê ku wê weke di rewşa fahmkirina cewherê bûjenê de ku wê, weke têngîna mifteyî nebîne jî wê, weke alyekê din ê îdealist ê bi emprîsîsmê re ku mirov dikarê wê werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, ji temen ve wê, wê demê wê ne bi felsefeya zanîstê lê bi têngihiştina rasyonalmê wê weke ku wê bihizirê wê întibayekê wê bide me.

Li gorî Bacon wê, ku wê weke yek ji avakerekê wê felsefeyê bê wê, bi hizra wî weke li gorî emprîsîsmê wê aqil wê tenê weke darêjka gihiştina zanîne bê. Erka wê bi pêşxistina rêgezên aqil û çalakiyê re wê xwe bide nîşandin. Bi gotinaka din wê aqil zanîna ku bi sehan hatî girtin wê di hevgiirtina wan pêşbixê de û di rexneyê de derbasbikê. Wekî din bi derketina ser bûjenê re wê beî rêyeka têkilidanîne wê gihiştina li zanîne wê nebê.

Rasyonalm wê weke têngîneka felsefeyî a ku wê bi mantiq û darazê wê bikê ku ew bigihijê li rastiye bê. Wê, di wê rewşê de wê rêya yekane a bi wê gihiştina zanîne û rastiye wê, aqil bibîne. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê, aqil û gihiştina li rastiye wê bikê wê, di wê rewşê de wê, ji aliyekê din ve jî wê, mirov wê, weke kirdeyekê ku wê were dîtin

têgîna hûmanismê jî wê were bîra me. Humanism weke têgîneka felsefeyî, hûnerî û hwd wê, piştî ronansansê wê li ser esasê hildana li navenda xwe a mirov re wê pêşkeve.

6.Humanism wê weke têgîneka felsefeyî wê, di serî de wê mirov di çerçoveya mijareka me de di dewama wê de mirov wê hilde li dest. Di wateya xwe de wê, dema ku mirov gotinê wê dihilde li dest li dest wê weke têgînek ku wê hêzkirina mirov, fahmkirin û hildana li navendê weke kirdeyekê wê hilde li dest bê. Di wê warê de felsefeya hûmanismê wê, wê weke felsefeyek mirovîtiyê û ankû mirovatîyê ku wê bi wê re wê, were li ser ziman wê, bi pêşketina têgîhiştina mirov û weke kirdeyekê hildana li navenda fahmkirinê re wê xwe bide nîşandin. Piştî ronansansê wê bi zêdeyî wê hin bi hin wê, hûmanism wê pêşkeve. Bandûra pêşketina dema ronansansê a bi aqilê mirov û her wusa derketina li pêş bi aqilê û bi xwe bawerbûnê re wê, têgîna mirovtiyê jî wê bi xwe re wê ji aliyekê ve wê bide pêşxistin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring ê giring bê ku mirov wê fahmbikê wê, hûmanism wê, di wê rewşê de wê, weke têgînek aqilî a pêşketinê wê bi xwe re wê, bide nîşandin.

Hizrên wekheviya mirov, pêşketina mirov weke kirdeyekê ku ew li ser kirin, çalakî û kiryarên xwe weke berpîrsîyar were dîtin û hwd re wê, bi wê re wê pêşkeve. Ji serdemên kevnera û heta serdemên navîn wê, çendî ku wê xateka felsefeyê a ku wê mirov wê bikê ku wê di wê de wê fahmbikê wê pêşkeve jî lê wê, bi felsefeyî wê li şûna mirov wê gotina 'xwûdê' wê weke navenda wê gotinê wê hertimî wê pêşkeve.

Di wê rewşê de wê, dema ku wê têgînên weke hûmanismê wê pêşkeve wê, di wê rewşê de wê, weke ku mirov xwe 'weke xwûdê' bibîne wê, di têgîh û rengê fahmkirinê de wê, were dîtin. Rexneyên ku wê li têgîna hûmanismê wê werina kirin jî wê, di aslê xwe de wê ji aliyekê wê ve wê rastiya wê ji wê aliyê ve wê bide nîşandin. Her wusa bi hişmendî bûyîna weke vînekê û ankû bûyîna xwediyê vînekê di nava xwezayê xwe ya mirovî de wê, bi zêdeyî wê, temenê nîqaş û fahmkirinên demê wê xwe bide nîşandin bê.

Di wê rewşê de wê, weke aliyekê din mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê piştî ronansansê ku wê bi wê rengê wê têgînên weke 'hûmanismê' wê pêşkevin wê hinek rengên fahmkirinê ên weke bi îdealistî wê weke 'raperîneka li dijî xwûdê' jî wê bibînin û wê werênina li ser ziman. Ber ku wê, di wê rewşê de wê, hin bi hin wê bi aqil re wê di encama pêşketinên bi aqilî ku wê bibin re wê, mirov wê weke kirdeyekê dihizirê û dibîne û di derbarê kiryar û kiirnen xwe de xwedî gotin û

biserê xwe ya wê, were dîtin û pêşkeve bê. Ev jî wê, weke aliyekê ku wê, di serî de wê, di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin bê.

Her çendî ku wê têngîna hûmanîzmê wê bi felsefeyî wê di fahmkirina xwe de wê xwediyê têngîna azmûngerîyê û ceribandîna wê weke ku wê derxê li pêş jî lê qalibê xwe bi xwe bawerkiirîna a bêsînor yê rasyonîzmê wê, bandûra wê ji aliyekê ve wê li rengê pêşketîna wê bibê. Di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, rewşa fahmkirina bixwe bawerbûnê de wê hûmanîzmê wê weke têngînek mirovî a ku wê bi felsefeyî wê di wê rengê de wê piştî ronansansê wê pêşkeve û derkeve li pêş bê.

Mijare têngîna hûmanîzmê û fahmkirina wê di aslê xwe de wê, di çerçoveya bi aqil û encamên wê bixwebûnê û gihiştina têngîna bi serêxwebûyîna re wê, mirov wê weke kirdeyek jîyanî wê derkeve li pêş. Hişmendîya mirovî ku ew pêşdikeve wê, di aslê xwe de wê bandûra wê li felsefeyên ku wê ji wê demê û pê de wê pêşkevin jî wê zêdeyî wê bibê. Têngînen weke rasyonîzmê ku wê xwe di têngînek metafîzîkî de wê girtî bihêlin wê, di wê warê de wê, hatina wan ya li hemberî wê, li ser wê esasê mirovbûnê bê. Di wê rewşê de wê, felsefeyên ku wê di wê de wê, bi zêdeyî ku wê, mirov di wê de wê li pêşbê û bi fahm û hiş bê wê, pêşkevin. Têngînen weke egzîstansiyalîzmê û hwd ku wê di dewama wê de wê piştî wê bi aqil wê pêşkevin wê di wê rengê û şewayê de wê, weke ku wê xwediyê awayekê pêşketîna bin. Ku wê were wateya hebûnîyê jî wê egzîstansiyalîzmê wê, di aslê xwe de wê, di wê çerçoveyê de wê, bi têngînekê hebûn berê ceewherê dihêt» re wê, di wê rengê de wê, bi têngînekê wê xwe bide nîşandin. Di wê rewşê de wê, hebûnê wê li ser ceewherê û hemû tiştî re wê weke têngînek temenî wê fahmbikê.

Di rewşa fahmkirina têngîna hûmanîzmê de wê, di wê rewşê de wê fahmkirina wê ya bi rengê 'mîrov, temenê hemû tiştî ya' wê, di aslê xwe de wê weke têngînekê ku wê di wê rengê de wê xwe bide nîşandin bê. Mîrov wê, di wê rewşê de wê, di jîyanê xwe de wê, weke ku wê li şûna têngîna xwûdayê xwe wê bidest hizirkirina xwe wê bikê. Her wusa wê, di wê rewşê de wê, mirov wê bi zêdeyî wê weke têngînek navendî a fahmkirinê wê bi wê re wê, pêşkeve. Li dora mirov û kirin û kiryarên mirov wê temenê dîtinê, nerînê, fahmkirin û gihiştina li têngîhiştinê wê were û bibê. Di wê rewşê de wê, ew wê weke aliyekê mirovî ê bi fahmkirina mirov re bê. Mîrov wê di nava jîyanê de wê, dema ku wê bi wê bihizirê wê weke hebûnek bi serê xwe wê, di wê warê de wê, ew bikê

ku ew li jîyane xwe serwer bibê. Ew weke kirdeyê ku ew rê şanî jîyane xwe de bide. Di wê rengê de wê, ew wê bi wê rengê wê derkeve li pêş.

Hûmanîzm wê weke renegekê hizirkirina wê a giring ku mirov wê di serî de wê bikirpênê wê ew bê ku wê ji têngînên serxwezayî wê dûr bi awayekê sekulerî û hwd ku wê bikê ku wê, werênê li ser ziman bê. Di wê rewşê de wê, bi serê xwe di nava jîyane xwe de ku ew xwediyê wê azadiya xwe bixwe bê. Armanca têngîna hûmanîzmê wê di serî de wê, ku mirov li hemberî otorîteyên zêhnî, rêveberî û hwd ku ew wê azadikê ku ew karibê bi serê xwe tevbigere û ew bixwe biryarên xwe di derbarê xwe û jîyane xwe de bide bê. Di wê rewşê de wê, weke têngîneka mirov wê xwe bide nîşandin.

Li gorî têngîna hûmanîzmê wê gihîştina rastiyê wê weke fêrseka mirovî bê. Wê di rêwîtîya mirovî a di jîyanê de wê, nezanîn û nepenî wê hebin. Lê mirov nikarê şewayên weke nepenî û ankû mistisimê ên weke yên berê ku ew hena bi wan wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, kesên weke Pete singer ku wê bahsa hûmanîzmê wê bikin wê li ser aliqînên zêhnî re wê bêjin ku «wê çendî ku wê gelek îstîsna wê hebin jî lê mirov hûmanîst wê nikaribê xwe ji dogmayan rizgarbikê. Pêşdarazî xûyînî. Hûmanîst weke li hemnerî xwe li dijî îstîsmara li hemberî zindiyên din bisekinê» wê, bîne ser ziman. Di wê rewşê de wê, bi vê têngîne wê Singer wê bahsa xwezayîtiyê û hêskirina zindiyên din ên xwezayê wê bikirpênê. Di wê rewşê de wê hûmanîzm wê hinekî wê di temenê mantiqê hebûnê ê jîyanî de wê, bi wê bikê ku ew li jîyanê û zindiyên din bihizirê.

Di wê çerçoveyê de wê, têngîne ez dikarim bêjim ku ya mirov bi mirovtiya mirov dikê mirov wê, hêsta mirov a mirovtiyê bê. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov bi wê xwe gihandin fahmkirinê wê hingî mirov wê, weke her zindiyî xwe û xwe weke her zindiyî wê bihizirê û wê bi wê rengê wê, li xwezayê hebûnê wê bihizirê.

Hûmanîzm wê di aslê xwe de wê di çerçoveya têngîna wê de ku mirov li mirov bihizirê wê her mirov wê, weke xwediyê wê fêrsa mirovtiyê bê ku ew bi wê baş bê, qanc bê, pêşkeve, bigihijê û rast bibê. Di wê warê de wê bi nîyetek baş wê fahmkirinê wê li gorî xwezayê xwe ya fahmkirinê wê bi başî û nîyeta baş wê, hilde li dest û wê werênê li ser ziman.

Di serdemên kevnera de wê kesên weke Zerdeşt, konfuçyus, Bûda, manî, Xenophanes, Anaxsigoras û hwd wê weke zaneyna ku wê di wê warê de wê bi awayekê wê renegekê hizirkirina wê bi hizrên xwe re wê weke ku wê bidina nîşandin. Di wê rewşê de wê, piştî ronansansê wê

felsefe wê, bi zêdeyî wê li şûna gotina xwûdê û her wusa gotinên bi wê rengê ên pîrozî û û olzanî û hwd wê gotina mirov wê weke navend wê hilde li dest. Ev wê, weke aliyekê giring ku wê têngîna mirovtiyê û ankû hûmanismê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş bê.

Di wê rewşê de wê mirovê pêşdieve, dibê xwedî keseyet û biserê xwe pêşdikeve wê, di wê rewşê de wê, bi zêdeyî wê, weke aliyekê wê yê fahmkirinê wê xwe bide nîşandin bê. Piştî ronansansê wê felsefeya bûjenî ku wê pêşkeve wê bi zêdeyî wê bandûra pêşketinên wê di wê warê de wê bi zêdeyî wê xwe bidina dîyarkirin. Her wusa di sedsale 18' min û piştire ku wê ev pêşketinên zêhnî wê bina temenê tevgerên weke yên kedkaran û hwd jî wê, di aslê xwe de wê, hinekî jî wê bi awayekê vekirî û ankû sergirtî wê ev têngîmn wê di temenê wê de wê weke fahmkirinekê wê hebê.

Mirov ku wê derkeve li pêş wê, di aslê xwe de wê bizêdeyî wê, pêşketina xwe wê bi wê re wê hin bi hin wê bide nîşandin. Her wusa wê, di wê rewşê de wê aqil, felsefe û zanist wê di çerçoveya jîyane mirov de wê bidest hizirkirinê, kifşkirinê, pêşketin û pêşxistin wê bikin. Di wê rewşê de wê, ev gûharîna navendî wê bandûra wê bi zêhnî, aqilî û zanyarî wê pîr zêde bê. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê. Di wê rengê û awayê de wê weke aliyekê giring wê di serê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, fahmkirina hûmanismê wê, di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê di çerçoveya pêvajoyên pêşketina felsefeyî ên bi wê re de ku mirovbikê ku wê fahmbikê wê, bandûra têngînên hûnerî ên weke barokê, romantismê û hwd wê, di wê de wê pîr zêde wê, hebê. Wê, di wê warê de wê, ev têngîn û têngînên weke wê ên demî wê, bina sedem û temenê fahmkirineka bi aqilî a demî ku wê bi wê re wê pêşkeve û wê bê pêşxistin bê. Romantism wê weke têngînek wêjeyî, hûnerî û hwd wê di dema ronakbîrîyê de wê xwe bide nîşandin. Lê di wê rewşê de wê hêstiyarî wê bi mirov, xwezayê û jîyankirinê û zindiyên din ên li hemberî xwe ku ew dibîne re wê bi zêdeyî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Ev azmûn wê di warê têngihîştina mirov û fahmkirina mirov de wê weke aliyekê giring jî wê xwe bide nîşandin. Berhemên ku wê di wê demê de wê bîna afirandin wê di wê warê de wê bandûra wan wê, di pêşketina têngîna hûmanismê de jî wê xwe bidina nîşandin û dîyarkirin.

Romantism wê demek kin a ku wê mirov wê hinekî wê bi mirovatiya xwe û hêsta xwe re ku wê weke ku wê lingê wî ji ardê wê qûtbibê wê weke bilindî azmana bibê bi hêstiyarîya xwe re. Wê bi wê re wê ew wê

hêstîya bilindiyê ku wê bijî wê, xwe wê weke navend dîtinê wê di mejî de wê êdî wê bi mirov re wê bi wê re wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Felsefeyên ku wê mirov wê weke navend wê bibînin wê bi wê re wê pêşkevin. Lê bi hêstî ku mirov wê xwe weke navend wê bibîne û wê mazin hîsbikê wê, ew wê, pêşketina wê weke aliyekê kirdeyî ê temenê wê fahmkirinê jî wê xwe bide nîşandin bê.

Felsefe wê di wê warê de wê bi têngîna mirov re wê pêşkeve û wê di demên hemdem de wê, xwe bide nîşandin. Wê weke mirovbûyîna felsefeyê jî wê ev bi mirovî pêşketina felsefeyê wê were dîtin. Çendî ku wê di demên serdemên kevnera de wê felsefe wê bi têngînên weke mantiqê, darêjkê û hwd wê, hin bi hin wê, bi awayekê zelal wê dest pêşketina aqilê felsefeyê wê bikê û wê ji demên mitolojikî û hwd wê qût bibê wê bi heman rengê wê, felsefe wê di demên hemdem de wê, mecbûr bimênê li hemberê pêşketinên bi aqil dibin ku ew mirov weke navend di xwe de kifşbikê bê.

Mirov di nava jîyanê de wê weke aliyekê giring wê xwe di wê rengê û awayê de wê bide nîşandin. Felsefe wê, dema ku wê *herîkîna balê* ku wê di xwe de wê bijî wê, weke aliyekê wê yê giring wêbi felsefeyê re wê bê temenê pêşketinên nû. Herîkîna balê ji navê xwûdê li navê mirov wê, têngînên weke 'mirov xwe weke xwûdê dibîne' û hwd wê bi xwe re wê bide gotin bi mirov. Her wusa wê di wê rewşê de wê mirov wê, di wê rewşê de wê nîqaşên bi hizrî ên 'mirov' û 'xwûdê' ku wê bi şibandina hevdu wê bèn kirin wê, weke aliyekê din ê nîqaşî ên di wê çerçoveyê de ku wê pêşkeve bê. Wê weke ku mirov wê herê ser taxtê xwûdê rûnihê jî bê.

Ji aliyê felsefeyên îdealistî ve wê herîkîna balê li mirov wê, weke 'xwe windakirinê' jî wê werê hanîn li ser ziman. Wê bi gotinên 'jibîrkirina efendiyê xwe' re wê ev wê werina li ser ziman. Di aslê xwe de wê ev nîqaş bi serê xwe wê karibin çerçoveyek fahmkirinê bi wê rengê pêşketinê re wê bide me.

Di wê warê de wê felsefe wê, dema ku wê hin bi hin wê cihê xwe ji pêşketinêmn zanistên weke yên bûjenî re wê bide hiştin re wê, bi demê re wê ev wê weke aliyekê temenê wê pêşkeve. Felsefe wê, di aslê xwe de wê, bi gotinî ku mirov li wê dihizirê û wê întîba û hilma ku mirov ji wê gotîniya wê dikê wê, ew bê ku ew wê, weke têngîneka dogma a ji xwûdê qûtnebûyî wê xwe di awayekê û renekê de wê weke ku wê bide nîşandin. Di serdemên navîn de wê şewayê kêmbûna felsefeyê ji jîyanê

wê di aslê xwe de wê sedemek wê jî wê ev bê. Di wê rewşê de wê, mijare fahmkirina mirov wê, di wê rewşê de wê rengê pêşketinê wê êdî wê di her warê de wê bide dîyarkirin.

Di rewşa fahmkirina mirov bi hemû aliyên wî re wê, di wê rewşê de wê, weke aliyekê ku wê çerçoveya wê gotinê û fahmkirina wê bi xwe re wê bide dîyarkirin bê. Di wê rewşê de wê ji aliyê jîyanî, hêstî, zanînî, pêşketinî, dîrokî, civakî, serdestî û bindestî, herîkirin û redkirina otoriteyê û hwd ve wê, têngîna mirov wê hertimî wê weke têngînek hûmanist wê hertimî wê di rojevê de wê cihê xwe wê biparêzê. Lê li vir wê mirov dikarê wê weke aliyekê din wê, têngîna hûmanistîkî ku wê di wê de wê weke ku wê weke têngînek 'piçûk' û tang wê, hepiskirina mirovtiyê wê di aslê xwe de wê, hê jî ku wê weke aliyekê ku wê li felsefeyên serdest û hwd ên bi otoriteyê û hwd ku wê li wan wê zor were bê. Di wê rewşê de wê, kişandina wê gotinî li wî alî û li vî alî wê hinekî wê di roja me de wê sedema wê ev bê. Di wê çerçoveyê de wê, di gelek waran de weke 'navend' nîşandin lê di kirasê wê weke navend nîşandinê de pêşxistina kirdeyên din ên otoriteyî û xwûdeyî ên îdealistî û hwd wê, weke rastiyna rengê pêşketina vê gotinê a di roja me de jî bê.

Di felsefeya hûmanismê de wê têngîna mirovê îdeals wê bi demê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê mirov bi serê xwe, azad, xwedî têngihîştin û zanîn, bi fahm û wijdan û hwd wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê, têngîna wijdanê û rewistî ku wê bi gotina 'rewîsta mirovî' re wê were ser ziman wê weke aliyna temenî ên ku wê werina fahmkirin bin.

Têngîna mirovê îdeal wê di aslê xwe de wê, di wê rewşê de wê, weke têngînek felsefeyî a armanc jî wê di çerçoveya têngîna pêşketina mirov de wê hilde li dest bê. Felsefeyên piştî ronansansê ku wê pêşkevin wê di aslê xwe de wê ji aliyê xwe ve wê hertimî wê pêwîstî hanîna li ser ziman a mirov wê bibînin. Di wê rewşê de wê, felsefe û ankû nerîna wê mirov çawa dibîne û çi rast dibîne ji mirov re weke rengê jîyanê û hwd û bi çi element û felsefeyê wê dihilde li dest wê, bi zêdeyî wê weke mijareka ku wê derkeve li pêş bê.

Di wê rewşê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê felsefeyên demên hemdem wê di wê rengê û awayê de wê weke felsefeyên mirov bin. Wê weke felsefeyên ku wê di wan de wê bê gotin ku «mirov weke kirdeyekê» ya wê werina li ser ziman bin. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê têngîna pêşketina mirov weke kirdeyekê wê hertimî wê bi otoriteyê re wê di nava gengêşî û

tekoşînê de bê. Di wê rewşê de wê ev wê hertimî di demên hemdem de wê xwe bide nîşandin. Di rastiya pêşketina demên hemdem de wê ev wê bi zêdeyî wê wê derkeve li pêş.

Her wusa wê mirovê demên hemdem wê weke mirovê li azadiya dihizir, xwedî perwerde, xwedî mafê serbestiya gerîne û hwd bê. Wê di wê rewşê de wê, têngîna 'mafê mirov' wê di wê rengê de wê, weke têngînek bingihîni wê xwe di wê rewşê de wê ji temen ve wê bide nîşandin. Lê li vir bi felsefeyî fahmkirin û salixkirina mirov wê, weke aliyekê din ê têngîni jî bê. Ew jî wê bi wê rengê bi çerçoveyek fahmkirinê wê mirov wê çawa wê were dîtin û mirovekê rast û îdeal ew divê ku ew çawa bê wê li ser wê serî biwastênê. Zanina demên hemdem wê di wê rengê û awayê de wê bi têngihîştina mirov re wê xwediyê çerçoveyek fahmkirinê bê.

Zanîna demên hemdem wê weke zanîneka ku wê bi navenda mirovî ku wê pêşkeve wê were ser ziman bê. Di dewama wê de wê hûmanîzm û rewîst, hûmanîzm û ol, hûmanîzm û felsefe, hûmanîzm û zanîst û hwd wê, di wan waran de wê weke qadên hizirkirinê û bi hevdu ve ku ew hatina girêdan û hatina hanîni li ser ziman bin. Di wê rewşê de wê, dema ku ev gotinên weke rewîstê, ol, felsefe, zanîst û hwd ku wê gotina 'hûmanîzmê' wê were danîni li pêşîya wan wê bi têngînek mirov ku wê mirov bi wateye xwe re wê navend bê wê, were hildan li dest. Di wê rewşê de wê, ev wê dema ku wê ola ku wê navenda wê bi gotina xwûde ya jî wê bo wê jî wê wusa bê. Ev têngînen îdealîst ên weke olê û hwd wê di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring bê ku mirov ji van aliyan ve bi têngînek mirovî wan hilde li dest û fahmbikê bê. Di wê rewşê de wê weke mirovkirina wan têngînan û ankû bi hizra mirov re hevnasînkirina wan jî bê. Di wê rewşê de wê ev wê weke aliyekê giring ê ku mirov di serî de ji van aliyan ve bi wê hilde li dest bê.

Têngîna hûmanîzmê wê, di wê rewşê de wê mirov wê dema ku wê hilde li dest wê, bêgûman wê gelek aliyên ku wê bi wê werina li ser ziman wê hebin. Lê li vir wê dema ku mirov wê di demên hemdem de hilde li dest wê, ji dualiyan ve wê mirov dikarê wê di çerçoveya mijare me de wê hilde li dest. Yek wê, ew bê ku wê pêşketinên bi dîrokê û jîyane re ku ew bûna ku ew bi têngîna demê re ew bi hizra mirov re jinûve werina hevnasînkirin û bi wê re bi wê were werina şîrove û fahmkirin bin. Aliyê din jî wê ew bê ku wê dema ku wê pêşketinên nû wê bibin ku ew li ser temenekê bi hizra mirov re ku ew werin pêşxistin bin. Di wê çerçoveyê de hizra mirovî ku ew weke têngînek navendî were hildan li dest bê. Di

serdemên hemdem de wê hûmanism wê weke dersekê û wê xwandina wê jî wê di dibistan û zaningehan de wê were pêşxistin. Di wê rewşê de wê, ev wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê ku mirov wê ji aliyê mirovtiyê û pêşketina wê weke têgînek navend ve wê weke qazancek mirovatîyê jî wê werênê li ser ziman bê.

Di çerçoveya perwedeyîya wê de wê, dîrok, hûner, wêja, felsefe û hwd wê bi hinek beşên din re ku wê werina pêşxistin û wê bi wan re wê lêkolîn wê werina kirin bin. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê wê, weke aliyekê giring ê temenê fahmkirinê wê werênê li ser ziman ku wê, têgîna hûmanismê wê di serdemên hemdem de wê bi gelek xatên wê yên felsefîkî ên di warê zanînê, hûnerê, dîrokê û hwd de wê werina pêşxistin. Di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê di temenê wê de wê fahmkirina mirov wê bi wê re wê weke têgîneka temen bê.

Di çerçoveya nerîna wê ya li jîyanê de ku wê bi nerîneka mirovî re wê rastiyê xwezayê, jîyanê û hwd wê werênê li ser ziman. Weke aliyekê din wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê çerçoveya fahmkirinê wê, di wê rewşê de wê weke aliyekê giring ê têgînî wê xwe bide nîşandin. Livir wê nerîna hûmanismê wê, ji wê dûrbê ku ew bi hêzên serxwezayê bawerbikê û wan li ser xwe re weke hêzek kifşkar bide nîşandin jî bê. Ev aliyê wê, weke aliyekê ku wê dem bi dem wê weke *înkare xwûdê* wê were pênasikirin û hanîn li ser ziman. Humanism wê di wê çerçoveyê de wê di çerçoveyek hûmaniter de wê li mijarê wê binerê. Di çerçoveya mirovî û nerîna mirovî de wê li mijarê wê binerê. Ev wê weke nerîneka mirovê wê were pênasikirin û ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê di çerçoveya fahmkirina jîyanê û dayina li wê a wateyê wê were ser ziman. Em wê jî wê weke aliyekê din ê giring wê werênina li ser ziman ku wê di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê rewşa têgîna xwezayê wê, di wê rewşê de wê weke navendek bê. Xwezayîti û hebûnîti wê weke du aliyên têgînî ku mirov dikarê di dewama wê de wan fahmbikê û werênê li ser ziman bê. Mirov di nava xwezayeka ku ew di wê de bi gelek zindiyên din re dijîn wê bijî. Di wê çerçoveyê de wê, mafê jîyanê ku ew ji xwe re rast dibînê ku ew ji wan re jî wê rast bibînê û wê nêzîkatîya mirovî wê bide nîşandin.

Dema ku wê bahsa nêzîkatîya mirovî wê were kirin wê gotina «nêzîkatîya mirovî» wê bi têgînên weke mafûazadiyê, wijdan, rewîstîya mirovî û jîyanî û hwd re wê bi temen û çerçoveyekê wê were fahmkirin. Yek ji wan rêgezan di wê de kêmbê wê ew wê weke ku mirovtî wê

xosletê xwe wê windabikê. Wê ji wê dûrkeve wê were dîtin û dikarê were hanîn li ser ziman.

Di nava kurdan de wê têtîna «ya ku du ji xwe re rast dibîne ji yê din re jî rast bibîna» wê hebê. Ev wê weke çerçoveyek têtîna li ser têtîna mafûazadî û wijdanê re ku wê were ser ziman bê. Di serdemên hemdem de wê dema ku wê bahsa hûmanismê û pêşketina wê were kirin wê ji aliyekê ve jî wê, têtînen bi wê rengê ên weke bi mafûazadiyê û wijdan re wê werê li ser ziman. Wê mirov wê weke bi aqil bi wijdan wê lê were hizirkirin. Di wê rewşê de wê, ev wê weke aliyekê giring ê ku mirov dikarê werênê li ser ziman bê. Felsefeya mafûazadiyê û wijdanê a ku ew di wê çerçoveyê de ew dihê ser ziman wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê giring ê fahmkirina temenî bi têtîna mirov û nerîna wê re bê. Di wê rewşê de wê, bi awayekê bêgûman wê di temenê nerîne de wê hertimî wê wijdan wê weke rêgezê wê xwe bide dîyarkirin bê. Di wê rewşê de wê ya ku wê mirov dikê mirov wê nerîna mirov a mirovî a bi wijdanî bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê têtîna hûmanismê a fahmkirin û zanîna jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Di dewama têtîna hûmanismê de em divê ku hinekî din jî bi têtîna felsefeyî a hebûnîyê û ankû egzistansiyalismê wê werênê li ser ziman. Di aslê xwe de wê ji aliyekê ve wê dema ku mirov wê fahmbikê mirov bi wê re wê dibîne ku wê têtîna egzistansiyalismê wê, weke têtîneka ku wê di reng û awayê ya hûmanismê de wê, mirov dikarê li ser esasê mirovbûnê û hebûnîyê wê werênê li ser ziman. Têtîna Egzistansiyalismê wê weke têtîneka ku wê bi bawerbikê ku hizre felsefeyê ku wê weke tenê bi kirdeyî dihizirê re na, bi yê ku ew dijîn, sehdiyan, bi çalak in weke kirdeyekê mirov ew dihizirê wê bi wê re wê werê hanîn li ser ziman. Kesên ku weke zane navên wan bi wê têtîna hebûnî re dihê ser ziman ên weke Kierkegaard, Sartre, Heidegger, Nietzsche û hwd bin. Di dewama wê de wê, piştê ku wê hizrên wan wê, ev têtîna wê were kifşkirin kesên weke Franz Kafka, Albert Camus, Simone de Beauvoir û hwd re wê, were li ser ziman.

Têtîna egzistansiyalismê wê weke têtîneka ku wê, di serî de wê hebûneka xwûdayî a li ser mirov re ku ew dide kifşkiirna wê red bikê. Di wê çerçoveyê de wê mirov wê weke bi serê xwe weke hebûnê bê û mirov divê ku wê bi xwe re wê kifşbikê û werênê li holê wê, bi wê re wê, bihizirê û wê bê ku werênê li ser ziman. Hizra egzistansiyalismê wê bi têtîna ku wê hebûnî wê berê cewherê wê werê werênê li ser ziman. Egzistansiyalism wê pirsra hebûn çî ya wê bipirsê û wê li ser wê re wê

bihizirê. Di wê çerçoveyê de wê, ji aliyekê ve wê, egzistansiyalism wê, weke têtîneka ku mirov wê, di serî de wê, bihizir re wê ku wê were fahmkirin wê were dîtin.

Di wê rewşê de wê, ji aliyekê ve wê, hebûna mirov wê li ser zanîn û nezanîna hebûnê û bûyînbûyîna xwediyê fahmkirina hebûnê ku ew dijî wê, di wê rewşê de wê, li wê bîponijê. Di wê rewşê de wê, filosofên weke Heidigger wê, mijare zanîn û nezanîna di derbarê hebûnê de wê ji xwe re wê bikê pirs û wê pirsê û li ser wê re wê bêtî li ser ziman ku mirov weke hebûnekê wê çawa bê wê bersiva hebûnê çî ya wê mirov nikaribê wê bide. Di wê rewşê de wê, Heidigger wê hebûna mirov wê ji zindiyên din wê cûdabigirê û wê li ser wê re pêwîstîya fahmkirinekê teybet wê bi wê re wê bikê ku ew bihizirê.

Li gorî heidigger û têtîna egzistansiyalismê wê bê ser ziman ku wê «pêşî hebûna ku ew heya, piştî re ku ew ceewherê xwe ava dikê» wê, bi wê rengê wê werênê li ser ziman. Camus ku wê bi nêzîkatîyaka ku wê navê «Absurdism» wê lê bikê wê bipirsê ku wateya jîyanê çî ya. Wê li ser wê re wê, bihizirê û wê bêtî ser ziman ku jîyan wê ti armanca wê nebê. Tiştî ku weke wate ku em dizanin jî wê hundirê wê vala bê. Lê weke ku ew ne vala bê em jîyane xwe bijîn.» Wê bi wê rengê wê ew wê werênê li ser ziman.

Di roja me de wê hê jî wê di beşên têtînê ên jîyanê ên weke şano, tîyatrom hûner, wêjayê û hwd re wê hewl bê dayin ku ew hinek bersiv li wê werina dayin. Minaq di felsefeyê de wê bi gotina «wateyê» re wê ew wê bi têtîna hebûnê re wê were ser ziman. Ev jî wê, di roja me de wê, li ser felsefeyên ziman re wê weke aliyna ku wê li ser wan wê werina sekin in û wê bi wê bê xwestin ku ew werina fahmkirin bê.

Têtîna egzistansiyalismê wê di warê fahmkirinê de wê felsefe herîkînek felsefîkî wê pêşketinên hûnerî ku wê bi azmûnên keseyetî re wê hebin û bibin re wê bikê ku ew çerçoveyek fahmkirinê a bi jîyane mirov re ew, bi wê bide me. Søren Kierkegaard wê dema ku ew hegel û kantîyê rexnebîkê wê li hemberî wan wê têtînek keseyetî a serbixwe wê derxê li pêş. Li gorî wê wateya jîyanê bi awayekê jidil bi xwestekî wê bi fahmkirinên ji dil wê hebê.

Sartre wê bi gotinên felsefeyê êmn ji rêzê wê bikê ku ew hizrên xwe yê egzistansiyalist wê werênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, têtîna *tînebûnê* wê, bi awayekê wê ew wê bikê nava felsefeya egzistansiyalismê de. Ev felsefe wê piştî şerê cihanê ê duyem wê gelek qadên weke derûnîyê, wêja, olzani, hûner, wêneçêkerî û hwd wê, bi

bandûrbikê. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman wê weke têtîna hûmanîsmê wê egzîstansiyalîsmê jî wê mirov wê weke kirde û dîyardeya jîyanê wê werênê li ser ziman. Wê bikê temenê fahmkiirnê û jîyanê de. Di wê rewşê de wê, di bin ti otorîteyê de wê, hebûna mirov wê herê nekê.

Li ser rewşa fahmkirina Egzîstansiyalîsmê wê, zaneyên weke Steven Crowell wê bihizirin wê bîna li ser ziman ku salixkirina wê wê hinekî zor bê. Di wê çerçoveyê de wê, di fahmkirina hebûnê de wê ew wê çawa wê were salixkirin wê, weke 'pirsgirêka fahmkirinê' wê xwe bi wê re û di nava wê de wê bide nîşandin û dîyarkirin.

Di rewşa fahmkiirna têtîna hebûnîtîyê de wê, têtîna bi gotina «bûyîn berî cewherê dihêt» wê, di aslê xwe de wê, weke têtîneka temenê wê herîkîne jî bê. Di çerçoveya fahmkirina wê de wê, bi têtîna «keseyetîya ku ew dervî wê bûyîne ku ew pêşketîuya» wê bi wê re wê, weke 'ew' wê werê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, têtînen weke girtînen bi serê xwe û berpirsîyarîyê wê weke aliyna ku wê di temen de wê, werina şîrovekirin bin. Li gorî wê jî wê were ser ziman ku mirov di nava jîyanekê de dijî û wê ser wî re wê weke berpirsîyar bo wî ti hêz û qûdret wê nebê. Ew divê ku ew bi wê rengê bizane û fahmbikê û pêşbixê.

Di wê rewşê de wê, têtînen weke pêşdîtin û salixkirin wê li gorî wê fahmkirinê wê carna weke têtîna 'maskeyî' ên nava jîyane civakê wê bi mirov re wê werina dîtin. Di wê rewşê de wê jîyane mirov wê çawa bê û ankû divê ku ew çawa bê wê, cewherê rast wê, di wê warê de wê, rênîşanê wê bikê û wê bide dîyarkirin.

Di nava têtîna egzîstansiyalîsmê wê, «cewher» wê weke têtîneka serbixwe wê di fahmkiirnê de wê bi kirdeyî wê were dîtin. Di wê rewşê de wê, fahmkirina wê, weke têtîneka *bixwe* wê were fahmkirin. Wê ev wê, weke têtîneka navendî wê bide dîyarkirin. Mirov wê cewherê wê di salixkirin, bi watelêkirin û hwd de wê werênê li ser ziman. Bi wê re wê nirxîtîya û wateya xwe ya jîyanê wê, bi wê pêşbixê. Li ser wê re wê weke kesek vîna xwe danî li holê wê, weke kesek wê karibê were derkkirin. Wê bi wê rengê fahmkirina hebûnê û rengê jîyane wê, bi hizirvanên weke Kierkegaard, Heidegger, Sartre û hwd re wê were dîtin.

Bi têtînê ku mirov temenê wê bi çend gotina wê fahmbikê wê têtîna Egzîstansiyalîsmê wê bi hizirkirina «mîrov bi rengê hemû derfetên li pêşîya mirov bi mirov û bûjenên din re di nava têtîliyê de ya û wê bi wê re wê hebûyîn wê li dunyayê weke heya bê ya». Hebûnîtî wê berî hertîşt wê pirsgirêka hebûnê wê di nava xwe de wê bi hawênê û ev jî wê

pêwîstîya hertimî lêkolîn û fahmkirinê a bi wê re wê bide nîşandin. Hebûnîtî wê hertimî tek û bikeseyetî bê. Wê di wê rengê de wê salixkirinên wê yên temenê bi têgînî wê were ser ziman.

Di wê rewşê de wê, weke têgîneka demên hemdem wê pêşketina keseyetîyê û hebûnê bi srê xwe wê weke temenê pêşketina bi demê re wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê, keseyetîyê wê weke kirrde wê, hilde li dest û wê ji navende wê bigihijê fahmkirinê bi jîyanê, keseyetîyê û hemû aliyên din ên jîyanî û têgînî. Di wê rewşê de wê, keseyet bi hebûn fahmkirina xwe û cewherê xwe re wê, bi giştî wê hebê. Bi wê rengê mirov dikarê wê fahmbikê û werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê dema ku mirov têkiliya Egzistansiyalismê bi felsefeya aqil re wê hilde li dest wê, bi dîroka wê re wê mirov karibê wê ji gelek aliyên ve wê werênê li ser ziman. Platon wê dema ku wê bahsa mirov bikê wê weke 'zindiyekê di rewşa ku dilê mirov bi wê dişawitê' wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê çî bo mirov wê hebê û wê were pêşxistin? Di wê warê de wê, hizirkirina bi wê re wê, were kirin û wê bê gotin ku 'wê hemû tişt wê bo jîyanê û mirov û pêşketina mirov a di jîyanê de wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê bi awayekê sergirtî wê di hemû demên hizirkiirînê de wê mirov wê weke kirde wê di nava hizirkirinê de wê hebê. Lê ew wê bi navê wî newê ser ziman. Wê ew weke kirde hebûna wî, weke di rewşeka hatî bêvînkirin û wê bi wê rengê wê di nava lapê têgînên ku ew bi wî dihêna ser ziman re wê werer zantkirin.

Di wê rewşê de wê, felsefe û hizrên ku wê werina ser ziman wê di wê rengê de wê, bi wê ve girêdayî wê werina ser ziman. Nîqaşên felsefeyî ên bi pêwîstîyê, hebûnê, mafûazadiyê, vîn û bêvînîyê, serdestîya wîna gîyanek serdest weke bi navê 'xwûdê' hwd re ku wê were li ser ziman re wê ev wê werê ser ziman.

Di demên piştîre bi pêşketina hizrên re wê têkiliya wê bi rewîstê, mafûazadiyê têgînên feminismê, cewherê, kirde û bûjenê û her wusa bi ontolojîkî pêşxistina fahmkirina wê, weke aliyên têgînî ên ku mirov dikarê wan bikirpênê û werênê li ser ziman bin. Di nava jîyanek hemdem de wê, ji van aliyên û hemû aliyên din ên ku ew mirov û jîyane mirov alaquadar diikin wê weke têgîneka ji temen ve bandûr lê dikê wê derkeve li pêş bê. Ji hûmanismê û heta Egzistansiyalismê wê, rengên hizrên felsefeyî ku wê di wan de wê mirov wê weke kirdeya jîyanê wê hebê û wê were ser ziman wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê

têgîna hebûnê ku wê were salixkirin wê di aslê xwe de wê, ji gelek aliyan ve wê, hebûn û têtîna azadiyê wê têtîliya wan wê bi hevdu re wê dênê. Her wusa Manî Spinoza û Descartes jî wê ew wê têtîliyê wê li gorî xwe û hizrên xwe wê dênin. Lê di wê rewşê de wê, ew têtîldanîn wê, weke felsefeyek azadiya hebûnê û ankû biserê xwe weke kirdeyek serdest fahmkirina wê, ew wê bê nesibê têtînen têtînen weke hûmanîzm û Egzistansiyalîzmê û hwd ku wê di demên dawî de wê pêşkevin. Têtînen hûmanîzm û Egzistansiyalîzmê weke têtîna felsefeyî ên mirovî wê xwedî pêşaroj bin. Wê di pêşarojê de wê zêdetirî jî wê di çerçoveya wan de wê bi hizrên cûda re wê ew wê werina ser ziman. Ber ku mirov bi hiş û vin hertimî di xate xwe ya pêşketinê de pêşve diçe.

Felsefe û zanist

Di warê fahmkirina têtîliya felsefeyê û zanistê de wê hertimî wê lêpirsînek wê were kirin. Di wê rewşê de wê bê pirsin ku felsefe û zanist ji hevdu cûda na? Felsefe çi ya? Zanist çi ya? BI hevdu re têtîliya wan çi ya. Wê ev wê weke aliyna ku wê heta roja me wê li ser wê were sekin in. Gotina zanistê wê di demên kevnera de jî wê, were dîtin ku wê were bikarhanîn. Aristo wê zanistê bi gotina "ya ku wê bûjane diafirênê ku mirov sedema wê zanistê" wê werênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, felsefe wê di demên destpêkê de wê bi aqil meşandinê re wê hewldan gihîna rastiyê weke rêbaz wê bikarbênê. Wê di dewama wê de wê felsefe wê daraz wê, di wê de wê hebê. Di wê rewşê de wê dema ku mirov bahsa 'darazê' kir wê hingî wê şewayekê fahmkirinê ê 'şubjektîv' wê xwe bi wê têtîna darazê re wê bide nîşandin. Di wê rengê û awayê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman.

Di çerçoveya salixkirina wê ya bi gotinî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê zanist wê, di roja me de wê, bi zêdeyî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Bi salixkirinek qaba wê bê gotin ku "felsefe ji gelemperiyê gavê diavêjê û wê dihênê li ser ziman. Lê zanist bi hûrgil dikê û wê dihênê li ser ziman. Ji gelek aliyan ve wê, ev rengê salixkirina gotina felsefeyê a bi rengê 'felsefe ji gelemperiyê gavê diavêjê û dihênê ser ziman' wê di aslê xwe de wê ne rastîyê û şaşbûnê wê di xwe de wê bihawênê. Wê ev salixkirin wê nikaribê rastiya pêşketina felsefeyê werênê li ser ziman. Tenê weke têtîneka qaba a îdealîst ku wê felsefeyê wê weke têtîneka navendî a xwûdê ku wê gavê biavêjê û wê werênê li

ser ziman bê. Bêgûman di salixkirineka bi vê rengê de wê li felsefeyê jî nayê lêgerîn.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê, li şewayê felsefeyê ê fahmkirinê wê li wê binerê wê, weke ku em bibînin wê ew bê ku wê, felsefe wê di nava xwe de wê, rêbazê aqil meşandinê û yê ceribandîne bi hevdû re wê, bikê. Lê di wê rewşê de wê, şewayên wan rêbazan wê ji hevdû wê cûda bikê. Li ser rewşên aqil meşandinê re wê wê hewldana gihiştina li dîyarde û birhanên bû tiştê, bûjenê, rewşên ku ew dihên xwestin ku ew werina fahmkirin. Di wê rewşê de wê, felsefe wê, di wê rewşê de wê, di rengê de wê, mirov dikarê wê, di serî de wê, fahmbikê.

Her wusa wê, dema ku wê, dem wê were serdemên navîn wê, ev rêyên gihiştina zanîne û fahmkirinê wê weke ku wê ji holê wê windabibin. Wê bi wê re wê, rê û şewayna ji zanyariyê dûr wê werina pêşxistin. Di wê rewşê de wê, rêyên gihiştina zanîne wê weke bihîstina bi gûh, dîtina bi çav, bêhnikirina bi bêhvilê û bîyen destlêxistinê û hwd bin. Di wê rewşê de wê dema ku wê mijar wê bê rêyên fahmkirinê wê, di rewşê de wê felsefe wê, bi wê rengê wê were û pêşkeve.

Zanist wê, piştî serdemên navîn wê hin bi hin wê bi awayekê bi sazûmanî wê pêşkeve. Weke demên wên destpêkê ên pêşketinê wê, demên skolastîkê ên dawî ên serdemên navîn ên bi perwerdeyê ku wê bibin wê ew jî wê ji aliyekê ve wê fêdeyê bibê. Lê di wê rewşê de wê, rewşên ku wê mirov dikarê bi zanyarî wê hilde li dest di çerçoveya demên hemdem de wê di demên serdemên navîn ên nêvî de wê bibê. Minaq kopernîk pêşxistina pergela xwe ya rojê wê, di wê rewşê de wê weke têgîneka ku mirov di wê çerçoveyê de wê hilde li dest bê. Piştî Kapler û Galilei mirov dikar bi nav bikê.

Di warê salixkirina fahmkirina zanistê de wê, di demên hemdem de wê, gelek li ser wê sekin in wê bibê. Wê hewldana xwe gihandina bi rêyên rast ên wê re wê, were ser ziman. Russell salixkirina ku ew bi navê gotina zanistê re dikê wê bi rengê "çavdêrî û bi xwe spertina çavdêriyê meşandina aqil re wê pêşî dîyardeyên dunyayê û piştî bi hewldana girêdana wan dîyardeyan a bi hevdû ve wê, pêşkeve." Di wê rewşê de wê meşandina aqil wê di aslê xwe de wê weke rêyek kevn a di demên serdemên kevnara de wê di nava felsefeyên xwezayê û pêşketina wan de wê bi zêdeyî wê pêşkeve. Di wê rewşê de wê, bi meşandina aqil û li rex wê têgîna 'mantiqê' bicihkirin û fahmkirina wê re wê, ew wê zêdetirî wê were baştirkirin. Einstein bi gotina "ji her cûre sazûmanê dûr, girtinên bi sehan ku ew dibin wê bi mantiqê re ku wê mirov bi awayekê sazûmanî bi

hizirkirinê û levkirinê ku ew çêbikê” re wê ew weke rêya zanistî werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê têgîna zanistê wê, di aslê xwe de wê bi felsefeyê re wê, pêvajoyên xwe yên pêşî wê bijî. Di wê rengê de wê, felsefeyê wê, dema ku mirov bi felsefeya xwezayê re wê bihizirê wê, mirov dibînê ku wê bi awayekê i ser temenê wê û weke rastiya wê ku wê were kirin û pêşxistin wê, bûjen û biriqîna wê, zêhn bûjen, tişt û aqil û hwd wê werina lêpîrsîn. Di wê rewşê de wê, lêpîrsînîya bi gotinên ziman û wateyên wan re wê hewldana xwe gihandina rastiye wê, bê dayîn nîşandin. Hewldana xwe gihandina rastiye wê, weke çerçoveyel têgînî a ku mirov wê di serî de wê, bo zanistê jî wê li wê bihizirê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li sser ziman.

Marks wê bi gotina ”filosofan bi hewldana fahmkirina dunyayê re bi sînor man, ya giring ew a ku mirov wê bigûharê ya’ bê. Wê di wê rengê de wê, ew wê, balê bikişênê li ser hewldanê fahmkirinê ên bi felsefeyê bi wê gotinê re. Aliyê vê gotinê ê pêşî wê di wê çerçoveyê de wê têgînekê wê bide me. Lê aliyê din wê bi têgîna kirinê û pîretîzekirinê re wê werênê li ser ziman. Di rewşa felsefeya xwezayê de wê di demên berê ên kevnera de wê weke bi Arşîmed, oklid û hwd re wê rewşa matamaikê û hwd wê were pêşxistin. Wê piştî wê têgînên felsefeyî wê dem bi dem wê bi sokrat, platin û aristo re wê werina li ser ziman. Berî wan Thales wê weke filosofekê xwezayê wê di nava hewldana fahmkirinê de.

Felsefe jî wê weke zanistê wê di nava hewldana fahmkirinê de bê. Wê derpêşan wê pêşbixê û wê razberkirinê bi têgînî û gotinî û hwd re wê pêşbixê. Wê bi wê re wê di nava hewldana fahmkirina gerdûnê, fezeyê, dunya û elementên di wan de bin. Wê di wê wê çerçoveyê de wê, bi aqil û mantiqê re wê werina hanîn ser ziman.

Aqil wê, dema ku wê mirov li ser esasê fahmkirinê wê hilde li dest û wê werênê li ser ziman wê di wê rewşê de wê, bi felsefeyê re jî û bi zanistê re jî wê, di nava hewldana fahmkirinê de bin. aqil meşandin û bikarhanîna mantiqê wê di herdû aliyên de jî wê hebê. Lê wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, zanist wê, bi hin aliyên wê hin bi hin wê cûdahiya xwe wê bi demê re wê bide nîşandin. Ew jî wê, li ser pêşketina aqil razber re wê, pêşxistina derpêşan û bi wê re azmûnkirina bi fahmkirinê re wê, bibê. Di dewama wê de wê rêyên çavkanî û çavdêrî wê, weke alî û rêya xwe gihandina li zaninê bê. Di wê rewşê de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Di serdemên kevnera de wê felsefe wê di şewayekê de wê bi dest pêxistina zanyariya xwe wê bikê. Wê bi demê re wê zanyariyê wê biperisênê bi ber gotina zanistê û pêşketina wê ya bi wê re de. Di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, ji aliyekê ve wê, ew wê, bi wê rengê wê bi felsefeya xwezayê re wê xwe bide dîyarkirin. Hizirkirinên filosofên xwezayê ên weke Demokritos, haraklit û hwd mirov dikarê di wê rewşê de weke destpêkna piçûk û giring werênê li ser ziman. Kengî ku me bidest bikarhanîna gotina 'felsefeyê' û ya 'zanistê' li rex hevdû danî û weke dû bijartinên li rex hevdû hanî ser ziman wê hingê wê, zanist wê bi rê û rêbazên xwe yên bi wan gihiştina li zaninê re wê bide dîyarkirin. Wê bi wê re wê zanist wê pêşkeve. Pêvajoya din a piştê ya sêyem jî wê, gotina 'felsefeya zanistê' bê. Di wê rewşê de wê ev jî wê, piştî ronansê û hwd wê bidest pêşketina xwe wê bikê. Di wê rewşê de wê, di demên kevnera de wê, di felsefeyê de wê zanist hin bi hin wê nûveyên wê bi wê hizirkirinê û hwd re wê, xwe bidina dîyarkirin. Aqilê ku ew di wê demê de em bi gotina zanistê re werênina li ser ziman wê, ne aqilekê hatî ceribandî û bi azmûn kirin bê. Wê, di wê rewşê de wê minaq wê dema ku wê Demokritos wê bahsa têgînên atomê û fahmkirina wan weke 'menên jîyanê êm piçûk' wê bikê wê werênê li wer ziman wê, ew wê, wê destpêkê wê ku em î ro wê bi gotina zanistê re wê şîrove dikin wê werênê li ser ziman. Di rewşa gotina pêşketina hin bi hin zanistê di nava felsefeyê de wê rastiya wê ev bê. Lê dema ku e, bahsa 'felsefeya zanistê' dikin wê temenê wê gotinê wê bi zanyariyên ceribandî û hatina fahmkirin re wê were ser ziman. Di wê rewşê de wê ev wê weke aliyekê fahmkirinê ê weke 'zelal' û 'safî' ku wê bi zanistî wê were li ser ziman bê.

Gelo em dikarin ji 'hizrên zanistî' gûmanê bikê? Çendî ku wê hizrên zanistî wê bi ceribandî wê weke ku me li jor got ku wê werina bidest xistin jî lê wê mirov divê ku wê werênê li ser ziman ku wê hertimî wê pêwîstiya gûmanê li ser wê hebê. Di wê rewşê de wê, ev wê weke ya ku wê zanistê wê bi gotina zanistê re wê temenê hanîna wê ya bi zanistî bê.

Zaninek ku ew piştî hati ceribandî jî bê bi zanistî û li ser wê re bahsa 'teqez rastiye' li ser wê re kirinê wê, di aslê xwe de wê, ew têgîna weke bigotina 'rastiya teqez rast' wê, weke dogmayek zanistî û ankû bi rengekê din ku wê ew wê bê hanî li ser ziman bê. Di rewşa fahmkirina rewşa zanistî de wê, rewşên fahmkirinê ên ku ew bi têgîna zanistê re wê werina li ser ziman wê, di serî de wê, weke di wê rewşê de wê li se rewşan re wê werina piştrast kirin. Di wê rewşê de wê, rewşên ku ew

carekê weke temenê piştrastkirinê ew hatina pêşxistin wê, ew bûhûrîner bin. Wê piştî wê ceribandînê ew hizir wê li holê wê bimênê. Di wê rewşê de wê, dema ku ew hizrek zanistî bê wê, demê wê rastiye wê mirov çawa wê dikarê wê bi têgînek 'teqezî' wê fahmbikê? Ma ew têgîneka xwûdayî a baweriyê ya?

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku w di wê rewşê dew wê, têgîna zanistê wê, weke têgîneka ku wê zanistên wê, bi demê re wê, pêşdikevê bê. Di rewşa fahmkirina zanyariyek zanistî wê mirov dikarê wê bêjê ku wê hizrek û rewşek wê levkirin û piştrastkirina wan ya bi hevdu re wê di gelek rewşên din de wê ew ne weke zanyariyek zanistî karibê xwe bide fahmkirin bê. Di wê rewşê de wê, di serî de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, di wê rewşê de wê, rewşên ku ew bi wê têgînê hatina pêşxistin wê dema ku ew rewş weke hatibê pêşxistin bo piştrastkirina wê, hingî di rewşên din de gûmankirina ji zanistitiya wê wê bi derfet û rast bê.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê zanistî wê, di aslê xwe de wê, weke têgînekê ku mirov wê, bi çerçoveyek aqilî û rewşî a bi hevdu re ku wê bûyî re wê fahmbikê bê. Di rewşa bûyî û ankû rûdayîna rewşê de wê, ew wê weke rewşek bûyî û ku mirov wê dikarê piştrast bikê ku ew bûya bê. Ku wê rewşê de ku mirov li ser wê re wê fahmbikê wê ev tenê wê weke aliyekê wê fahmkirinê bê. Lê ji aliyekê din ve jî wê, rewşên bi wê rengê ên weke 'eksperiment' ku wê werina pêşxistin wê, weke lêkolînên zanistî wê werê ser ziman. Ew jî wê, çawa bê? Minaq wê, wê di çerçoveya zanistên civakî de bê ku wê, minaq wê xûyek û fahmkirinek ku wê were fahmkirin wê têkilî wê bi endamên civakê ew wê were danîn û wê hizrên wan û rengê jîyane wan wê bi wê re wê, were lêpîrsîn û fahmkirin ku ew di wan de xwediyê çi cihê û wateyê ya.

Di wê rewşê de em rewşa çêkirina xwarinê û ankû tevlihevkiirneka bi armanca çêkirina dermanekê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di demên sûmerîyan de wê, çêkirina bîrayê, andekû(parfumê)yê û hwd wê werê pêşxistin. Wê bi wê re wê, elementên ku wê werina tevlihevdûkirin û wê, ew wê werina kifşkirin. Wê di wê rewşê de wê, elementên têtjdayinê, elementên rengdayinê, elementên afirandinê û hwd wê, werina pêşxistin. Di wê rewşê de wê, pijandina goşteke li ser êgir, çêkirina xwarinekê bi gelek tevlikirinên li nava wê ew wê were çêkirin. Ev çêkirin wê di aslê xwe de wê, weke rewşna ku mirov dikarê di wê rewşê de wan bi navbikê û werênê li ser ziman bê. Mirov di farqê de bê û ne bi farqê de

bê, di aslê xwe de wê bi kifşkirin û pêşxistinna zanistî re wê di jîyane xwe de wê bi wan bijî. Çêkirineka amûrekê bi karhanîna wê, bi heman rengê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di dewama wê de mirov dikarê bahsa rewşên bi wê rengê ên bi afrînerîyên cûda re bikê. Ev rewş hemû wê, weke rewşna ku mirov dikarê wan di wê çerçoveyê de wan werênê li ser ziman. Weke rewşên bûjenî ku wê mirov wê wan fahmbikê bi jibiriqîna wan wê, di aslê xwe de wê, wek etêkiliya mejî û tiştê û ankû bûjenê a bi ji hevdû fahmkirinê û hwd re. Wê, di wê rewşê de wê weke aliyekê giring wê mirov diakrê wê, werênê li ser ziman. Minaqên weke ji simyayê bi kifşên ji xwezayê û heta dîsa bi kifşên wê yên ji xwezayê heta kimyayê û di dewama wan de pêşketina biolojîyê û hwd re wê, di wê çerçoveyê de wê mirov karibê bahsa wê bikê. Rewşên fizîkî ên ku mirov di çerçoveya fahmkirina zanistê de wê hilde li dest û fahmbikê wê, di bin sê serekan de wê dikarê werênê li ser ziman, ya fizîkî a rahn, ya fizîkî a tîr û ankû hişk, ya fizîkî a bi destûrî, rêgezî û hwd bi rengê pêşketina xwezayê û hwd re ku mirov wê fahmbikê re wê dikarê wê werênê li sr ziman.

Piştî demên ronansê wê bi zêdeyî wê zanistên fizîkî wê bi pêşkevin. Fîzîkên li ser qatkan weke ya bi navkirina wê a 'kûantimê', fizika pêlan a weke ya dîtbariyê û hwd wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de kifşên di fizîkê de ku wê bibin wê, temenê pêşketinên zanistî ên weke bi teknîkê, teknolojiyê û hwd re bin.

Zanist wê, di rewşa fahmkirinê de wê, rewşên weke ku ew hena wê wan kifşbikê ku ew çawa hena û ankû hena û yan jî nîn in. Wê li ser wê bihizirê. Berê felsefeyê bi pirsên weke 'rastiya xwezayê çi ya' 'rastiya xwezaya mirovan çi ya', 'mirov û rastî têkiliya nawan wan mirov çawa fahmbikê' wê, weke pirsna ku wê felsefe wê li ser wan bisekinê û wê bixwezê ki ew bersivên wan bide.

Di wê rewşê de wê, felsefe û zanist wê, di nava hevdû de wê, di têkiliyel ahengdar de wê mirov dikarê wan werênê li ser ziman. Wê, di wê rewşê de wê, ya ku wê derkeve li pêş wê weke zanistê wê mirov nikaribê wê tenê wê weke ya ku ew heya ku wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman bê. Wê bi wê re wê dema ku mirov bi têgîna 'fizîka afrîner' a roja me re bihizirê û her wusa pêşketinên bi awayekê eksperimentî ku ew hatina pêşxistin wê di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê farqe nava wê û ya felsefeyê wê bide nîşandin. Di wê rewşê de wê zanist wê, weke rewşeka ku wê di wê rewşê de wê ne tenê wê rastiyê kifşbikê wê, wê

rastiyê wê bi wê rengê wê biafirênê jî. Di wê rewşê de wê mirov diakrê wê weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê werênê li ser ziman.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov dîroka mirovatîyê wê dinerê wê gotinên weke 'zanist wê piştî ronansên wê pêşkeve wê ji aliyekê ve wê, weke ku wê ji temen ve wê weke aliyekê ku wê karibê wê şaş jî bide nîşandin wê temenekê pêşketinê wê hebê. Di wê rewşê de wê, ji demêmn peleolitikê û heta demên neolitikê û piştîre ên şariştaniyê jî wê, di wê rewşê de wê mirov wê hin bi hin wê ji aliyekê ve wê fêrî çêkirin û pêşxistina tiştan weke amûran û çêkirina xwarinê û hwd wê bibê. Ji aliyekê din ve jî wê, bidest fahmkirina bi wê re a bi demê re wê bikê. Di wê rewşê de wê fahm û hiş wê, di aslê xwe de wê bi zanîna ku ew weke temen wê diafirênin wê, di wê rengê de wê di her demê de wê encamên wê xwe bidina nîşandin.

Di rewşa fahmkirina zanîne a di derbarê tiştê de wê weke rewşeka fahmkirinê bê. Em li vir wê gotina marks a bi rengê 'filosofan tenê bi fahmkirina dunyayê re bi sînor man, ya giring ew a ku ew bê gûharandin' wê, di aslê xwe de wê, weke têngneka ku mirov wê, dikarê wê ji gelek aliyan ve wê şirovebikê û wê fahmbikê bê. Aliyê pêşî ê gotinê wê weke ku em bi felsefeyê re dibînin wê bê dîtin. Lê aliyê din ê weke ku wê, bi gotina 'gûharandinê' re ku wê were li ser ziman wê, di aslê xwe de wê, mirov nikarê bi tememî bêjê ku ew gûharandin nebûya. Ku ew bi aqilê filosofan bê û ankû ne bi aqilê wan bê wê, di awayekê de wê pêvajo bi pêvajo wê gûharîn wê bi civakî û keseyetî wê bi hevdû re wê di awayekê de wê bibê. Di wê rewşê de wê, mirov wê dema ku wê bahsa jîyane civakî û şariştanî wê bikê wê bi hemû kemesiyên wê ve wê, rewşên weke adilandîneka jîyanî a nava malbatê û tiştên ku ew di nava wê de dihên pêşxistin ên weke çêkirina xwarinê, çilan û amûrên din ên weke pêwîst wê, di wê rewşê de wê weke aliyekê ku mirov wê dikarê wê bibîr bikê bê. Di wê rewşê de wê, filosof wê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, bi fahmkirinê re wê, carna wan pêşketinên ku ew hena wê bikin ku ew fahmbikin. Li vir wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê zanist wê di aslê xwe de wê, weke gotineka ku wê sînore wê bi pêşketinên wê re wê hinekî wê were dîtin. Lê di aslê xwe de wê, di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê felsefe wê, weke temenekê wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Pêşketinên bi zanistî ên weke bi ceribandîne û hwd ku wê bibin wê gelek ji wan wê weke têngin û fahmkirinên ku ew dem bi dem bi felsefeyê re wê werina pêşxistin jî bin. Di wê rewşê de wê, rewşên weke stêrzanîyê, matamatikê, fahmkirina

gerdûnê û hebûna stêr û gerwêrkên li azmana û hwd wê, weke aliyna ku wê berê wê bi awayekê wê kirpendin û hanîna wan ya li ser ziman wê bibê. Lê bi wê re wê weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di wê rewşê de wê, ew cûdahiyên ku wê di nava gotina felsefeyê de wê bibin wê di wê rewşê de wê, di rewşa aqilê ceribandîniê ku ew bûya re wê li ser wê re wê werê li ser ziman. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Aliyekê din wê mirov dikarê wê li ser têgîna aqil meşandinê û hwd re wê mirov dikarê wê li ser wê bisekinê. Gelo ew encamên ku wê bi zanistî wê bibin mirov bi aqilê wê nikarîba bigihijê li wan? Di aslê xwe de wê zanist wê di şêawayê xwe de wê aqil meşandinê jî wê bikê. Lê aliyê wê yê zanistî wê bi amûrên ku ew bio xwe pêşdixê ku ew zêdetirî ew bi wê kifşbikê re wê, pêde herê. Minaq teknikên bo pêşxistina biolojî, matamatik, fizikê û hwd wê, di roja me de wê, bi pêşxistina wan re wê, temenê kifşkirinên genetikê û zêdetir jî bin. Her wusa teknoloji wê bi serê xwe wê weke afrîneriyên aqilê fîzîkê ê afrîner ku mirov di çerçoveya zanistê de wê fahmbikê bê. Çêkirina arabayekê, keştiyekê, amûreka fezeyê û hwd wê, di wê rewşê de wê, weke aliyna ku ew hatina pêşxistin bin. Wê, ev jî wê weke aliyna ku mirov dikarê wan di serî de werênê li ser ziman bê.

Di wê rewşê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa têgîna fahmkirina fezeyê wê di wê rewşê de wê bi gihîştina gelek deverên dûr ên hundirê felsefeyê û kifşkirina gerwêrkên din wê di serî de wê bi wê re wê bibê. Di wê rengê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman. Xosletên zanistê pêşketina wê di serî de wê, fizik û pêşketina şaqên wê bin, bioloji û pêşketina şaqên wê yên din bin. matamatik û pêşketina şaqên wê yên din bin û hwd bin. Di wê rewşê de wê, aqil herimî wê pêşkeve wê, bi kifşkirin û pêşxistinê re wê bi sînor wê nemênê ew aliyên ku ew pêşdixê jî wê têkiliya wan bi hevdû re wê dênê û wê bi wê bigihijê encamên din ên di nava jîyanê û hebûnê û bûjenê de.

Di wê rewşê de mirov dikarê wê weke aliyekê din jî wê werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkirina zanistê wê di aslê xwe de wê weke aliyekê giring ê ku mirov dikarê wê di serî de wê werênê li ser ziman bê. Min aliyên fîzîkê, teknoloji û felsefeya zanistê di lêkolîna xwe ya bi navê *‘Zanist’* de ew ji hinek aliyan ve ew hanîna li ser ziman. Ber vê yekê ezê di wan warn de zêde kûr neçim. Tenê ezê bi kirpênim û pêde herim. Wê

di wê çerçoveyê de wê çerçoveya wê ya ku ew pêwîsta ku ew were fahmkirin jî wê ew wê were fahmkirin.

Di wê rewşê de wê, mirov diakrê wê, werênê li ser ziman ku wê rewşa zanyarîya demê wê di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê bi wê re bêjê ku wê dem bi dem wê pêşketinê bi xwe re wê çêbikê. Di nava ya demê û ya demên piştire de jî wê, dema ku ew têkilî bi gelek dîmenan werê danîn wê bi çend dîmanan werê danîn jî wê bêgûman wê encamê wê karibê ji hinek aliyên ku ew ne hatina kifşkirin re ku wê werina kifşkirin re wê werê bi dest xistin.

Di warê fahmkirina têgîna zanistê û pêşketina wê û têkiliya wê ya bi felsefeyê re wê di aslê de wê heman rengê pêşketinê ê ku me bo navaroka pêşketina zanistê hanî li ser ziman bi wê, mirov dikarê hinekî li têkiliyên nava felsefe û zanistê jî bi hizirê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov diakrê wê di serî de wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman.

Ji wê aliyê ve jî mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê felsefe û zanist ku mirov bahsa wê bikê wê ev gotin wê ji aliyekê ve wê temenê hinek afrînerîyên ku wê di temenê hevdû de wê ji wan wê sîd wê were girtin jî bê. Mînaq gelek kesên ku ew weke 'zanist' wê di beşên felsefeyê de jî wê, bicih bin û wê, bikin ku ew pêşketinê bi xwe re û bi zêhnî bidina çêkirin. Di wê warê de wê, ev rewş wê dema ku wê, were kirin wê di pêşketina felsefeyê de ku wê temen, çavkanî û çavdêriyên wê jî wê werina ji wan sîd girtin. Di wê rewşê de wê, felsefeya ku wê derkeve li holê wê, weke felsefeyeka ku ew bi zanistî hatiya pêşxistin jî bê. Ji aliyê din ve jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku ew pêşketina bi felsefeyê re ku ew di wê temenê de bû wê, bê temenê sîd girtinên zanistî û afrînerîyên ku wê di demên piştire wê bêmn çêkirin jî bin. Di wê warê de wê felsefe û zanist wê di aslê xwe de wê ji vê aliyê ve wê weke ji hevdû qûtnebûna wan wê, weke ku wê werê dîtin bê.

Di vê rewşê de mirov dikarê wê weke aliyekê din wê werênê li ser ziman ku wê felsefeyên piûştî sedsalên 19' min û 20an ku wê werina pêşxistin wê ev şewa wê di temenê pêşxistina wan de wê hebê.

Bêgûman mirov dikarê ji hinek aliyên din ve jî erka felsefeyê bi watebikê û wê werênê li ser ziman. Ew jî wê ji aliyê pêşketinên ku ew dibin weke bi teknîkî, teknolojikî, fîzîkîm biolojikî weke bi genetîkê û hwd re ku ew dibin ku ew weke çerçoveyek aqil pêşxistinê a ku ew wan temenê fahmkirina wan bi zanyarî, rewîstî, civakî û hwd çêbikê. Ji aliyekê din ve wê her pêşketinên fîzîkî ên bi wê rengê wê wan fêrî kes û civakê wê bikê. Wê temenê fahmkirina wê biafirênê. Ji aliyekê din ve jî

wê çendî ku wê civakê wê weke ku wê bi wê perwerde bikê wê, bi wê re wê temenê pêşketinên din wê bi zanîstî wê amede bikê. Ev wê weke aliyekê bê. Ji aliyê din ve jî ku ew her pêşketinên ku ew dibin û wê weke ku wê di roja me de wê bê gotin û pirsin ku "ma gelo civak ji wê re amede ya û ankû ne amede ya." wê, ew wê amedekirinê bi çêkirina temenê hişmendî û hwd re wê çêbikê. Ji wê aliyê ve wê weke ku wê karibê wê were bi weynkirin û ji nûve bi erkkirin. Di wê rewşê de wê, ev rewş wê, di her demê de wê bi zanyarî û felsefeyî wê bibin. Wê, demê wê felsefe û zanist wê di her demê de wê bi hevdu re wê pêşketina wan wê di wê çerçoveyê de ku wê hebê ku mirov wê bêjê bi wê rengê, dibê ku ew ne şaş bê.

Fahmkirin wê xwediyê temenekê tevgerîn a û bi wê çêkirina temenekê dîmanik re wê xwe hertimî wê bide nîşandin. Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê di wê rengê û awayê de wê, bi pêşketinên ku ew dibin re wê werênê li ser ziman.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê felsefe wê di wê rewşê de wê, dîsa wê di weyn û rola fahmkirinê û dana fahmkirinê de bê. Lê bi wê re wê, di her demê de wê encamên ku wê li ser wê rewşê re wê bibin wê hertimî wê ji hevdu cûda bin. Ev wê bo her demê wê wusa bê. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê fahmkirin wê weyna wê di her demê de wê ji ya demên berî xwe wê cûdahiyên wê di asta pêşketinên demê û hwd de wê hebê.

Di warê fahmkirinê û pêşxistinê de jî wê di wê çerçoveyê de mirov dikare li ser wê temenê têkiliyekê dênê. Wê di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê fahmkirin wê di wê rewşê de wê, weke objeyek kirdeyî wê zanîna ku ew bi wê heya wê di wê rewşê de wê, rewşa wê zanîne wê derxê li ast û têgihîştineka din. Di wê rewşê de wê di serî de wê weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê jî mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa fahmkirinê wê di wê rengê de wê, weke aliyekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Fahmkirin wê weke aliyekê motorize wê bileyizê di rewşên pêşxistin û hwd de.

Di wê rewşê de wê, di rewşa pêşketinê de wê di aslê xwe de wê aqil wê dema ku mirov jî wê aliyê ve wê li wê dinerê mirov wê di awayekê pirrdîmenî de wê bi pêşketinên ku mirov dijî re wê diikarê wê fahmbikê. Di nava jîyanê û hebûna aqil de wê ti tişt wê weke xwe nemênê. Mirov wê weke zindiyekê wê her yekê wê xwediyê pêvajoyên pêşketinê ên bi dîroka xwe re ên cûda bin. Her yekê ku ew bi aqil dihizirê û dihênê li ser

ziman wê hertimî wê ji xwe wê tevlîbûnan wê tevlîbikê û wê li gorî xwe wê bi sazûman bikê û wê werênê li ser ziman. Di wê rewşê de wê temenê jiber hanîna li ser ziman wê zêde bi derfetî wê nebê, ku mirov rewşên teknikî ên weke bi kopîkirina weke filman û hwd ku wê ne hasibênê. Ew rewş jî wê, weke rewşna ku ew di demekê hatina girtin bin. Lê di demekê de dibin û ku ew di demên din de ew dihên tamaşakirin wê karibin di mejiyê yê tamaşakar de hizrên cûda bidina afirandin. Ev wê bo hemû rewşên hizirkirinê wê wusa bê.

Felsefe wê di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê di çerçoveya mijarê de wê hilde li dest wê weke têgînekê wê xwe bide dîyarkirin. Felsefe wê, dem bi dem wê pêşketinên wê yên cûda wê hebin. Di serdemên kevnera de wê bi xwezayê re wê bi têgîna felsefeya xwezayê wê pêşkeve. Di serdemên navîn de wê bi olê re wê pêşkeve. Di wê rewşê de wê piştî wê di serdemên hemdem wê hin bi hin wê bi ber zanistê ve wê pêşketina xwe wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov pêvajoyên pêşketina felsefeyê li berçav bigirê wê ev wê weke aliyekê ku wê weke hatin û gihiştina wê a nedikarî ji wê bi ravîya.

Di demên hemdem de wê pêvajoyên pêşketina matamatikê, geometriyê û fizîkê wê li dûv hevdu û ankû bi hevdu re wê pêşkevin. Di wê rewşê de wê, ev pêvajo wê, di serdemên navîn de wê bi stêrzanî û fizîka kopernik, kapler, gelilei û newton re wê, temenekê wê bi xwe re wê bi sazûmanî wê biafirênê. Di wê rewşê de wê, zanyarên ku wê werina ser ziman wê, weke zanyarên ku ew hatina ceribandî û bi fêrûazmûn ku ew hatina bi destxistin bin. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê di dewama wê de wê, werênê li ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê, bi demê re wê fizîk wê pêşkeve. Di sedsale 20an de wê, weke kifşên mazin ji aliyê Einstein ve pêşxistina teorîya dîtbariyê û ankû *teorîya relativitetê* wê pêşbixê. Wê bi wê re wê, demek nû wê bi têgîna xwe uya teorîkî re wê bide destpêkirin. Di dewama wê de nîqaşên li ser kûantumê ku wê bîn kirin wê hin bi hin wê ew jî wê, bê bi çerçova kirin. Kûantum wê weke teorîya fizîkê a ku ew xwe di sipêrê 'qatkan' bê. Wê di wê rewşê de wê, ji wê, gavê biavêjê û wê werênê li ser ziman. Wê bi aliyê piçka piçûk û ankû tozê ve wê pêde herê. Bi gotineka din wê bi atomê û dahûrkirin û kifşkirinên bi wê re wê pêde herê. Wê avakarê wê max blank û Nels bohr bê. Di wê rewşê de wê, bi demê re wê, kesên weke Werner Heisenberg, Max Born, Wolfgang Pauli, Pascual Jordan û hwd, bi sazûmanbûna kûantuma mekanîk re wê, derkevina li pêş. Di wê rewşê de wê, teoriya konatumê û teorîya relativitetê wê weke du teoriyên giring û ku wê ji

hevdû cûdabin wê mirov dikarê wan werênê li ser ziman. Di aslê xwe de wê fizîk wê pêşketinê wê dem bi dem wê zêdetir bin. Wê di wê warê de pêşketinên bi fizîkê û kifşkirinên bi astrofizîkê û hwd re ku wê bên kiirn wê bina temenê wê ku wê piştî şerê cihanê ê duyem wê dunya wê peykan wê bişênê li heyvê û gerwêrkên din. Di wê rewşê de wê, dunya wê êdî wê ji mirovan re wê tang were. Wê li fezeyê wê vebin.

Ev pêşketin wê encama pêşketinên bi fizîkê ên afrîner re bin. Wê di wê rewşê de wê, pêvajoyên bûjenî ên fizîkê wê di wê rengê de wê, xwe bidina dîyarkirin. Fizîk wê di wê rewşê de wê, ji gelek aliyên ve wê, rewşa dunyayê, birehê, gerwêrkên din, roj û rêkadizên din ku ew werina kifşkirin li fezeyê wê di nava hewldana kifşkirina wan de bê. Di wê rewşê de wê, fizîka ku wê di wê rewşê de wê, bi dest kifşkirina rewşên dunyayî û azmanî û hwd wê bikê wê, êdî wê ji wê zêdetir wê derbas bibê. Wê, pêşveçûnên gerdûnî wê bibin û wê fizîk wê bi şaqên wê yên ku ew hatina pêşxistin bi zanistî wê ji wan re wê pêşnegîyê wê bikin.

Zanist wê di wê rewşê de wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê zanyarîyên wê hilde li dest mirov wê nikaribê tenê bi zanînen ku ew hatina piştrastkirin re wê fahmbikê. Ji wê zêdetirî weke bi rewşên fizîkî ên afrîner ku wê bên pêşxistin re jî wan bi wê re fahmbikê.

Di wê rewşê de wê jî mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê di demên hemdem de wê, li hemberî pêşketinên mazin ên ku ew dibin wê hê jî miroz wê zayif û lawaz bê. Wê ber vê yekê wê wan zayifîyên xwe bi têngînen olî û hwd re wê bikê ku wan tişî bikê û bi wan xwe li ser ligan weke bi 'hêz' bê bigirê û bide nîşandin.

Di wê rewşê de wê, dema ku mirov rewşekê bi zanistî wê fahmbikê divê ku mirov wê bi hemû aliyên wê re wê fahmbikê. Di wê rewşê de wê ev wê weke aliyekê giring wê xwe bide nîşandin. Gotinên felsefeyê û pêvajoyên wê yêmn pêşketinê wê di nava zanistê de wê, hê jî wê werina bikarhanîn. Têngînen weke pêwîstîniyê û hwd wê werina bikarhanîn. Di wê rewşê dew wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov diakrê wê werênê li ser ziman.

Di wê rewşê de wê, pêşketinên bi felsefeyê û zanistê re wê ji aliyekê din ve wê pêşketinên bi sazûmanî ên zimanî wê li wan refaqtê wê bikê. Di wê rewşê de pêşxistinên zimanî bi teorîkî weke ku wê Noam Chomsky wê bi têngîna 'bernemeya minimalismê' re ku wê werênê li ser ziman wê tenê wê mînaqek wê bê.

Zanist wê mirov çawa wê dikarê bi rastî wê fahmbikê? Mirov dikarê wê weke têngîneka gelemper û ankû gerdûnî wê fahmbikê. Di wê rewşê de

wê, di roja me de wê pêşketinên bi zanistê re ku ew dibînin wê temenê pêşketinên jîyanê wê biafirênin û wê bi wê re wê têgihê bi gotina gerdûnê re wê di mejiyê me de wê çêbikê. Di wê rewşê de wê, zanîna zanist ku wê bahsa wê were kirin wê weke têgîneka ku ew ‘birastî were herêkirin’ wê were ser ziman. Di wê rewşê de wê, ev têgîna wê, di gelek rewşan de wê temenê lêpîrsîn û gûmankirinê wê ji holê rabikê. Di wê rewşê de wê weke ku wê çawa wê nivîsna pîroz ên olî wê bê lêpîrsînê wê werina xwandin wê bi heman rengê wê yên zanistî jî wê, nêzîkatîyekê wê bibînin.

Di wê rewşê de wê mirov dikarê wê fahmbikê ku wê bi zanistî rêyên gihiştina li zaninê wê weke aliyana ku wê di serî de wê, li wan wê were hizirkirin bê. Çavdêrî, ceribandin, vegotin û ankû zankirin wê hinek aliyên ku wê bî kirpandin bin. Lê bi wê re wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman wê rêyên sehan wê weke aliyekê din ê ku mirov wê fahmbikê bê. Zanîna zanistî wê bi wê têgînê wê were ser ziman ku wê zanin wê dervî derkên me li jîyan bi bûjenî wê hebê. Di wê rewşê de wê, dervî daraz û pêşdîtinên me wê were fahmkirin.

Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê zanist wê, di wê rewşê de wê rewşa fahmkirina wê di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring wê, bi fahmkirina bûjenê û darêjka wê re wê bikê ku wê fahmbikê.

Zanin û fahmkirin wê hevdû di wê çerçoveyê de wê bidina dîyarkirin. Fahmkirina zanînê wê, bi zanistî wê, di roja me de wê ji van aliyên ve wê li ser wê were sekin in.

Zanist wê li ser temenê dîyardayan wê bi fahmkirina çerçoveya wê ya giştî re wê, bikê ku wê, bikê ku wê fahmbikê, çavdêrî, nerîn, întîba, çavkanî û hwd wê weke rêyan ku wê li ser wan wê werê hizirkirin bê. Lê li vir wê, ya zanistî wê bi temen û argûmankirin û fahmkirina wê re wê, bide dîyarkirin. Di rewşa fahmkirinê de wê çavkanî wê, temenê zanînê a ku ew ji kû dihê girtin wê bide nîşandin. Di wê rewşê de wê bi zêdeyî wê li ser wê were sekin in. Di wê rewşê de wê, fahmkirina zanînê wê pêşketina wê di wê rewşê de wê, were li ser wê sekin in.

Ji zaninên fîzîkî û heta yên biolojîkî wê bi hevdû re wê di wê çerçoveyê de wê bi lêkolîn, ceribandin û hwd re wê, werê pêşxistin. Di wê rewşê de wê, çendî ku wê fîzîk û bioloji wê weke du beşên ji hev cûda jî bin wê bi hevdû re wê, têkiliya wan wê bê temenê gelek pêşketinên hem bi fîzîkê û hem bi biolojiyê re jî.

Di wê rewşê de wê zanina hemdem wê bi têtîna fizîkê, temenê têtîna peresendinê wê weke ku wê Darwin wê pêşbixê bi pirtûka xwe ya bi navê 'koka cûreyan' û hwd re wê, bêt li ser ziman re wê wê temenê wê fahmkirinê wê çêbikê. Wê ev wê bê temenê lêkolînê li ser xate peresendinê heta pêvajoyên destpêka ku wê jîyan destpêbikê. Di wê rewşê de wê îro bermehiyên ku ew hatina bi dest xistin wê bi wan di derbaerê jîyane demên berê û ya roja me de wê, mirov bigihênina gelek zanînen giring jî.

Wê temenê gotina zanistê wê bi gotina zanîne re wê hebê û wê gotina zanîne wê di kurdî de wê di wateya zanebûnê û ankû gihiştina li zannê. Di wê rewşê de wê, bi wê re wê bi zanyarî wê, bi heman rengê wê gotina navê zanînen zanistî bê. Di wê rewşê de wê zanîn û kifşkirin wê bi hevdû re wê, bi zanistê re wê zawacek mazin û dîrokî wê bikin. Wê bi wê re wê, pêşketinê mazin wê di roja me de wê werina kirin. Şoreşên weke şoreşa teknolojiyê û hwd wê, di nava jîyane mirov de wê bi wê were kirin û pêşxistin. Î ro mirov bi teknolojiyê dijî. Di wê rewşê de wê, zanîn wê, di wê temenê de wê çawa wê mirov wê, li teknîkê bizane bê û wê bigihijê aqilekê teknîkî ku ew bi wê bihizirê û derxê li têtîgihiştinê wê, bi wê re wê, zanîna wê pêşbixê.

Di serdemên hemdem de wê dema ku mirov bahsa felsefeyê bi zanistê re bikê wê gotina 'felsefeya zanistê' wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê, felsefe wê bi gotina zanistê re wê, li rex hevdû wê, bê xswediyê fahmkirinekê. Di wê rewşê de wê, dema ku mirov bahsa felsefeyê kir wê, bi wê re wê, bahsa fahmkirina wê ya bi zanîne û gihiştina li zanîne û fahmkirina fenomen, dîyarde û hwd re wê xwe bide dîyarkirin. Ji aliyekê din ve jî wê biqasî fahmkirina dîyardeyan wê têtîkiliya nava wan jî wê, weke aliyekê ku wê zanist wê ji xwe re wê bikê mijare fahmkirinê.

., Abdusamet yigit, kurdistan, cizirabota, 2020.